

ISSN 1407 - 2157

LATVIJAS UNIVERSITĀTES

ZINĀTNISKIE RAKSTI

ACTA UNIVERSITATIS LATVIENSIS

624

VALODA UN LITERATŪRA

KULTŪRAS APRITĒ

LANGUAGE AND LITERATURE

IN CONTEXT OF CULTURE

Latvijas Universitātes
Pedagoģijas un psiholoģijas fakultātes
Latviešu valodas un literatūras
mācību metodikas katedra

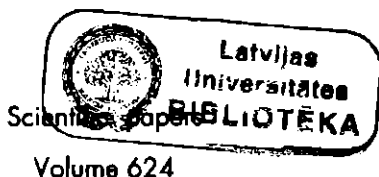
**VALODA UN LITERATŪRA
KULTŪRAS APRITĒ**

Zinātniskie raksti
624. sējums

Rīga 2000

University of Latvia
Faculty of Education and Psychology
Department of Methodology of Teaching
Latvian Language and Literature

**LANGUAGE AND LITERATURE
IN CONTEXT OF CULTURE**

Riga 2000

Valoda un literatūra kultūras apritē: LU Zin. raksti/ Zin. red. I.Vītola.-
R.: LU, 2000.- 280 lpp.

Krājumā iekļauti raksti par latviešu valodniecības, literatūrzinātnes un metodikas problēmām. Vairums no tiem nolasīti LU Pedagoģijas un psiholoģijas fakultātes Latviešu valodas un literatūras un mācību metodikas katedras rīkotajā konferencē "Dzimtā valoda un literatūra kultūras apritē" (1998).

Rakstu krājums domāts visiem, kas interesējas par latviešu valodas un literatūras jautājumiem, zinātniekiem, augstskolu docētājiem, skolotājiem, studentiem un citiem interesentiem.

Redakcijas kolēģija: Dz.Bonda (Ohaijo Universitātes profesore, Dr.philol.), T.G.Fennells (Dienvidaustrālijas Flindersa Universitātes profesors, Austrālijas Humanitāro zinātņu akadēmijas loceklis, Latvijas Zinātņu akadēmijas loceklis), A.Kopeloviča (LU valsts profesore, Dr.habil. paed.), V.Kuzina (RPIVA asociētā profesore, Dr.philol.), D.Markus (LU valsts profesore, Dr.habil. philol.), I.Vītola (LU docente, Dr.philol.), K.Župerka (Šauļu Universitātes profesors, Dr. habil. philol.)

1-5176

Recenzenti:

- Lietuviešu valodas institūta vadošais pētnieks Dr.habil.philol. A.Holvuts
(A.Holvoet)
- LU profesors Dr.habil. philol. B.Tabūns

SATURS

A.Blinkena. Humanitārā izglītība un latviešu valoda.....	5
R.Vilciņš. Latviešu valodas un literatūras transkulturālie spēki.....	17
M.Āboltiņa. Raiņa dzejoļu krājuma "Tālas noskaņas zilā vakarā" kompozīcija.....	47
I.Muizniece. Stilistiskie krustpunkti E.Ādamsona un Madsolas J. daiļradē.....	59
I.Stikāne. Latviešu dzeja bērniem pasaules izziņas procesā.....	69
O.Šibanova. Absurds sirreālistu un eksistenciālistu skatījumā.....	82
Z.Cekula. Vabales pagasta apdzīvoto vietu nosaukumi rakstītos un kartogrāfiskos avotos.....	90
L.Cirša. Latgaliešu (rakstu) valodas normēšanas jautājumi periodikā 20.gs. 20.gados (1921 – 1929).....	102
Z.Goba. Par dažu Kurzemes upju pamatnosaukumiem.....	110
L.Lauze. Izteikums un runas akts.....	126
D.Markus. Latviešu valodas patskaņu fonoloģiskā klasifikācija.....	135
D.Markus. Pretrunas latviešu valodas līdzskaņu klasifikācijā.....	145
J.Valdmanis. Latviešu literārās valodas vārdnīcas tapšana: mīti un fakti.....	150
I.Vitola. Interpunkcijas lietojums 20.gs. sākuma impresionisma prozā Latvijā.....	159
A.Vulāne. Okazionālo salikteņu aktualizācija P.Ērmaņa dzejā.....	192

D.Ausekle. Mājas arhetips Jāņa Ezeriņa novelēs.....	205
О.Филина. К вопросу о взаимодействии истории и литературы в литературных произведениях школьной программы.....	218
J.Rudzītis. Mācību kooperācijas organizācija literatūras stundās vidusskolā.....	226
M.Arāja. Leksikoloģijas arguves aspekti augstskolā.....	242
М.Гаврилина. Этимологический анализ слова в процессе освоения родного языка. За <i>или</i> против?.....	248
J.Rozenbergs. Stilistikas jautājumi skolā.....	256
Ā.Zaiceva. Situācijuzdevumi latviešu valodas mācību saturā pamatskolas 8.-9.klasē kā skolēnu komunikatīvās kompetences veidotāji.....	262

Aina Blinkena
Latvijas Universitāte

HUMANITĀRĀ IZGLĪTĪBA UN LATVIEŠU VALODA

Vārds *humanitārs* Latvijas sabiedrībā pēdējos gados kļuvis par vienu no visbiežāk lietotajiem vārdiem – ne tikai vietā, bet pat nevietā, pat diskutē par tā nozīmi. Tas arī gluži saprotams: vairākus gadu desmitus tam mūsu valodā bijusi ierādīta visai pieticīga vieta – pēc "Latviešu valodas biežuma vārdnīcas" (1973), starp 892000 ekscerpētajiem vārdlietojumiem tas reģistrēts tikai vienu reizi, turpretim vārds *sociālistisks* fiksēts 278, *sabiedrīks* – 229, *politisks* – 218 reizes. 1978.gadā izdotajā "Svešvārdu vārdnīcā" vārds *humanitārs* parādās tikai savienojumā *humanitārās zinātnes*, ko skaidro kā sabiedriskās zinātnes (vēsture, politiskā ekonomija, filoloģija u.c.) atšķirībā no eksaktajām un tehniskajām zinātnēm. Padomju Savienībā nepastāvēja humanitārās skolas, bija slēgtas kādreizējās humanitārās ģimnāzijas. Un, kaut gan bieži skandēja lozungus "Cilvēks, tas skan lepni!", "Viss cilvēkam, viss cilvēka labā!", īstēni tika darīts viss, lai pēc iespējas cilvēcību sarucinātu. Valdošajai ideoloģijai nebija izdevīgi veidot sabiedrības locekļus par dziļi izglītotiem, augstas morāles un cilvēcības cilvēkiem valstī.

Ko īsti nozīmē vārds *humanitārs*? Kādai jābūt humanitārai izglībtībai, un ko varam gaidīt no humanitārās mācību iestādes beigušā jaunieša? Mēs zinām, ka šā vārda pamatā ir latīņu vārds

homo 'cilvēks' un no tā atvasinātais adjektīvs *humāns* ir ar nozīmi 'cilvēcīgs, līdzcietīgs, labsirdīgs, laipns' saskaņā ar Ed.Ozoliņa un J.Endzelina 1934.gada "Svešvārdu vārdnīcu"; vācu "Großes Fremdwörterbuch" (1977) šim nozīmēm pievieno vēl divas – 'cilvēkam labvēlīgs, pieejams', un tās kā pamatnozīmes dotas, arī skaidrojot adjektīvu *humanitär* 'menschenfreundlich, wohlätig', tātad 'cilvēkiem labvēlīgs, labdarīgs'. Svešvārdu vārdnīcas vārda *humanitārs* nozīmi saista arī ar seno valodu prasmi, ar klasisko izglītību. Tapat rada ir arī lietvārds *humānisms* un *humanitāte*, un vācu lielā svešvārdu vārdnīca vārdu *Humanität* skaidro šādi: "...cilvēcība, cilvēka gods, kas pirmajā vietā liek jūtīgu prātu (sirdsprātu) un uzvedību, kā arī uz to vērstu audzināšanu un izglītību." (1977) Tieši šī nozīme ir vistuvākā jēdzienam par mūsdienu humanitārajām skolām, humanitārajām ģimnāzijām. Šo mācību iestāžu uzdevums būtu ietverams citā radniecīgā atvasinājumā *humanizēt* (vācu *humanisieren* 'veidot cilvēcīgāku').

Vēl interesantākas domas un jēdzienus atrodam 1908.gadā iznākušajā Konversācijas vārdnīcā, kur šķirkļu grupā, kas saistās ar vārdu *humāns*, lasāms arī vārds *humanitoras*, kas skaidrotas kā 'īsti cilvēku izglītību veicinātājas studijas, sevišķi kā klasiskās valodas un izglītības līdzeklis', kā arī atvasinājums *humānists* 'šādas rīcības piekritējs, tāds, kas nodarbojas ar humanitorām'. Šajā vārdnīcā ir arī skaidrojums vārdam *humanitāte*: 'cilvēcība, visu to īpašību sajēgums, kas cilvēku dara par cilvēku, sevišķi tikumības un prāta īpašību harmoniska izglītība, ar kuru cilvēks atšķiras no citiem radījumiem'.

Tiktāl par vārdiem, to cilmi un skaidrojumiem. Kā redzams, to nozīme laika gaitā variējusies. Bet ko nozīmē "veidot cilvēcību"? Tā ir plaša filozofiska, pedagoģiska un ētiska problēma, kuras risināšanai pasaules gudrākie prāti veltījuši mūžus un darbus, meklējot gan šā mērķa būtību, gan arī ceļus, kā to sasniegt.

Arī vārdus *gars*, *garīgums* ilgu gadu lietoja reti. Un, aizmirstot, ka tieši gars ir tas, kas veido cilvēka būtību – cilvēcību –, pamazām atmata arī pašu cilvēcību, pirmajā (un bieži vienīgajā) vietā noliekot šķiru un partiju, slāņu un grupējumu savstarpējās neuzticības un aizdomu mērauklas, radās aizspriedumi pret cilvēcības izpausmēm visos tās veidos – mīlestību pret tuviniekiem (slavenais Pavļiks Morozovs!), žēlsirdību, skaistumu apkārtne un dvēselē, maigumu, romantiku, ticību augstākai varai, pat ticību sev un savai tautai. Un pāri palika tikai darbs (vislabāk kolektīvais), marša mūzika un masu dziesmas, sociālistiskā reālisma māksla. Tagad, kad pēc pusgadsimta pavēta sprauga patiesības gaismai, ar milzu vilni izlaužas viss, kas ilgi bija turēts akmens sprostā, un atkal cilvēks meklē ceļu uz cilvēcību, var teikt arī – uz garīgumu kā cilvēcības augstākās pakāpes daļu. Ceļa rādītāji ir atšķirīgi, pat pretēji. Pa kuru ceļu iet latvietim, kas simtiem gadu stāvējis lielo tautu krustcelēs, malts un mācīts pēc katra kunga prāta un tomēr paturējis arī savējo? Kā tikko aplūkotos jēdzienus saistīt ar izglītību, it sevišķi – ar latviešu valodas mācīšanu un attieksmi pret to?

Ieklausīsimies, ko saka viens no latviešu mentalitātes, kā tagad mēdz teikt – identitātes, pēitītājiem un apcerētājiem Aivars Ruņģis: "No

ideālistiskas perspektīvas raugoties, latviskai izglītībai jāizteic, ka mūsu latviskā izglītības pastāvēšanas pamati veidojas, mūsu saknēm ejot dziļumā un barojoties no tautas gara mantām, smeļot spēku no tautas dzīvās gara kultūras, bet uzskatu svaigumu un plašumu savācot pa visām pasaules kultūrām. (...) Mēs nevaram skatīties uz priekšu un nākotnē, ja nepadzījinās mūsu identificēšanās ar latviešu gara kultūru, ar latviešu tautas pagātni un ar visiem tautas tagadnes centieniem. Latviskā identitāte savā pilnīgākā un augstākā pakāpē prasa no mums visu savu garīgo seju un raksturību veidošanu visu mūžu. Tā prasa izglītošanos, mācīšanos no šūpuļa līdz kapam. Tā prasa pilnvērtīgu, augstvērtīgu cilvēcisku dzīvi, ne bioloģisku veģetēšanu. Šādā izpratnē.. latviskā identitāte top par kvalitāti.”¹

Domājot par cilvēkam būtiskajām īpašībām, pirmajā vietā parasti min viņa spēju domāt – *homo sapiens*, t.i., prāta cilvēks, domājošais cilvēks, jo tieši ar to cilvēks visbūtiskāk atšķiras no citām bioloģiskajām būtnēm. Bet ne mazāk svarīga ir arī cilvēka jūtu pasaule, viņa cilvēciskās emocijas, ko mēdz apzīmēt arī ar vārdu *sirds*. Un tikai tad, kad prāts un sirds saistās harmonijā, var runāt par istu cilvēcību, par cilvēka garīgumu. Ir mūžīgas patiesības, kam jābūt spēkā visās tautās un visos laikos, un tām jābūt ceļa rādītājiem, arī tautas dzīvi tālāk veidojot. Īpaši svarīgas tās ir jaunatnei.

Pats vārds *garīgums* īstēni ir jauns, kā to liecina Milēnbaha un Endzelina “Latviešu valodas vārdnīca”, kaut arī vārdi *gars* un *garīgs* mūsu valodā ir ļoti seni. Izaudzis no sākotnējās nozīmes ‘tvaiks’ (pirti

uzmet garu, pavasarī zeme garo, ziedi izgaro smaržu), šis vārds ar laiku kļuvis par apzīmējumu fizikāli grūti uztveramai psihes darbībai, prāta un sirds gudrībai. Ar šo vārdu jau kopš pirmajiem latviešu rakstiem apzīmē dievību kristīgajā reliģijā, parasti vārdkopā *Svētais Gars*, un vārds *garīgs* latviešu valodā sāk raksturot galvenokārt visu, kas saistīts ar oficiālo kristīgās baznīcas reliģiju – garīgā literatūra, garīgās dziesmas u.tml. Tikai samērā vēlu – 19.gs. 2.pusē – vārds *garīgs* iegūst arī laicīgas nozīmes, raksturojot prāta un jūtu sfēru. Garīgums var cilvēkam piemist daudzveidīgās formās, bet tajā vienmēr jāsaistās prāta un sirds gudrībai, gaišai un labvēlīgai attieksmei pret citiem cilvēkiem.

Nav pareizi garīguma sakni un pamatu meklēt tikai baznīcas mācībā un svētajos rakstos, Bībelē ir uzkrāts milzīgs vēstures materiāls, daudzu tautu vairāku tūkstošu gadu pieredze, dzīves stāsti un dzīves gudrība, tajā ir daudzu gadsimtu gaitā bijušie notikumi, kas devuši ierosmi neskaitāmiem mākslas darbiem un vielu teologu un filozofu pētījumiem. Bet šī svētā grāmata ietver arī ļoti daudz asiņainu un cietsirdības pilnu lappušu, tajā blakus žēlsirdībai un tuvākā mīlestībai redzam arī pilnīgi pretēju rīcību un morāli. Vai tāpēc, ka Bībele rakstīta sen un nekas no rakstītā nezūd?

Citādi ir ar latviešu seno pasaules uztveri un pasaules uzskatu, kas ietverts mūsu tautasdziesmās. Varbūt tieši tāpēc, ka tautasdziesmas pārmantotas no paaudzes paaudzē un tikai mutvārdos, tajās saglabāties viss gaišais, ētiski pilnvērtīgais, bet neredzam tajās varmācības un cietsirdības atainojumu. Tāpēc jaunās

paudzes pilnvērigai garīgai izaugsmei nepieciešama dziļa folkloras pazišana un izpratne. Daudz lielāka vieta skolā būtu atvēlējama t.s. humanitārajiem priekšmetiem pirmām kārtām, latviešu valodai, folklorai, literatūrai, Latvijas vēsturei, ģeogrāfijai, arī mājas un amatniecības kultūrai u.tml.

Latvijā nav izveidota izglītības koncepcija, nav arī izglītības likuma², kas noteiktu izglītības stratēģiju Latvijā. Nav šaubu par to, ka Latvijas jaunajai paaudzei nepieciešama vispusīga izglītība, zināšanas jaunajām zinātnes, tehnikas un informātikas prasībām atbilstošā apjomā un līmenī. Bet viens no audzināšanas un izglītības pamatnosacījumiem ir un paliek latviešu valodas un latviskās kultūras dziļa apguve. Kāda vieta skolā ir valodai un literatūrai kā cilvēka, sabiedrības, valsts kultūrvides veidotājam faktoram? Vai pietiekami augstu šo priekšmetu lomu novērtē paši latviešu valodas un literatūras skolotāji, un kā viņu darbu un uzdevumus balsta valsts un pārējie skolotāji? Atis Kronvalds 1874.gadā rakstīja: "Latviešu skolām vajag tādām būt, ka latviešu tauta caur viņām patiesi kļūst pie apgaismošanas pēc tagadējo laiku vajadzībām. Bez tam latviešu skolām vēl viena grūta darba daļa pienāk klāt, proti: verdzības laiku jaunos augļus, kuri dzīvē vēl dažādi redzami, līdzēt iznīcināt un tai vietā derīgu sēklu sēt priekš tautas patiesas atspirgšanas, uzcelšanas miesīgā un garīgā ziņā."³

Viens no galvenajiem ceļiem, kā veidot jaunā cilvēka garīgo pasauli, ir viņa ievadišana literatūras un mākslas pasaulē. Bet tas iespējams tikai tad, ja līdz smalkākajām niansēm apgūta valoda un

iegūta spēja saskatīt visas krāsas un nianšes, kas izpaužas literārajā darbā. Tikai tad, ja skolēns ne tikai būs apguvis faktus par literatūru, bet arī sāks izjust literatūru par neatņemamu dzīves nepieciešamību, tā kļūs par viņa garīgās dzīves rosinātāju un jūtu pasaules veidotāju. Ļoti svarīgi ir prast un dziļi izprast latviešu valodas kopīgo augstāko formu – gadsimtos izkopto un veidoto latviešu literāro valodu. Ievērojams latviešu valodnieks Ernests Blese atzīst: “Jo stiprāka tautā būs apziņa par vienotas literāriskas valodas nepieciešamību, jo stiprāka savā nacionālā apziņā būs pati tauta.”⁴

Laikā, kad daudzu uzmanības centrā ir ekonomikas un lietišķo darījumu problēmas, modernās informātikas tehniskie jautājumi, valodas formai un izteiksmes līdzekļiem var šķist niecīga nozīme. Un šai ziņā der ieklausīties E.Bleses atzinumā: “Vēl jāklūst stiprākai apziņai par valodas kultūras nepieciešamību, apziņai par saskaņu starp laika un valodas garu, apziņai, ka mums arī valodas ziņā jābūt kulturāliem, jāspēj un jāprot pilnīgi atbilst mūsu nacionālās kultūras attīstības un modernās kultūras dzīves augstākajām prasībām.”⁵ Diemžēl patlaban nevaram apgalvot, ka skolās (un ne tikai skolās) valodas kultūras ziņā būtu sasniegts vēlamais, pat pretēji – valodas kultūrai tiek pievērsta arvien mazāka uzmanība: neievēro gramatikas prasības un stilistiskās nianšes, kropļo pareizrakstību, un to dara pat kultūras darbinieki. Arī valsts, patlaban mocīdamās ekonomikas grūtībās, pārāk maz novērtē un atbalsta kultūru, zinātņi un valodu.

Dzimtās valodas vieta un loma skolās neaprobežojas tikai ar to, ka dod skolēnam zināšanas par valodu un prasmi tās lietot. Valodai

turklāt, un pat galvenokārt, ir jābūt cilvēka vispārīgās kultūras – gan prāta, gan dvēseles kultūras – veidotājai. Skolā jāgūst apstiprinājums jau ģimenē gūtajai atziņai par piesaisti pie savas tautas, par savas tautas vēsturisko un nākotnes kopību. Grūti pateikt, ar kādiem līdzekļiem tas kuro reizi panākams, to skolotājam bieži pasaka priekšā situācija, bet, ja kaut reizi bērna apziņā kādu stingu aizķers doma, ka ar savu rupjo, nevižīgo, žargonisko valodu viņš nozaimo ko svētu un vērtīgu, melnais vārds pār lūpām netiks. Bet to spēj panākt tikai skolotājs, kuram pašam ir liela garīgā kultūra, – skolotājs, kurš ir personība. Šajā ziņā liela loma var būt ne tikai latviešu valodas skolotājam. Arī jebkura cita priekšmeta skolotājam jāapzinās savo audzinātāja misija un ne tikai šaura zināšanu devēja loma. Ikvienam skolotājam būtu jābūt paraugam – arī savas pilsoniskās stājas un valodas lietotāja paraugam. Latviešu valodas skolotājs būs bezspēcīgs, ja viņa prasības neatbalstīs un neievēros citi skolotāji un neprasis no skolēna valodas kultūru arī matemātikas, bioloģijas un citās stundās. Cieņai pret valodu un literārās valodas prasību ievērošanai ir jāklūst par neatņemamu paradumu.

Der ieklausīties Nobela prēmijas laureāta Luija de Broiji vārdos: "Lai cik paradoksāli tas šķistu, parastā literārā valoda ir precīzāka par jebkuru formulu valodu." Tas nozīmē, ka bez literārās valodas pilnīgas prasmes un izpratnes nav iespējama arī modernās zinātnes un tehnikas attīstība un ne tikai pilnvērtīgas humānas personības attīstība. Tāpat kā nepieciešamas elementāras zināšanas matemātikā, ķīmijā un fizikā, mums nepieciešamas zināšanas arī valodas struktūras

izpratnē, tāpēc nopietnā humanitārā (un ne tikai humanitārā) skolā jā mācās arī gramatika, kaut arī tā daudziem šķiet sausa un lieka. Ne visu, kas ir valodā, var izteikt kodos, grafiskās shēmās un formulās, bet visas shēmas, kodus un formulas var aprakstīt vārdos. Bet vārdu vēlamā jēdzienisko saistījumu un attieksmes var parādīt tikai ar gramatikas līdzekļu palīdzību. Savulaik tik iecienītais un arī skolēnu iemīļotais skolotājs Jānis Alberts Jansons raksta: "Pareizi nostādītai valodas zinātniskai mācībai, šai "briesmīgajai" gramatikai, jāklūst par nacionālās audzināšanas priekšmetu. Pasvītrosim vēlreiz, lai neaizmirstu, ka reizē ar valodu mēs kopjam nacionālo garu, jo blakus saimnieciskās, sabiedriskās, reliģiskās, ētiskās dzīves paražām, kur esam galvenokārt parādūši meklēt nacionālās savdabības liecības, arī valodā visai spilgti parādās nacionālā gara īpatnības."⁶

Skolas izglītībā ietilpst daudzi komponenti – tā dod ne tikai informāciju par dabu, vēsturi, sabiedrību un zinātnes un tehnikas pamatiem, bet arī prasmi loģiski spriest un izdarīt vispārinājumus un secinājumus, dod ieskatu par pasaules kultūras sanieguniem, par mākslas pamatjēdzieniem un morāles un estētikas galvenajām vērtībām. Īpaši tas attiecas uz humanitārajām skolām.

Dažādos laikmetos un dažādās sabiedriskajās iekārtās pastāv dažādi uzskati par vērtībām, pat izveidojusies īpaša zinātnes nozare - aksioloģija – mācība par vērtībām, par vērtību apziņu. Te liela loma ir kā vērtību atlasei, tā kultūras un mākslas pazīšanai un ietekmei. Jo plašāks ir zināšanu loks, jo lielāka ir cilvēka vērtību skalas izpratne un jo vairāk tas var radīt jaunajā cilvēkā vēlēšanos veidot savu dzīvi un

darbību atbilstoši saviem vērtību ideāliem. Var teikt, ka humanitārā skola tā ir vispusīga ētiskā, estētiskā un informacionālā audzināšana. Humanitārā skola – tā ir kultūras kopšana un kulturāla cilvēka audzināšana, nacionālās kultūras veidošana.

Tieši tas kļuvis īpaši aktuāls tagad, kad Latvija atkal sāk savu gaismas ceļu uz nākotni, un mums visiem gribētos, lai mūsu tauta atrastu tos spēka avotus, kas ļauj tai pastāvēt, un latvieša vārdam būtu laba skaņa citu tautu saimē. Rainis saka: "Tikai ar nerimstošu garīgu attīstību mēs varam noturēties citu kultūras tautu starpā. Mēs vai nu būsīm augstas kultūras tauta, jeb vai mēs nemaz nebūsīm."⁷ Un Rainis arī saka: „uzvarēt cīņā ar kultūras tautu var tikai ar kultūras līdzekļiem – spēcīgākais no šiem līdzekļiem ir zinātne.”⁸ Skolai jādod zinātniski pamatoti priekšstati par objektīvajām dabas un sabiedrības parādību likumsakarībām un arī jārada skolēnos cieņa pret zinātnisku darbu kā vienu no garīgā darba svarīgākajām formām. Zinātne ir pasaules, vēstures un kultūras apjēgšanas līdzeklis, tās veidošanas un pārveidošanas līdzeklis. Cilvēkam, kas aprobežojas ar sadzīvīsku, empirisku attieksmi pret pasauli un parādībām, vērtību izpratne ir daudz seklāka nekā cilvēkam ar plašāku kultūras un zinātnes izpratni. Viņa ieguldījums arī šo vērtību radīšanā būs daudz nozīmīgāks. Mūsu sabiedrībai, mūsu tautai ir vajadzīgi vērtību radītāji, nevis vērtību patērētāji.

"Katrai mājai ir savs starojums, aura, varbūt. Dažai šis starojums ir mazs, tepat ap logu, tepat ap durvim. No citām mājām tas plūst pāri žogiem, cauri alejām – vai kilometru tālumā tev preti."⁹

Arī katram cilvēkam ir savs starojums, sava individualitāte. Jo lielāka personība, jo šis starojums spēcīgāks. Humanitārās skolas uzdevums ir veidot mūsu jaunās paaudzes cilvēkus ar spēcīgu kultūras starojumu, spilgtas personības, kas, cita citu bagātinot, darītu gudru un stipru mūsu tautu, mūsu valsti.

---

¹Runģis A. Iet latvieši caur gadu simteņiem... Vērojumi, pārdomas un secinājumi par latvieti, latviskumu un latviešu izglītību//Grāmatu Draugs. – 1982. – 250., 269. lpp.

²Tas pieņemts 1998.gada 29. oktobrī.

³Kronvalda Atis. Kopoti raksti. – I sēj. – R., 1937. – 398. lpp.

⁴Blese E. Latviešu literāriskā valoda// Latvieši. – II. R., 1932. – 396. lpp.

⁵Turpat.

⁶Jansons A.J. Ģimnāzijas latviešu valodas programma un mūsu kultūras dzīve// Izglītība. 1991. 10. maijs.

⁷Rainis. Dzīve un darbi. – IX sēj. – R., 1985. – 274. lpp.

⁸Turpat.

⁹Ziedonis I. Raksti. – III sēj. – R., 1995. – 24.lpp.

SUMMARY

THE HUMANITIES AND THE LATVIAN LANGUAGE

It has been common to distinguish between the humanities and the sciences within the system of education. Since the regaining of independence more attention has been paid to the humanities in Latvia as a means of developing a personality with deep ethical and spiritual qualities.

One of the cornerstones of education is a profound understanding and acquisition of the Latvian language and Latvian culture in close connection with studies of global culture and universal values. The native language and national literature are extremely important factors in forming an individual's personality and the cultural environment of the society and the state.

A spiritually strong and bright, well-educated person has both a high intelligence quotient and a deep understanding of literature and fine arts. This is possible only when the nuances of the language and the ability to evaluate the features of a work of art have been acquired. It is necessary to develop grammatical and stylistical skills, and also to promote the feeling of language as the core of the national self-consciousness. The system of education and the personality of the teacher along with the family play a great role in this process.

Raitis Vilciņš
Latvijas Kultūras akadēmija

LATVIEŠU VALODAS UN LITERATŪRAS TRANSKULTURĀLIE SPĒKI¹

Katra etnosa valdošā valoda rodas dabiski vēsturiskā ceļā, spontāni un nesamāksloti. Un, lai arī valoda ir kultūras radītspējas īstenošanās forma, tā automātiski nenodrošina tautas kreatīvā potenciāla atraisīšanos. Valodas un kultūras visoptimālākā satikšanās vieta ir literatūra, kuras saturs **gars** – *logoss* un **dvēsele** – *pārdzīvotspējas* padziļināti attīstās, tautai izaugot līdz rokakstnieciskai un grāmatnieciskai radošā brieduma stadijai. Kultūra nepieciešami tiecas realizēties valodā, valoda – paaugstināti pašpilnveidoties kultūrā.

Kad tautas kultūra turpinās un papildinās civilizācijā, valoda pārvēršas par efektīvu, turklāt samērā labi normativizējamu un kanonizējamu dažādu dzīves jomu ražotājspēku. Civilizācija liek valodai un literatūrai kā smalkiem, lokaniem un auglīgiem *informatīvā servisa* spēkiem apkalpot sabiedrības garīgās un praktiskās vajadzības. Valodas vieta, lomų repertuārs, funkcionālais lauks un iespējas visai būtiski mainās kultūrā un civilizācijā.

Kamēr tauta vēl nav nonākusi līdz sev piemērotai, no ārienes neuzspiestai civilizācijai, valodai vajag izturēt palielinātas, brīžiem pārlietu smagas kultūratīstības slodzes. Jo kultūrai ir gan *jārada*, gan *jāstrādā*. Pēdējā gadījumā kultūra funkcionē kā vēl nenotikusi,

iztrūkstoša, bet vajadzīga civilizācija. Taču šī funkcionēšana ir visai smagnēja, ievirzīta uz sasniegumu konservāciju un tradicionālo kultūras formu pārsvaru pār radošajām dziņām un eksperimentāli meklējošo autorgara vērstību.

Izveidojoties civilizācijai, kultūra deleģē tai informatīvā un lingvokomunikatīvā servisa uzdevumus, pārņemot savā virsvaldījumā un dabiskā monopolaprūpē izteikti radošos, kreatīvos virsuzdevumus un cilvēkveidošanas pašmērķus. Kultūra tad valodā spēj ļoti intensīvi izkopt **literatūrcentrēto logosu** kā augstākās gudrības likumspēku, radošās attīstības pašcēloni (*causa sui*), refleksijai padevīgu jēgsatura sakopojumu un daudznozīmīgu simbolu pamatvārdnīcu.

Valodas un literatūras vēsturē civilizācija ievieš zināmu mērķtiecīgi organizētu, rūpīgi *tehnologizētu informācijas kustības disciplīnu*. Tā paaugstina rokrakstniecības, grāmatniecības un dokumentālistikas lietderīgumu, tautas un valsts informatīvā telpaika (hronotopa) ikdienišķo drošību.

Informatīvā telpaika visvarenību nodrošina valodas un literatūras temperamentīga saaugšana ar tautas radošo potenciālu, bet tajā – ar etnosociokulturālo kopību gatavību izbrīvēt no sava kopklēpja uz klaju, apzinātu autorību gatavas kreatīvās individualitātes.

Mūsu ēras 11.–12.gs. latviešu cilšu savienības jau bija nonākušas līdz naivai un embrionālai *protocivilizācijai*, kuras attīstības perspektīvas aprāva ārējo spēku militāri politisko un kultūrimperiālistisko ekspansiju vijņi. Latviešu civilizācijas elementi

sabruka lielo vēsturisko traumu rezultātā. Bet augošā kultūra bija spiesta ieņemt marginālu un paškaitnieciski provinciālu stāvokli, galvenās attīstības kultūrantropoloģiskās energorezerves tērējot paš aizsardzei un elementārai izdzīvošanai mākslīgi uzspiestas civilizācijas nedraudzīgajos pretstatos.

Objektīvi vēsturiski atliktā dabiski vēsturiskā civilizēšanās ārkārtīgi spēcīgi bremzēja etnokultūras faktiskās inteliģences plauksmi. Tā, protams, neizbeidzās, bet bija spiesta *vegetēt attīstības palīgplatībās*, turklāt vairumā gadījumu (ja ne uz ilgu laiku – vienīgi) audiovizuālajās, mītopoētiskajās, dainu, pasaku un drastisko pastāstu formās.

Līdz ar to latviešu etnokultūrdzīve apstrēga *dispersos* virzienos, kuros vietējo kultūrrosmju panākumi nespēja iziet iekšējā misijas laukā, par kādu būtu jāuzskata topošā Lielā Dzimtene.

Katras tautas kultūrpiedzimšana ir autohtons – savā vidē, augsnē, radošo sakņu sistēmā dēstīts un sēts procesuālais augstspēks. Atšķirībā no civilizācijas, kuras starpetniskā pāmēsājamība ir zināmās robežās pieļaujama, etnokultūrai vēsturiskais liktenis lēmis tapt un plaukt vienīgi kā oriģinālai pašapgādniecei. Starptautu kultūru haotiskā mijiedarbe, bet vēlāk arī vadāms starpkultūru dialogs tāpat paredz svešu kultūras elementu pārdēstīšanu, nevis mehānisku pārcēlumu no viena hronotipa otrā.

Tradicionālajām kultūrām izeja lielajā ārpusaulē ir visai apgrūtināta. Toties **iekšējā kultūras misija** ir vēlama un reāla. Vēsturiski briestošā konsolidācijas virzienā pilnveidojošos etnosu

kultūras dzīve labi iekļaujas intraetniskā transkultūrālismā loģikā un shēmā.

Valodai un literatūrai, gluži kā cilvēkam kopumā, ir vajadzīga sava **Tēvija** (tuvākā kultūrkomunikatīvā apkārtnē) un **Dzimtene** (Lielā kultūrzemē), labi strukturēts elitārās un profānās pielietojamības lauks, globalizējama dzīves telpa, ilgspējīgas dzīves laiks un stratēģiski pamatota dzīves jēga.

Zināma vienvēidība un reprodūktīvitate ir pozitīvi nepieciešamas valodas un lietišķās literatūras ("birokrātiskā papīra tīģera") civilizācijai. Tās ietvaros lingvokomunikatīvo sakaru kanālus konstruēt un palaist darba režīmā ir relatīvi vieglāk. Kultūra prasa daudzveidību uzvijas devās un cilvēku spēju šo varietātes bumu radoši sakārtot.

Šai nolūkā ir absolūti nepieciešama valodas pašpastiprināšanās klajā literatūrcentrētajā logosā, kas paredz mītiskās un tradicionālās kultūras veiksmīgu dekompozīciju augstajā daiļliteratūrā, filozofijā, teorētiskajā un zinātniskajā garā.

Visu etnosu vēsture apliecina, ka, parādoties oriģinālliteratūrai un apzināti autorīgajai radošajai inteliģencei, paātrinās tautu attīstība, iestājas apskaidrojošās vēsturiskās patiesības moments. Un etnosa radošā elite var tieši nodoties iekšējai transkulturoloģiskajai misijai.

Multikultūrālistiskā dzīves pieredze vispirms tiek iegūta, attiecīgajam etnosam pārvarot savu iekšējo sadrumstalotību un saskarsmes barjeras, neizdeldējot lokālo kultūru daudzveidību. Tomēr multikultūrālists galvenokārt pastiprina tautas radošos spēkus

horizontālisma jeb atšķirību līdztiesības un vienlīdzīgošanas režīmā. Tā ir kultūrspēku saglabājošā attīstīšana, neokonservējošā evolūcija.

Latviešu etnokulturai vajadzēja izdzīvot līdz visām trim piedzīvotajām atmodām, lai galvenokārt mūsdienās multikulturālajā salikumā un saderīgumā atjaunotu un aktivizētu dažādas pašizcelsmes radošo mantojumu. Te zīmīga un, domājams, cerīga ir paaugstināta gara entuziastu un profesionālu kulturologu interese par latgaliešu, libiešu un prūšu valodām, novadu dialektiem un izloksnēm.

Liellatviskā, mūsu etnosu caustrāvojošā un vispārdzīvinošā valoda šāda lingvistiskā multikulturālisma kopsakarā tikai pastiprinās savu vienojošo – turklāt jau transkulturoloģisko – gotiskajā vertikālē tendēto lomu.

Modernajā industriālajā un postindustriālajā laikmetā pieaug starptautiskā **transkultūrālisma**² (ārējās misijas) nozīme. Neiekļaujoties vispasaules kultūru satura polifonijā un saskarsmju dialogā, jebkurš arī lielos ģeogrāfiskos, ekonomiskos un demogrāfiskos mērogos stiprs sociāls organisms var kļūt provinciāls.

Tomēr pēdējo gadu tendences apliecina iekšējā transkultūrālisma nozīmes pieaugumu. Iespējams, ka tas daļēji izskaidrojams ar mūsdienu nāciju centieniem apvaldīt kosmopolitisma un universālisma galējības, vērienīgāk atvērties Pasaulei, vienlaikus atjaunināt savu *kultūranthropoloģisko pašpietiekamību*. Nav izslēgts, ka mēs atrodamies jauna tipa nāciju pārdzīšanas laikā.

Iekšējais, intraetniskais transkultūrālisms nostiprina nācijas kultūrvalodas pašpietiekamību un originalitāti, jo palīdz tautai un

cilvēkam kritiski, iecietīgi, izvēlīgi un efektīvi apgūt jebkuru kultūru, to pārdēstoši piesavinot.

Transkulturalisma ideja, principi, tehnoloģijas un tradīcijas organiski saistās ar misionārās darbības galvenajiem mehānismiem. Jebkura pozitīva kultūrmisija sākas ar savas tautas radošā mantojuma **jaunpārapguvi**. Kulturoloģiskajā literatūrā to var nosaukt par Dž.B.Šova sindromu. Šis ģeniālais dīvainis, būdams anglis pēc dabas, eiropietis pēc mentalitātes, globālists pēc darbības vērīena, vairākkārt uzsvēra, ka uzskata sevi Anglijā par *misionāru "mežoņu zemē"*

Apgūstot no jauna savu kultūru, misionāram jāspēr nākamais dialogiskais solis: jāizstudē misijas gala stacijas, adresāta kultūra, un tikai pēc tam, iejūtoties kultūru daudzvalodībā, var nākt klajā ar savu pienesumu. Pēc šāda mehānisma darbojas starptautu un iekšējā kultūrspēku un vērtību apmaiņa, kas izslēdz kultūrtrēģerismu, garīgo koloniālismu un informatīvo imperiālismu.

Transkulturoloģiskā enerģija, labā griba un kvalifikācija balstās uz atšķirību līdzību un izņēmumu loģikas likumiem, kuri vieno cilvēkus radošajos kopsakaros. Pat kultūras vērtību pieņemšana un veiksmīga patērēšana prasa no cilvēka līdzautorīgo aktivitāti. Katrs cilvēka sakars ar kultūru ir lielāks vai mazāks bagātinošs pirmnotikums. Atdarīnoša un kopējoša pieeja kultūrai labākā gadījumā ļauj tvert tikai tās čaulu un materiālu. Gars tad paliek neapgūts un dažādu kultūru valodās nepārtulkots.

Transkulturoloģiskā vieda apgādā mūs ar universāla gara drosmi, humanitāru vērtīborientāciju, padziļinātu vēsturisko atmiņu un radītspējīgu intuīciju, pasargā no kultūras nozaru un žanru šovinisma.

Latviešu valoda un literatūra jau kopš pirmās atmodas uzrādīja trīskāršu un trejādu spēku lauku. Mūsu lingvai izdevies kopumā veiksmīgi attīstīties kā *etnokultūrcentrētai vēnībai, multikulturālai horizontālei un transkulturālai vertikālei.*

Šādos trīs stratēģiskās pietiekamības virzienos nostiprinājusies nacionālā valoda apkopo sevī ne tikai plašsaziņas tehnoloģijas, bet arī vēlreiz pārdzīvotu un apcerētu vēsturi.

Dažādu troģisku apstākļu dēļ latviešu tautas kaut minimāli cienīga un produktīva pastāvēšana ir pastāvēšana kultūrā. Kā jebkura cita tauta, latvieši ir savā būtībā vēsturisks etnoss, bet līdztekus tam – novēloti **vēsturiska cilvēces kultūrprovince** pēc dzīves hronogrāfijas, apzināšanās un novērtēšanas līmeņa. Reti kura tauta līdz šim spējusi izturēt augstās kultūras pauzi gandrīz 700 gadu slikti bezgalīgajā garumā un svina korpju smagumā. Tikai pirmajai atmodai izvēršoties, ļoti saforsētā un sapresētā laikā izdevās kompensēt pārāk aizkavējušos latvjalodīgās kultūras kreāciju, profesionalizāciju un izvēršanos visās galvenajās pakāpēs sistemātiski organizētajā tautskolā, akadēmiskajās un lietišķajās zinātnēs.

Latviešu valodas radošā attīstība pārlieku ilgi bija notikusi senkultūras, tradicionālās kultūras, folkloras un empīriskās racionalitātes ietvaros (kas bez profesionālā un pārprofesionālā pastiprinājuma ir vienlaikus klēpis, pēdējais patvērums un slazds).

Mēs savu kultūras normu joprojām esam gan sasnieguši, gan iekavējuši. Sasniegtais ļauj apstiprināt latviešu valodai pēc kvalitatīvā brieduma kritērijiem verificējamu ***pasauls valodas statusu***. Latviešu valoda ir veselīgi autohtona, multi- un transkulturāli aprobējusies. Tajā var risināt fundamentālas filozofiski teorētiskas, zinātniskas, mītiskas, teoloģiskas un mākslinieciskas problēmas. Iespējams radoši domāt kategoriāli un metaforiski. Latviešu valodai ir ļoti bagāts **aktīvais** un **pasīvais vārdu krājums**. Tai piemīt pietiekami laba interlingvistiskā viesmīlība, spēja pārdēstīt savā augsnē svešvārdus, kongenialitātes dažādajos līmeņos tulkot svešvalodīgu kultūras mantojumu. Latviešu valoda savieno sevī apbrīnojamus senvēstures slāņus, sīkstu tradicionālismu, lokanību un dinamiskumu. Tā ir pietiekami rezistentā pret svešvalodu kultūrtrēģeriskajām agresivitātēm, labi tulkojoša un tulkojama (taču varētu būt labāk un vairāk tulkota). Zīmīgi, ka skaitliski mazu tautu valodas mūsdienās izraisa paaugstinātu interesi akadēmiskajās aprindās, kulturologu vidū, pulcē ap sevi ģeogrāfiski tālus, bet transkulturoloģiskajā garā radnieciskus entuziastus, fanus un augstāka satura gara "gardēžus"

Iezīmēto kritēriju ietvaros ikvienas tautas kultūra un valoda spēj sasniegt pasaules līmeni. Un, nav izslēgts, – vairākkārt. Piemēram, savas dižās akmeiskās (**akmē** – kā radošs jauneklis attīstības pilnbrieds un ciešanas no svaigo spēku pārpilnības) ekstrēmas klasiskā grieķu valoda sasniedza antīkajos laikos, kuros viņi dzīvoja ķildīgu cilšu savienību un nesaderīgu polisu telpā. Tagad grieķi

vismaz gadsimtu dzīvo nācījas stadijā, taču iepriekšējo valodas un literatūras pilnību atkārtot (tikai pagaidām) nav izdevies. Lielkrievu valoda un literatūra piedzīvojusi trīs dižas augsmes. Pirmā – N.Karamzina, V.Dala, A.Puškina, M.Ļermontova un N.Gogoļa kultūrdarbības laikos. Otrā – klasiskajā sudraba laikmetā 19./20.gs. mijā. Trešā mūsu gadsimta 20.–40.gados (M.Cvetajeva, A.Ahmatova, O.Mandelštams u.c.).

Diplomātiskās, politiskās un pragmatiskās pasaules valodas pēc skaita un sastāva mainās. Tā, piemēram, diplomātiskajā pasaulē viduslaikos izvirzījās un ilgstoši noturējās latīņu valoda. Tad to nomainīja franču un vēlāk – angļu valoda. Mūsdienās reti kurš zina, ka pirms gadsimta Eiropas žurnālistu pasaules valoda bija holandiešu valoda. Taču jebkuros tamlīdzīgos gadījumos minēto tipu pasaules valodu klubā nevienas tautas valodai nav mūžam garantētas vietas. Līdzko kāda tauta globāla mēroga kultūrā vai civilizācijā gūst izcilus, starptautiskajā aprītē būtiskus panākumus, tās valoda aptver plašu specializētu un nespécializētu starptautisko sabiedrību. Abstraktas iespējamības līmenī šāda patālāka perspektīva var pienākt arī latviešu valodai. Bet, kas attiecas uz latviešu literatūru, tad gandrīz visos žanros tās kultūrā ir sasniegti vairāki vispārcilvēciskas nozīmes rezultāti, kuri jau sen gaida savu cienīgu recepciju citvalodīgo tautu kultūrkosmosos. Piemēram, pasaules klases pasaku radītāju kultūrvaroni H.K.Andersenu pelnīti zina, mīl un pārņem visa ekumēne. Bet viņam pilnīgi kongeniālo K.Skalbi – pagaidām tikai dažas kaimiņtautas.

Salīdzinājumā ar latviešu valodu latviešu literatūrai oriģinālā vai tulkotā veidā ir daudz cerīgāks transkulturālais resurss. Pagaidām mēs varam sev adresēt enerģisku paškritiku par misionāro neuzņēmību un kreatīvās pašapziņas trūkumu. Turklāt oficiālo varu un nacionālā "isteblišmenta" vieglprātība latviešu valodas un literatūras popularizācijā nevar rast apmierinošu izskaidrojumu un attaisnojumu. Pēc Otrā pasaules kara brūkošā Lielbritānijas impērija, zaudējot koloniāllielvaras statusu un pirmšķirīgas lielvalsts spēku, ciešot no novājināta uzvarētāja traumām, atrada iespējas un līdzekļus klasiskās angļu valodas resursu sakārtošanai akadēmiskajās un populārajās vārdnīcās. Un šai valodas kultūrmisijā izcila iedvesmojoša, organizējoša un radoši līdzstrādnieciska loma bija V.Čerčilam.

Valodas un literatūras kultūrspēku briedumu nosaka arī tās **iekšējais poliglotisms**. Metaforiski to var iedomāties kā veiksmīgi uzceltu *nesagraujamu Babilonas torni*. Kategorāli – kā iekšējo septiņu valodu pozīcijās izkoptu saturisko un formāli komunikatīvo lingvu.

1. **Dzirdamā** (akustiskā un fonogrāfiskā) valoda ļauj realizēt etnokultūru skaņu, trokšņu, klusuma, melodijas un mūzikas izpausmēs.

Dzirdamās valodas informāciju uzņem vispirms ārējās ausis atbilstoši to anatomiskajām un dabiskā dzirdes aparāta neirofizioloģiskajām iespējām. Iekšējā, kultūrapgūtā auss jau artikulēti reagē (būtībā lasa) akustiskās informācijas tekstu. Auss spēja meditēt un dzirdēt klusumā jeb t.s. silentoloģiskajā situācijā, spēja pauzēt liecina par mūsu dzirdes izaugsmi līdz literatūrcentrētībai. Paleopsihologu un antropologu aprindās cirkulē pieņēmums, ka

mežonīgais cilvēks atradies pārlieku pietrokšņotā un pārskalinātā vidē. Neizdalīdams sevi no dabas un sociokomunikatīvās apkārtnes, viņš ar to stājies abpusēji trokšņainā sakarā. Barveža komandas skanējušas viņa smadzeņu labās puslodes (kas atbild par iztēli un metaforisko pasaules atveidojumu) pastarpinājumā, bet to jēga – kreisās (par diskursīvo reakciju atbildošās) puslodes psihofizioloģiskajā iespaidu sfērā. Pakāpeniski kulturalizējoties un evolucionējot, arhaiskais cilvēks vairāk surdinējās, iegāja sevi, pieklusa akustiskās informācijas padziļinātai apjēgsmei. Nav izslēgts, ka šim pieņēmumam ir kaut vai hipotēzes cerība. Mūsdienu cilvēks ieilguša saskarsmju bada un mokošas vientulības apstākļos nereti, turklāt gandrīz nevilšus, pāriet uz vienpersonisko dialogu (starp savu *Es* un iekšējo *alter Ego*). Kultūrantropoloģiski attīstīta iekšējā auss jeb Ausu auss spēj muzikāli pārkopt trokšņu un klusuma akustisko materiālu. Izveidojoties nobriedušai muzikālajai kultūrai, viegli varam pārliecināties par nošu un burtniecisko tekstu savstarpējo papildināšanos. Ne velti F.Niče mēdza uzsvērt, ka viņš savu radošās domas mūziku... tikai nejauši pieraksta ar vārdiem.

2. **Redzamā** (tieši uzskatāmā jeb vizuālā) valoda esamības tekstu organizē vīzijā, ilūzijā, nomoda sapnī, shēmā, ainavā un ainā.

Acis ir valodas orgānu orgāni. Gandrīz visu tautu kultūrpieredzē un mākslinieciskajā pašizteiksmē parādās Trešās – radošās, viedās, augstā gara acs arhetips un tēls. Tautas dzejnieku- dziesminieku godā par Aklo. Pārskatot Homēra "Iliādā" un "Odisejā" attēloto priekšmetu vārdiskos portretus, novērotāju – pētnieku pārsteidz tēlojumu dzīvā,

filigrānā un detaļu precizitātē trāpīgā aina. Tas vieš pieņemti, ka Homērs, tāpat kā vairums Aklo, bija redzīgs. Tradicionālajās kultūrās populārais raganas (asreģes un dziļskates) veidols norāda uz cilvēku svētbijīgo attieksmi pret sievieti – tautas inteligenti (precizāk – protointeligenti). Jāpieļauj, ka latviešu vismaģiskākā mītopoētiskās un episkās kultūras varone Spidola ir izveidojusies par Lielo Viedā mirdzošo Trešo aci, kuras harizmai nepiederējās pat pagodinošais raganas simbols.

3. Valodas **lasītspējas** kvalifikācija atbrīvo cilvēku no paviršās uzturēšanās esamības tuvumā un virskārtu rajonā. Dzīvniekam nepiemīt psihs logocentrisms. Vide viņu ievirza, viņš tajā minimāli pietiekami orientējas, izmantojot arī ontogēnētisko pieredzi. Dzīvnieks nevar nonākt līdz esamības iekšējām likumsakarībām un kauzālsakarībām, būtībai un zemtekstiem.

Cilvēks izturas pret esamību kā pret lasāma un atšifrējama teksta interpretējamu lauku. Tas notiek jau pirms ideogrāfiskās, ikoniskās, hieroglifiskās un burtnieciskās pierakstu sistēmas izveidošanās.

Cilvēks lasītājs tiecas pēc apjēdzamas informācijas un tādēļ pasauli ne vien pārdzīvo un vērtē, bet arī atpriešmeto tās jēgsaturus-konceptus. Primitīvajā un klaji literatūrcentrētajā tekstūrā viņš figurē kā nenogurstošs konspektētājs.

It īpaši pirmsburtnieciskās tautas apbrīnojami labi lasa dabas grāmatas, kas "publicētas" ģeogrāfiski teritoriālajā vidē, florā, faunā, kvatorijā, debesīs un cilvēku organismā.

Mūsu vēlākā iekļaušanās burtnieciskajā kultūrkosmiskajā tekstā un grāmatnieciskajā galaktikā laikam prasa zināmu arhaisko un pusmežonīgo lasītspēju padzišanu, kas no jauna jāapgūst īpašu treniņu rezultātā. Kaut gan, pētot sevišķi radošu personību gara un dvēseles īpatnības, lietpratēji uzgājuši ļoti savdabīgus mežonīgi naturālo un burtnieciski kulturālo lasītspēju savstarpēji papildinošos efektus. Tie gan slikti padodas racionālam skaidrojumam, bet kā empīriski konstatēti fakti pelna turpmākos pētījumus.

4. **Rakstāmā** valoda ir otrreiz un jau augstākās pakāpēs pārdzimusi kultūras valoda. Rakstošā valoda savu saturu izsaka plastisko mākslu tehnoloģijās (zīmē, veido, tēlnieciski izcērt, ieskrāpē jeb skarificē, glezno, rasē un visbeidzot burtnieciski vai citās zīmju sistēmās pieraksta). Dzīvā rokrakstniecība tās piepratēju un veicēju ievēd gotiskās vertikāles brīvinošajā valstībā, kurā viņš var sevi īstenot kā radītājs un konstruktors, tāpat arī kā kritiķis. Katrā rokrakstnieciskā aktā cilvēks vada stilu, irbuli, kalamu, otiņas u.c. rakstīkļus, kuriem vienā polā koncentrējas veidojošie gara un dvēseles spēki, bet otrā – kritiski cenžējošie un koriģējošie spēki. Ne velti senie grieķi ieteica “biežāk apvērst stilu”: raksti un labo.

Rokrakstnieciskajā aktā mācekļa stadijā piedalās daži trenēti cilvēka orgāni (parasti labā, retāk – arī kreisā roka), vēlāk – cilvēks kopumā. Ne velti benediktieši un dominikāņi Rietumeiropas dievkalpojošā gara kultūrdarbā ieviesa tekstu rokrakstīšanu kā Dievam tīkamu pašai dziedzības darbu. Viduslaiku skriptoriņi izveidojās par ļoti

lietderīgām gara amatnieku un meistarū ražotājdarbnīcām, kas pietuvināja kultūru J.Gūtenberga iespīedtehnoloģijas galaktikai.

Rokrakstīšana, neraugoties uz tās estētiskajām kvalitātēm, harmonizē cilvēka dvēseles un ķermeņa spēkus, mazina psihofizioloģisko disonansi, kalpo par psihohigiēnas un psihoterapijas līdzekli. Šajās sakarībās mēs vēlreiz varam pārliecināties, ka un kā gars mūs dara dzīvākus, nekā parasti esam.

Vairākām Tālo un Vidējo Austrumu tautām rokrakstīšana līdztekus prestižpilnai svētdarbei pārvēršas par lokomotorizētā gara teātri, kura izrādei cilvēks īpaši noskaņojas, vingrina ķermeni, grezno to ar īpašu tērpu.

Tipiski eiropocentrētajās kultūrās pret rokrakstniecību izturas ar izpratni, tomēr prioritātes dodot speciāli sagatavotajiem kaligrāfiem. Izglītības sistēmā kaligrāfijas mācība pat ievadkursa skopajos pāris ceturkšņu terminos faktiski ir apsīkusi. Bet līdz ar to apsīkusi arī literatūrcentrētā pašizteicamā gara liturģija un tehnoloģija, grācija un aerobika. Tas diezgan jūtami ir pavājinājis mūsdienu politehniski ievīzītā cilvēka kultūrantropoloģisko spēku krājumus.

Liēlu panīkumu piedzīvo epistolārais žanrs kā masu neprofesionālā, taču vispārizglītotā cilvēka veselīgo spēku pielīkšanas lauks. Pārlīeka pieraksta mehanizācija un automatizācija mums gan piedāvā gala produkta ērtās lietošanas vērtības, taču tas notiek uz cilvēka individualizētās pašizteiksmes rēķina.

Mūsdienu informātikas tehnoloģiskais progress tomēr sekmējis arī tādu ultramodernu mehanizēti rokrakstnieciskā pieraksta līdzekļu

radišonu, kas atgādina "jauni vecās" kabatas grāmatas. Uz to ekrāniem cilvēks ar jebkuru puslīdz piemērotu rakstikli var fiksēt tekstu, ko jutīgi adapteri atšifrē un disciplinē visiem salasāmā tipveida formā.

Jācer, ka šie informātikas visjaunākie tehnoloģiskie paraugi jo drīzāk izies eksperimentālo stadiju un tiks ieviesti plašā apgrozībā. Tādējādi modernā datora kalns tomēr nāks pie klasiskā rakstikļa Muhameda. Jo burtnieciski literatūrcentrētā funkcionālajā laukā jāstrādā jebkurai informācijas ražošanas iekārtai. Un droši vien nav jāpadodas pesimistiskam pieņēmumam par J.Gūtenberga galaktikas, rokrakstniecības un grāmatniecības iespējamo atmiršanu, kā to mēģināja iztēloties informātikas apoloģēts M.Maklūens.

5. **Runātājspēja** ir īpaša valodas dimensija, kurā cilvēki sevi attīsta verbālās izturēšanās aktos un attiecīgajos vārdiskās uzvedības līnijās. Cilvēks valodas un literatūras kultūrā ir daudzpusīgi stiprs, ja veiksmīgi piekopj poētiskos un prozaiskos, naratīvos un dramatiskos, rečitātos, informatīvos, direktīvos un retoriskos žanus. Retoriskais elements, protams, caurvij visus iepriekš nosauktos verbālās izturēšanās un uzvedības veidus, vienlaikus kļūstot par relatīvi patstāvīgu tehnoloģiju un mākslu. Kultūrvēsturiski retorika virzījās no emocionāli sugestīvām uz estelizētas loģiskās argumentētības un intelektuālā izteiksmīguma prioritātēm (jeb no Dēmostena pie Aristoteļa).

Visas kultūras cenšas attīstīt intīmo un publisko, lietišķo, juridisko, politisko, māksliniecisko, dziedniecisko, pareģojošo un sprediķojošo retoriku. Tāpat arī inscenēto un ekspromto daiļrunību.

Nepiespiestās lasīšanas un augstās literatūras lomu un ietekmju sašaurināšanās, protams, neveicina valodas retorisko progresu, it īpaši dzīvo spēju nesēju personā.

Ļoti nepatīkami pārsteidz aktieru un plašsaziņas līdzekļu darbinieku aizvien lielāku daļu apņēmušais verbālais infantilisms un retoriskā izlaidība, vārda komunikatīvā tikuma pagrimšanas gadījumi, kuri neizvēlīgajā respondentu masā pat izraisa simpātijas un nerada nekādus šķēršļus vaininieku nodarbinātības karjerai.

Tikmēr mēs aizmirstam savus slavināmos oratorus, kuru gan varēja būt vairāk Kronvaldu Ati, kardinālu J.Vaivodu, sporta komentētājus I.Putekli un G.Jākobsonu, izcilākos vecmeistarus un vidējās paaudzes aktierus, atsevišķus mācību spēkus un sabiedriski politiskos darbiniekus. Bet viņu klubam krieti jāpaplašinās. Citādi nu jau trešajā paaudzē novērojamo retorisko ielaistību nāksies ilgstoši pārvarēt.

Lai nezaudētu retorisko pieredzi, manuprāt, būtu lietderīgi veidot un publicēt daiļrunības "daidžestus" ar veiksmīgākajiem tradicionālās un mūsdienu oratormākslas paraugiem. Patlaban mēs varam galvenokārt iepazīties tikai ar aforismiem un spārnotajām frāzēm. Pēdējās bieži izraudzītas no speciāli daudzīnātu oficiālo un plutokrātisko personu mazvērtīgu priekšnesumu kontekstiem un maz ko dod daiļrunīgās valodas kultūrziņā.

Pateicīgs un praktiski neizpētīts darba lauks ir komiskā retorika, kuras līdzekļos un piekopšanas veidos (piemēram, anekdotēs, jautrajās novelēs, drastiskajā poēzijā un īsprozā, ironeskās,

humoreskās u. tml.) izpaužas īpaši iedarbīga un vitāla vārda kultūrvara.

Šķirdamies no bankrotējušajām vērtībām un gāztajiem elkiem, cilvēce mēdz smieties. Smieklu kultūra ir civilās tautas dzīves savdabīga zemessardze, kuru nedrīkst demobilizēt vai nodot politikāņiem un egoistiskām interešu grupām pakalpinošai angažēšanai.

6. Valoda, kas un kurā **pārdzīvo**, dabiski tiecas pārvērsties literatūrā kā tādā, bet tā – daijliteratūrā. Taču arī valoda kā tāda ar savu leksisko, gramatisko, fonētisko, semiotisko un semantisko sastāvu izceļas ar īpašām pārdzīvojumiem izraisošām iespējām.

Briestoša un plaukstoša valoda piesaista ar savām estētiskajām kvalitātēm, generē emocijas un jūtas, ietekmē dvēseles spēku un raksturu, bet jo īpaši – cilvēku pasaules izjūtu.

Emocijas apkalpo cilvēku viņa dzīves epizodiskajās situācijās – telpas fragmentos un laika momentos (šeit un tagad). Tās pārstāv cilvēka un pasaules kopsakaru jēgas, drošības, vērtības un nozīmības dvēseliskās mērvienības.

Jūtas savukārt ir stabilizējušās, vairāk vai mazāk ilgstošās emocionālās reaģēšanas sērijas, kas iegūst būtisku virzību.

Pasaules izjūta veidojas kā iekšēji sakopojies, būfigojies un paštāpatību mainībā saglabātspējīgs pārdzīvojošās dvēseles stāvokļa un izpausmju pamats.

Valoda paaugstina, sarežģī, izsmalcina, kaut reizēm arī pārlietu komplicē emocijas. Jūtu noturīgumam valoda piedod

apjēgtspējīgu racionalitāti, konceptuālo un mākslinieciski fantastisko inteliģenci.

Latviešu valodas un literatūras klajais logocentrisms vētrains uzplauka oriģinālliteratūrā, kuras pirmsācēju vidū, kas, liekas, ir visai normāli, atbilstoši daudzu citu tautu veselīgajai pieredzei, – izvirzījās vācbaltu un latviešu etniskās izcelsmes personības. Tikai jānozēlo, ka V.Dala vietā latviešu valodas kopējos izdalījās tāda izcila viduvējība kā Vecais Stenders. E.Glika nopelni šajos laukos ir nesalīdzināmi lielāki. Tomēr viņa kultūrvaroņdarbs Bībeles tulkojums latviešu valodā vairāk atbilst dižam pārneseimam (transpozīcijai), nevis kongeniālam tulkojumam.

Taču E.Gliks daudz vairāk nekā Vecais Stenders kļuva par latviešu lasītātkstošo cilvēku (masu) domu un jūtu līderi – valdnieku, kas iedrošināja topošo etnointeliģenci reintegrēties ar savas tautas tradicionālo un pirmsprofesionālo pieredzi.

Latviešu valodas uzvarošā ekspansija Latvijā (kuras politiski vēl nebija) emocionāli iedvesmoja tautas intelektuālo, morālo un itin drīz – arī fizisko vairākumu uz vispār nacionālu ideālu meklējumiem un atradumiem.

Zvaigžņu stundas, ko latviešu etnoss vairākkārt piedzīvojis (un izpelnījies), galvenokārt saistās ar cilvēku masveidīgu pievēršanos latviskajam vārdam un šī vārda atbrīvojošajam garam. Latviešu valoda un literatūra daudzo okupācijas sistēmu varās bija praktiski vienīgais nacionālās identitātes, pēdējās autentiskās etnoidentās

izdzīvošanas patvēruma un iespējamās izbrīves garīgi praktiskās rezerves nesējspēks.

Īsi pirms aktuāli izvērkušās Trešās atmodas ārzemju novērotāji konstatēja samērā ciešu funkcionālo, ja ne kauzālo (cēlonisko), kopsakarību starp latviešu literāro interešu vārienu un brīvības dziņām.

Literatūrcentrētās tautas, pie kurām vēl joprojām var piepulcēt arī latviešus, ir vēsturiskākas (vairāk apgūst un iestrādā sevi senatni un izsenatni), brīvībspējīgākas un perspektīvākas.

Latviešu vai latviskotā literatūra pamatos ir pareizi pretendējusi uz nesavtīgi ieinteresētas dzīves skolotājas, garīgās mesijas, sirdsizglītotājas, vēsturiskās pašapziņas mūzas, kompensatores un apgaismotājas lomām, kuru veiksmīgajam izpildījumam nav vēl spējušas tuvoties ne Lāčplēša gara sugestētās militārās atbrīves upurmesīgās kustības, ne panākumi ražošanā un saimniekošanā. Iespējams, ka tā tam arī vajadzētu būt. Jo akli veiksmīga prakse gara atpazīšanas vai indifferences apstākļos nenovērtē to, ko ieguvusi, un pat neapjauš ieguvuma faktus, tāpēc ka tiem pietrūkst idejiskā attaisnojuma, teorētiskā pamatojuma un emocionāli iedvesmojošā – iedrošinošā – pastiprinājuma.

Latviešu valoda un literatūra ietver sevī tādas saturiskas un formālus resursus, kas ļauj piekopt visas galvenās *meditācijas* tehnoloģijas, izņemot daļēji eksotisko Austrumu pašiegremdēšanos, kuras gaitā subjekts raugās sevī un pasaulē kā "tīrajā spogulī, kas pats sevi neredz un neko neatspoguļo", izņemot kādu augstāku iracionālu veidu. To mūsu mentalitātes cilvēki var saprast un praktizēt

uz vispārcilvēciskiem psihes regulācijas un gara orientācijas pamatiem.

Savukārt latviešu valoda un literatūra, ņemot vērā to kultūrvēsturiskā brieduma pakāpes, dod vilinošas iespējas izstrādāt saturiskās, lielā mērā ar iepriekš apzinātu, formulētu un gribētu jēgu piesātinātās meditācijas: *prātvērojošo*, kas saistīta ar zināmas noslēpumpilnas vai kvazipošsaprotamas, ultraklasiskas formulas daudzpusīgu apceri; *sentimentālo* – jūtu nospriedzi vai apvaldāmu savvaļīgumu iekšējās emocionālās spēlēs (līdzīgi kā biržā); *melanholisko* – dzīvinoši minorīgo jūtu atplūsmi (melanholiskajā meditācijā jūtu upe it kā plūst atpakaļgaitā, izceļas ar vērstību uz pagājības dvēselisko apceri); *rezignējošo* – šī meditācija samierina cilvēku ar neizbēgamo, fatālo, saglabājot viņā zināmu neviltotu bezizvēles kopsaucēju veidojošo izvēlamo saskaitāmo piekārtošanas un izkārtošanas iespējas; *heroizējošo* (jeb varonīgojošo) – meditāciju, kas novājinātajam, pesimistiskajam un priekšlaikus kapitulētģatavajam cilvēkam dod negaidītu, brīnumainu pretotiespēju un godīga revanša gatavību, kura no sapņainas vēlamības šķituma pārtop praktiskā gribas imperatīvā; *iedrošinošo* šī meditācija izraisa t.s. lielā, pozitīvo likteni nesošā Pirmā soļa efektu (par to ķīniešu tautas gudrība vēsta: pirmais spertais solis ir vairāk par pusi no veicamā ceļa); zinātnē nepelnīti mazcienīta un problemoloģiskajā aizdurvē palikusi *iežēlinošā* (propiciālā) meditācija – tajā sevi ieejošais cilvēks imitē nenotikušu, bet vēlamu sabiedrības augstsirdību pret vājāko un

zaudējušo, kā arī viņa paša spēju uz saudzīgu paškritiku, kas izslēdz idejisko flagelāciju (pašizpēršanu) un tikumisko mazohismu.

Līdz šim minētās meditācijas informatīvās, estētiskās un literarizētās iespējas ļoti bagātā izvēļu grozā mums piedāvā augstā latviešu literatūra (J.Rainis, J.Poruks, F.Bārda, A.Brigodere, A.Skujīņa, J.Sudrabkalns, J.Ezeriņš, J.Klīdzējs, O.Vācietis, I.Ziedonis, K.Elsbergs, A.Neibarts u.c.).

Grēksūdzošajā (jeb penitantajā) meditācijā latviešu etnovēsturiskā pieredze un pašizmeklēšanas pieradumi gan pamatos gājuši pārspilējumu, maldu un liekulības ceļus. No visiem galvenajiem mūžīgajiem jeb nolādētajiem jautājumiem empīriski vēsturiskais (no pietiekamības normas – fatālais) latvietis atseglojis jautājumu “kas vainīgs?” ar apriori netaisni pašzemojošu atbildi – “es” Latviešu literatūra ir lielā, nomokošā, bet dižā parādā savai tautai un visai cilvēcei, jo nav spējusi (ar ļoti retiem izņēmumiem, kas neapstiprina un neievada likumu) atveidot vai kaut uzburt nacionālo piligrimu, Asīzes Francīskam radnieciska lielā askēta un svētnieka tēlu. Ar šādu vai tamlīdzīgu tēlu visu kultūru cilvēki mēra sava grēcīguma pestīšanas izredzes, “izskaitļo” personālās šķistišanās cenu mērogus.

Valoda, kurā mēs pārdzīvojam, izceļas ar iekšējo un ārējo ekspresiju. Pārdzīvojošā literatūra – ar burtniecībā iestindzinātu, taču allaž atdzīvoties spējīgu iekšējo runu. Protams, literatūru var un to vajag izlaist arī ārējā trokšņu, skaļuma, empīriskās dzirdamības pasaulē, dramatisēt, pat izspēlēt un ilustrēt. Bet savas būtības pirmavotos un pirmpamatos literatūra ir silentoloģiska – klusināta un

klusējoša, vērsta uz leikšējo cilvēku, viņa dziļu psiholoģiju, būtiskās esības noslēpumainību un daudznozīmību. Literatūrcentrētā kultūra **silentoloģiskajos** režimos nostiprina cilvēka sociālo patību, iekšējās pasaules aktīvu dialogiskumu, novērš iztukšojamo vientulību, veidojot mūsos kaut ko līdzīgu intimizētajai publikai.

Atrisināts un nostiprināts kultūras literatūrcentrisms sagatavo mūs intensīvai *trīspusīgai refleksijai*.

Refleksija no Augšas veic filozofiskās, loģiskās, metodoloģiskās un aksioloģiskās funkcijas gara un dvēseles spēku vertikālistiskajā organizēšanā. Vertikālistiski vērsta refleksija palīdz garam radīt, izprast savu produktīvās darbības drāmu, iedvesmojošos (mūziskos) faktoros.

Refleksija no Sāniem racionāli un formāloģiski pārskata apziņas līmenī un laukā nonākušo informāciju. Te parādās uzraugošais sapratnes pašnovērojums un analītiskais vērtējums. Sānskata refleksija ir emocionāli remdena vai auksta, bezkaislīgi ieinteresēta savā aprūpes priekšmetā.

Toties **refleksijā no Apakšas** cilvēks atklāj savu sirdsizglītību, kas apžēlo, aizstāv, mātišķi aizbilst, estētizē izzinoši pārdzīvojošās dvēseles kaislības, jūtu mulsumu un izbrīnu.

Šī refleksija dara mūsu augstāko, radošo garu dzīvu, racionālo prātu godīgi kompetentu un atbildīgu. Refleksija verbalizē aplūkojamo cilvēka iekšējo pasauli divējādi: ar uzsvāru uz jēdzienisko apceri vai metaforisko apjēgsmi. Kur jēdzieniskā aktivitāte atdurās pret kārtējām

domājamības krīzes situācijām, tur glābj metaforiskā atskārta un intuīcija.

Maksimāli un būtiskajā daudzpusīgumā attīstīta refleksija ir gudra, prātīga, loģiska (pareizas domāšanas mēra robežās) un mākslinieciski fantastiska. Aptverot lielākās esamības universalitātes – cilvēku, kultūru un civilizāciju –, refleksija pārvar klasiskās robežas, kas šķir tēlu un vārdu, mitu un logosu, filozofiju, zinātņi un literatūru.

Ja mūziku varētu iedomāties kā otro literatūru, tad literatūru – kā filozofiskā gara vecomāti. Vienlaikus vairāku tautu valodas ieguva sevišķi augstu inteligenci, kad tajās tika radoši jaunveidota un pierakstīta filozofija.

Latviešu nacionālajā kultūrā uzkrāta ievērojama pārņemtās pasaules filozofiskās domas bagātība, tā veiksmīgi pārdēstīta latviešu valodā un visai jūtami ietekmē literāros procesus un vispār mākslu heiristisko (meklējošo un jaunatklājošo) aktivitāti.

7 Valodai jāplaukst vēl arī **neverbālās saskarsmes laukos** – paralingvistiskajos izteiksmes un saziņas līdzekļos (mīmiskā, žestos, balss skaļumā, tembrā, spriedzē, kauna, naida, nicinājuma reakcijās, pozā, stājā, gaitā utt.).

Cilvēks nevar iztikt ar mežonīgo, no dzīvnieku pasaules neveikli mantoto paralingvu. Tādēļ viņš pāriet vārdiskā un literatūrcentrētā logosa pasaulē. Taču papildus tai viņam nākas apgūt un izkopt *postliterāro paralingvu*. Jāspēlē mīmisko masku teātris. Jāpārvērš žestikulārā rosība diriģējošo roku silentoloģiskajā ainavā. Jāiemācās pantomīmiskā, horeogrāfiskā u.c. ķermeņa valodas, kas ir spējīgas

mājienu, akcentu, imitatīvo vai simbolisko darbību veidos bagātināt mūsu informatīvo telpu.

Savā kultūrpotenciāla pašapzināšanā latviešiem ir lietderīgi iepazīt citu tautu un internacionālo paralingvu, rituālās un liturģiskās izturēšanās zīmju sistēmas, stereotipus, ekspresivitāti un tulkojamību. Dienesta un sadzīves diplomātiskajā kultūrā, etiķetes jomā, reklāmas un modes fenomenoloģijā krasi pieaug paralingvistiskās saziņas nozīme. Tās saturs adekvātai izpratnei jau ir speciāli jāgatavojas, nepieciešamības gadījumos piesaistot profesionālus ekspertus, konsultantus, saskarsmes psihotenerus.

Atklātajās un modernajās sabiedrībās, pie kurām, neraugoties uz daudzajiem trūkumiem, piederam arī mēs, paralingvistiskajā uzvedībā alfabēts, konservatīva shēma un tradīcija ir pamācoši līdzekļi saskarsmju eksperimentālajā un improvizējošajā darbībā. Etnokulturālais paralingvistiskais "Mēs" te ir izejas punkts un fons, "Es" – centrālo komunikatīvo rūpju priekšmets un gala rezultāts.

Tomēr, latviešu valodas kultūrvēsturē iedziļinoties, būtu lietderīgi iespēju robežās restaurēt seno, tradicionālo un moderno paralingvu, ko piekopj dzīvais cilvēks vai ko viņš ir objektivējis priekšmetiskajā vidē, piešķirot tās informatīvajai enerģijai jaunu tekstuālu nozīmi.

Nogurstot no *virtuālajām realitātēm* un *saskarsmes situāciju mokošajām nenoteiktībām*, cilvēki sāk patverties paredzamākās komunikāciju shēmās. Tās ir noslipētākas, kodificētākas, izkoptas līdz izteiksmīgai racionālai vienkāršībai, vieglāk apgūstamas un kontrolējamas.

Labi izkopta neokonservatīva rituālā darbība pastiprina cilvēka pašorganizētību, viņa pašvērtības nopietnību un jutekliski tveramu respektablumu. Šāda darbība atgādina ķermeņa kaligrāfiju. Gara inteligence sevi pierāda daiļrunīgā pieklusinātībā, bet uzrāda – ar ķermeņa kaligrāfijas starpniecību.

Mūsu līdzšinējā mentalitāte, liekas, ir pārāk kautra, intraverta un pasīva. Tai laiks parādīties pašu acu skatam un starpkultūru sakaros visā dzīves gudrības poētiskajā krāšņumā, kas nebūtu vis kāda Svētdienas realitāte vai salonos un kabinetos eksponēta kultūra. Tautas fiziskajam vairākumam jābūt tuvāk jebkurai patiesai kultūrai un dziļāk tās pacilājošajā iekšienē.

Pat dižu kultūras pirmnotikumu izraisīšanās, atstājot dziļas pēdas un sekas tautas kopējā vēsturē, neizsauks masu jaunattīstību, ja tā ieņems pasīvu aculiecinieces pozīciju, nepretendēs uzklūt kultūrvaroņu pacilājošajā tuvienē – augstienē.

Masu gara pasivitāte uzreiz amatieriskam vai lēticīgā prātam nav identificējama. Kaut arī valodas un kultūras krīzveida procesi ir diezgan cieši saistīti.

Visai plašās aprindās izplatās *atgrāmatotība*. Gars kļūst pārlieku pragmatisks un specializēts. Apsikst nepiespiestās vispārāpgaismojošās un nesavtīgi ieinteresētās lasītāju intereses. Parādās aleksija – mazlasīšanas un ilgstošas nelasīšanas izsauktais gara primitivisms. *Despiritualizējas* (t.i. – atgarigojas) cilvēka psihe. Tā no šauri kliniskā viedokļa var pat kļūt stiprāka, precīzāk brutalizēti spēcīgā savā "atbrīvotībā" no mūžīgajiem jautājumiem,

kas piedāvā personībai attīstības aristokrāta ideālu. Bez augstās literatūras pat augstvērtīga audiovizuālā kultūra atgrāmatotajam cilvēkam parādās kā produkts un lieta, nevis izaicinājums uz līdzradošu dialogu.

Informācijas patēriņš pasaulē kļūst virspusībā promzūdošs. Viņa apziņa *simplificējas* (lētīcīgajos) un vieglāk pakļaujas indoktrinācijai, propagandai, koķetējošai populistiskai krāpšanai.

Mūsdienu *audiovideokrātija* pagaidām izveido informatīvo plakni – okeāna plašumā un peļķes sekumā. Bez garīgās, literatūrcentrētās kultūras cilvēks apjūk variantu daudzībā, baidās izdarīt izvēli vai izvēles atbildības nastu novel uz informācijas veidotāja un pārraidītāja pleciem. Bet pārraidītāju kontingents, ēnu varu angažēts un operatīvajā savvaļā atstāts, masveidā zaudē pareizos orientierus, piesārņojas ar ciniskiem profesionāļiem.

Skajā skandāla, sensācijas un kompromata plašais pieprasījums satrauc nevis pats par sevi, bet ar savu noturīgumu. Informācijas patērētājs zaudē kritiski noskaņota līdzautorīga recipienta spēku, pārvēršoties par klientu. Bet katrs klients šī vārda antīki latīniskajā izpratnē un pēc būtības gluži tāpat ir atkarīgā pusē. Un bez visai plaši uzziedējušās lasošās profesionālās un tautas amatieriskās intelīgences informācijas klienti kļūst tikai vēl nevarīgāki, bet viņu iluzorais ieguvums pārstās būt par konkurētspējīgu ražotājspēku.

Latvijas sabiedrībā gan vēl ir nopietnas literatūrcentrētās kulturālības rezerves. Tautas vēsturiskajā atmiņā joprojām ir visai dzīvi priekšstati par auglīgajām kopsakarībām starp masu pieaugošajām

garīgajām vajadzībām un brīvībasspējām. Latviešu valodai ir izdevies bez tragiskiem zaudējumiem izvairīties no *nekontrolējamas bilingvas* un *valodu interferences*. Augstās kultūras inerce mūsu tautas vēsturē izrādījusies diezgan spēcīga. Mums nav izzudušas arī literatūrcentrētās **radošās elites**, kas gan komercdiktāta un kultūrpolitikānisma iespaidā nevar iegūt pietiekamu publicitāti. Cenu šķēres enerģiski apgraiza lasītalkstošās publikas literāro vajadzību nomoda sapņus. Labas grāmatas iegāde daudziem ir līdzīga ikdienas varoņdarbam, kura recidivi tomēr neizzūd.

Latviešu starpkultūru mijiedarbes pieredze ir jāvusi mūsu valodai atvērties pozitīvām ārējām ietekmēm. Tipisks latvietis joprojām ir spējīgs piesavināt svešvalodas, nepazaudējot savējo. Skaitliski lielākas tautas joprojām ir monolingvas. To tālredzīgākie pārstāvji cenšas piepulcēt savai lingvokultūrkompetencei klāt arī kādas svešas valodas un literatūras spēkus. Mūsu etnosam šādi centieni ir tradicionāli un nesamāksloti.

Latviešu valodas un literatūras transkulturoloģiskajai iecelšanai plašākā pasaulē ir labi pamati. Taču pietrūkst garīgajai ražošanai tik nepieciešamās kultūrinterešu starptautiskās lobēšanas un reklamēšanas prasmes. Mūsu sabiedrības balto apkaklišu vidū praktiski nav tā saukto **intelektuālo** jeb **literāro agentu**, pateicoties kuriem biežāk satiktos radoši autori un līdzradoši patērētāji.

Latviešu valoda un literatūra nopietni cieš no atjautīgu sponsoru trūkuma, nemaz jau nerunājot par tādu dižu atbalstvakanci kā

mecenāts. A.Gulbja mecenātisms, kas gāja rokrokā ar komercveiklību, pagaidām nav atkārtots.

Pārmērīgi servila oficiālo varu attieksme pret starptautisko institūciju un interešu delegātu rekomendācijām noved pie pretdabiska stāvokļa. Latviešu valodas un literatūras apmācības valsts un dažādi fondi ir gatavi atbalstīt citvalodīgo līdzcilvēku aprindās, kurās, protams, ir veicama svētīga iekšējā kultūrmisija. Bet tā nedrīkst izvērsties uz titulemosa lingvistiskās attīstības provincializācijas rēķina.

Starptautiskajā kultūrapmaiņā ir jārod zināma paritāte. Un valodas, kā arī literatūras jomā tās sasniegšana ir pastāvīgs virsuzdevums.

---

¹ Rakstā saglabāts autora izteiksmes stils.

Transkulturalisms ir katras dzīvotspējīgas un produktīvas kultūras sastāvā vēsturiski iedzimts spēks, kas ļauj kultūru saskarsmē un mijiedarbībās nezaudēt savu radošo "Es", mantojumu un tradīciju, iepazīstot, bet, ja nepieciešams, arī aizgūstot svešus sasniegumus. Transkulturali sagatavotie cilvēki nezaudē savu, nevairās sveša, nevergo nekam. Attīstoties kultūras filozofiskajai un zinātniskajai pašapziņai, transkulturalisms kā zināmā mērā veselīgi stihisks spēks tiek pacelts augstas apjēgsmes līmeni, tādējādi kļūstot transkulturoloģisks.

SUMMARY

CROSS-CULTURAL FORCES OF THE LATVIAN LANGUAGE AND LATVIAN LITERATURE

The present paper analyses the Latvian language and literature within the framework of intracultural and cross-cultural contexts and chronotopi. It treats of the cultural function of the literature-centred language, its creative quintessence, strategics, ultimate goals and eventual effects.

The author emphasizes the evolutionary changes taking place in the domain of language, as well as the roles and functions of language as brought about by the intricate monocultural, multicultural and cross-cultural relationships, and makes an attempt to define the historical evolution of the Latvian language and literature on the multicultural level (coexistence) and cross-cultural level (enrichment and growth).

The paper describes the spiritual and pragmatic factors essential for a literature-centered language of any ethnic group to give it a full right to call itself a "language of the world". The author argues that the language and literature can reach their maturity through intensive development of the visual, musical, silentological, writing, publishing, meditative, rhetorical and paralinguistic potential. The results of the synthesis of the above mentioned elements are analysed within the

context of a civilization which exists in a highly technological environment and has reached its cultural maturity.

The author expresses his concern over the further development and well-being of the Latvian language and literature and discusses the prospects of curbing the destructive factors. The final part of the article is devoted to the advantages, the autochthonal and authorial capacity of the Latvian language and literature, and to their ability to keep up an open-mind for the World, at the same time maintaining their dynamic self-sufficiency.

Māriete Āboltiņa
Latvijas Universitāte

RAIŅA DZEJOĻU KRĀJUMA "TĀLAS NOSKAŅAS ZILĀ VAKARĀ" KOMPOZĪCIJA

1908. gadā Rainis rakstīja vēstulē J. Jankovam:

"Tālas noskaņas" ir pēc darba veida krājums, tikai caur izstrādāšanu un saskaņošanu padarīts par organisku darbu, kas bij iespējams dažādo sajūtu, priekšjūtu, ilgu vienādības dēļ."¹

Minētā dzejoļu grāmata neapšaubāmi ir organisks veselums. Tās loģiskā, mērķtiecīgi funkcionējošā kompozīcija, protams, ir rūpīgas "izstrādāšanas un saskaņošanas" rezultāts, taču poētisko vienību (resp., dzejoļu) un mikrostruktūru (resp., ciklu) dinamiskajā mijiedarbībā un asociatīvo saikņu daudzveidībā ir jaušama arī radošajai improvizācijai raksturīgā pārdošība un neprognozējamība.

Krājuma nosaukums, veltījums un divi moto funkcionē kā poētiskā teksta saturiskā atslēga. Tie izpilda vairākus svarīgus uzdevumus:

- 1) piesaka centrālo tēmu, t. i., tālo noskaņu (resp., skaņu) motīvu (nosaukums);
- 2) izgaismo tēlu sistēmas galvenos pretmetus – lirisko varoni un viņa dzimteni (veltījums un krājuma 1. moto);
- 3) alegoriskā formā reprezentē šo abu tēlu pretrunīgās attieksmes – dzejas cilvēka sirdī ir pavasarīgas jausmas, bet dzimtenē valda ziema. Atrazdamies "tājā zemē", "svešā

mājā", liriskais varonis ilgojas pēc dzimtenes un cer, ka arī tur drīzumā atskanēs balsis, "kas ziedonim radus"² (2. moto).

Dzejoļu grāmatas 1. nodaļa ("Aiz apmiglota loga") uzlūkojama par liriskā sižeta uvertīru. Cikla poētisko vienību lineārajā saistībā iezīmējas krājuma centrālās tēmas attīstības plāns. Tas vēstī, ka liriskais varonis ir brīvību alkstoša personība. Viņš pārdzīvo smagu psiholoģisku krīzi, jo ir konfliktā ar apkārtējo vidi ("Agri no rīta"). Šīs personības garīgajā pasaulē atbalsojas sāpes, šaubas, nemiers ("Cilvēks un sāpes"), nomāc apziņa, ka cēlie, humānie ideāli nav piepildāmi reālajā īstenībā ("Gaudi akmeņstarpā"), satrauc nespēja rast problēmu risinājumu ("Dzijākās domas"). Depresijas brīdis tomēr tiek pārvarēts. Liriskais varonis atkal izjūt vēlmi būt sabiedrībā, darboties citu cilvēku labā ("Pats", "Cieta sirds"), cīnīties pret pastāvošo dzīves kārtību ("Pazudušais dēls").

Uvertīrā reprezentētais sižets nākamo poētisko ciklu kompozicionālajā saliedējumā atkārtojas vēlreiz, izgaismodams tālo noskaņu motīva saturiskās un emocionālās nianse, atklādams tā attīstības fāzes un izziņas aspektus.

2. nodaļa ("Piekvēpis gaiss") attiecībā pret pirmo ir retrospektīva. Šī poētiskā mikrostruktūra iezīmē centrālās tēmas risinājumā gan ekspozīciju (tiek noskaidroti iemesli, kas pamudinājuši dzejas cilvēku doties projām no dzimtenes), gan arī sarežģījumu (konkretizējas liriskā varoņa sociālais konflikts).

Jau cikla moto ("Filistieši pār tevi, Simson!" Dalila³) vēstī par to, ka dzejas cilvēks atrodas naidīgu spēku ielenkumā.

Nodaļas pirmajos 9 dzejoļos ar ironiskās intonācijas palīdzību tiek raksturoti liriskā varoņa idejiskie pretinieki (tie "jūs", kurus pirmā cikla finālā Pazudušais dēls grasījās padzīt no tempļa). Motīva attīstības gaitā reljefi izgaismojas 3 filistiešu grupas.

Visietekmīgākais sociālais spēks filistiešu valstī (resp., dzejas cilvēka dzimtenē) neapšaubāmi ir mantīgo šķiru pārstāvji ekspluatatori, varmākas, liekulji, kas savu egoistisko, nehumāno rīcību mēģina attaisnot ar viltus morāles palīdzību ("Labdaris", "Galvas darbs", "Saimnieciskas pamatmācības", "Godīgs pilsonis").

Otro sabiedrības slāni reprezentē "mūžīgie nelgas", t.i. apspiestie, pazemotie ļaudis, kuri gan visā pilnībā apzinās savu verdzisko pakļautību, taču pacietīgi velk smago dzīves nastu un glēvi samierinās ar pastāvošo sociālo kārtību ("Caura muca", "Ubagu dziesma").

Trešo filistiešu grupu pārstāv tā saucamie "bijušie draugi", resp., cilvēki, kas kādu brīdi ir bijuši liriskā varoņa domu biedri, taču drīz vien apjautuši, ka daudz ērtāk, drošāk un izdevīgāk ir dzīvot pēc principa:

*Nevar ar pieri
Triekties pret mūriem...
Dieva liktas valdības
Pamatus šķobīt**

(*"Filistris", "Bijušais draugs", "Pesimists"*).

Cikla pēdējie 4 dzejoļi ("Tēvijas milētāji", "Prātīga rīcība", "Miera ļaudis", "Pirmie vēstnieki") atklāj liriskā varoņa attieksmes ar filistiešiem.

Raiņa dzejas cilvēks ir dumpīga, nepakļāvīga, brīvību alkstoša personība, kas nevēlas un arī nespēj samierināties ar sabiedrībā valdošo nevienlīdzību, varmācību, liekulību. Šī iemesla dēļ viņš, protams, ir konfliktā ar filistiešu valsts mantīgajām aprindām. Diemžēl šīs drosmīgās, principiālās individualitātes attieksmes ar apspiestajiem sabiedrības slāņiem arī ir visai pretrunīgas: bailīgie, inertie "miera ļaudis" atzīst tikai prātīgu rīcību, liriskā varoņa paustā cīņas ideja viņiem šķiet pārāk radikāla un bīstama.

Cikla pēdējais dzejolis ("Pirmie vēstnieki"), tematiski sabalsodamies ar krājuma 2. moto ("Bij dziļa ziema"), akcentē domu, ka filistiešu valstī pagaidām vēl neskan balsis, "kas ziedonim radus" Tieši šī iemesla dēļ liriskā varoņa turpmākās gaitas (kā tas norādīts moto) saistās ar "tāļu zemi" un "svešu māju"

Krājuma "Tālas noskaņas zilā vakarā" kompozīcijā 3., 4., 5. un 6. nodaļa funkcionē kā liriskā sižeta attīstības posmi.

Ja 2. ciklā liriskais varonis noskaidro sava sociālā konflikta būtību un apliecina vēlmi cīnīties par taisnīgākām, humānākām sabiedriskajām attiecībām, tad 3. nodaļā ("Trejkrāsainā saulītē") viņš tiecas izzināt šī konflikta vēsturisko attīstību un noskaidrot tā atrisinājuma iespējas.

Saspringtajā pārdomu procesā trejkrāsainās saulītes simbols (resp., brīvības ideja) izgaismojas kā stabilākais atskaites punkts un vissvarīgākais kritērijs sabiedrisko parādību un procesu vērtējumam.

Iepazīstot dzīves norises dažādos laika periodos tālākā un tuvākā pagātnē ("Senatne", "Kara]meita", "Viņš to zināja"), tagadnē

("Lauka lilijas", "Zemnieks", "Fabrikas meitenes dziesma", "Vārdi"), nākotnē ("Tas nau tik grūti pravietot", "Jauna gadusimteņa nakts domas"), liriskais varonis nonāk pie atziņas, ka tauta izjūt apspiestību kā smagu slogu, tā alkst brīvības, ilgojas un cer, ka varbūt kādreiz

*Dies saulīte atkal trīskrāsaina:
Drīz zila, drīz zaļa, drīz sarkana⁵ ("Senatne").*

Iepriekšējās divās krājuma nodaļās dzejas cilvēks jau ir nepārprotami apliecinājis savu atbalstu brīvības idejai. Kādēļ tad šī cikla moto vēsti:

*Saul' un mēness velti iet
Tavām acīm garām...⁶ ?*

Viens no atbilstošu variantiem varētu būt tāds – liriskais varonis lieliski apzinās, ka brīvība ir atgūstama tikai cīņas ceļā, bet sabiedrība pagaidām vēl nav gatava radikālai darbībai... Arī viņš pats šajā brīdī nespēj atsaukties trejkrāsainās saulītes aicinājumam, jo dvēsele ir šaubās un pretrunās plosīta, tā pārdzīvo vilšanās, aizvainojuma un pārinodarījuma sāpes, jūtas iztukšota un nespēcīga.

Drūmo, nomācošo depresijas mirkli Raiņa dzejas cilvēks mēģina pārvarēt vientulībā, tādēļ krājuma 4. cikla nosaukums vēsti: "Zem vientulības tumšajiem spārniem" Šīs poētiskās mikrostruktūras ietvaros liriskā pārdzīvojuma dinamiku virza varoņa vēlme atjaunot garīgo harmoniju.

Analizēdams savas psiholoģiskās kolīzijas, dzejas cilvēks pievēršas dabai. Kādu brīdi viņam šķiet, ka tieši šī skaistā, varenā stihija palīdzēs atminēt laimes, miera un mūžības noslēpumu ("Rasa

klāja zemes vaigu", "Balta laime", "Vakara miers", "Mūžība"), taču drīz vien nākas atzīt, ka arī dabā (tieši tāpat kā viņa paša garīgajā pasaulē) ir daudz dramatisma, ir neatrisināti konflikti, ir tumšo un drūmo noskaņu triumfa brīži ("Miglas lokā", "Sirds tik grūta", "Jūras vaidi", "Priekš negaisa", "Vēls vakars", "Bula laiks").

Daba tātad nespēj remdēt cilvēka sāpes un satraukumu. Šī atziņa ir izskanējusi arī 1. cikla dzejolī "Cilvēks un sāpes":

*Daba tik pilnīga, daba tik vienalga,
Kas viņai dājas – cilvēks un sāpes?
Bezgala skaista, bezgala auksta,
Kādu mums tēlo viņsaules dzīvi.⁷*

Krājuma "Tālas noskaņas zilā vakarā" kompozīcijā tādējādi iezīmējas asociatīva saikne starp 1. un 4. nodaļu.

Ciklā "Zem vientulības tumšzaļiem spārniem" ir vērojams dramatiskā pārdzīvojuma kāpinājums – jo straujāk mākslinieciskā laika ritums tuvojas saules rietam, jo dinamiskāka pretspēku cīņa izgaismojas dabā, jo smagākas un drūmākas kļūst liriskā varoņa izjūtas.

Nodaļas pēdējais dzejolis ("Bula laiks") jau vēstī par to, ka liriskā sižeta attīstībā ir iezīmējusies nakts fāze.

5. ciklā ("Nakts ēnas") nakts tēma kļūst par dominējošo. Tās saturs un emocionālo nianšu atklāsmes gaitā konkretizējas 1. nodaļā pieteiktais motīvs:

*Iedomu jaukie ideāli,
Vecākie principi, tikla, mila –
Dienas allažības priekšā
Šķīst kā graudi akmeņstarpā.⁸*

("Graudi akmeņstarpā.")

Nakts ir īpašu izjūtu raisītāja liriskā varoņa dvēselē. Tumšā, biedējošā, palaikam pat atbaidošā ēnu rakstā projicējas cilvēka visdziļāk slēptie psiholoģiskie konflikti ("Vecās ligas"), atmiņas par pagātnē nodarītajām pārestībām ("Pamazītēm", "Āisie pantiņi"), zaudējumu, neveiksmju, vientulības un izmisuma sāpes ("Telpas nau", "Ziedu sapņi", "Vēl ziema", "Kalnā kāpējs", "Viens", "Mūsu dienas").

Nakts ēnu drūmā gaisotne pamazām nomāc gan gaišās, vitālās emocijas – cerības, ilgas, dzīvotprieku, gan arī skaudro, nogurdinošo sāpju smeldzi. Dzejas cilvēka psiholoģiskā krīze ir sasniegusi kulmināciju – garīgo sastingumu ("Visu mūžu", "Patiesa dzīve"). Šādu dvēseles stāvokli liriskais varonis uzskata par līdzvērtīgu nāvei. Viņš jau gandrīz ir gatavs sekot nakts aicinājumam: "Nu vajaga mirt!"⁹, taču šajā izšķirošajā brīdī – piepeši aptver dzīvības skaistumu un vērtību, apjauš arī savas nerealizētās sociālās misijas nozīmību ("Mūžības priekšvakarā").

6. cikls funkcionē kā divu iepriekšējo kompozīcijas mikrostruktūru emocionālais pretstats: tas izvirza tēlojuma centrā liriskā varoņa izjūtas laimīgas mīlestības brīdi.

Atklādama dzejas cilvēka harmoniskās attieksmes ar mīloto sievieti, nodaja "Zelta tvaiks" kontrastējoši sabalsojas arī ar otro ciklu ("Piekvēpis gaiss"), kurā ir izgaismots nesamierināms sociālais konflikts.

6. poētiskā mikrostruktūra iezīmē radikālu pavērsienu liriskā sižeta attīstībā.

Jau pirmais dzejolis ("Kopš garas mūžības") vēsti par to, ka inertois, vienaldzīgais dzejas cilvēks izmisīgi gaida mīlestību, jo uzskata to par savas garīgās atjaunotnes visbūtiskāko un vissvarīgāko priekšnoteikumu.

Pieteiktā motīva risinājumā atklājas, ka liriskajam varonim ir lemts iepazīt milu ("Zajā pavēni", "Alkanā zeme", "Silts dvašas vilnis") un izjust to visdažādākajās noskaņu niansēs no bikla maiguma un melanholiskām skumjām ("Sabirzis ziedīnš", "Niekabile") līdz dzirkstošam priekam, kaislīgai pielūgsmei un pazemīgai pateicībai ("Zilganās dzirksteles", "Velna skuķis", "Mazākās kājiņas", "Sīkie pirkstiņi", "Aiz blāvā plivura", "Zelta tvaiks").

Mīlestības "zelta tvaiks" gan neapšaubāmi dod dvēselei veldzi un spēcīgumu, tomēr nespēj aizpildīt visu personības garīgo telpu. Būdams loimīgs attiecībās ar mīļoto sievieti, liriskais varonis nespēj nedomāt par citu cilvēku ciešanām un likstām ("Ši dzīve bij tukša", "Mīlas dvēsele"). Viņš tiecas paveikt ko lielu, labu un nozīmīgu, traucas pretī darbam un jaunai cīņai. Tātad tieši mīlestība ir norādījusi dzejas cilvēkam atpakaļceļu pie sabiedrības, ir atklājusi viņa dzīves mērķi un sociālo sūtību.

6. cikla finālakords

*Uz priekšu, uz priekšu! tur darbs, tur spēks,
Vējš šaudamies svilpo gar ausīm...
Tur prieks, tur saule, bet dusa ir grēks,
Uz priekšu šo zemi mēs rausim!¹⁰
("Manas ilgas")*

- 1) iezīmē kulmināciju centrālās tēmas attīstībā;
- 2) atšifrē krājuma nosaukuma saturisko būtību.

Tikai šīs mikrostruktūras lasījuma gaitā atklājas, ka *tālās noskaņas* ir gan dabā saklausāmās pavasara balsis (2. moto izteiktā versija), gan arī cilvēka garīgās atjaunošnes priekšnojautas un vēstis par jaunas sociālas cīņas tuvošanos.

7. nodaļa ir kompozicionāli saistīta arī ar epilogu. Krājuma pēdējais dzejolis ("Gara gaita") attīsta ciklā "Priekšpavasars" risināto personības garīgās harmonijas motīvu.

Reprezentējams liriskā sižeta atrisinājumu, kurā nepārprotami apliecināta dvēseles brīvas, neierobežotas attīstības ideja, epilogs kontrastējoši sabalsojas ar nodaļas "Aiz apmiglota logo" ievadu. Ja 1. cikla 1. dzejolis ("Agri no rīta") vēstī:

*Miesas grib azaida,
Miesas grib svārku,
Līdzī grimst dvēsele
Dubļos un tvaikos,¹¹*

tad dzejoļu grāmatas pēdējā poētiskā vienība ("Gara gaita") pauž diametrāli pretēju viedokli:

*Gars brīvus spāmus dzidrē cilā liegi;
Tik balta dvēsele mirdz kā kalnu sniegi;
Gaist viss, kas rupjis, smags, – spīd smalkais maigums
Kā zvaigžņu būtes caurspīdīgais zaigums...
...Bet vis vēl augstāk tava gaita sniedz...¹²*

Krājuma kompozīcijā tādējādi iezīmējas nenoslēgta aploce, kuras ietvaros īstenojas tālo noskaņu tēmas attīstība un saturiskā konkretizācija.

Šis idejiski estētiskais veselums neapšaubāmi funkcionē dinamiski un saskaņoti: visas poētiskās vienības un mikrostruktūras ir mērķniecīgi saliedētas, motīvi polifoniski sabalsoti, asociatīvās paralēles un kontrasti saviti daiļā asimetriskā ornamentā, un tomēr... Dzejoļu grāmatas mākslinieciskais veidojums Raini īsti neapmierināja. Jau minētajā vēstulē J.Jankavam ir lasāma norāde:

"Mākslas, gatavības, vienības ziņā "Vētras sēja" nesalīdzināmi augstāka par "Tāļajām noskaņām", kaut gan kritika sako pretējo."¹³

---

¹ Rainis J. Vēstule J.Jankavam 1908.g. 8. - 10. martā// Kop. r.- 30 sēj.- 21. sēj. - R.: Zinātne, 1985.- 85. - 86. lpp.

² Rainis J. Tālas noskaņas zilā vakarā// Kop. r.- 1. sēj.- R.: Zinātne, 1977.- 20. lpp.

³ Turpat, 32. lpp.

⁴ Turpat, 42. lpp.

⁵ Turpat, 51. lpp.

⁶ Turpat, 50. lpp.

⁷ Turpat, 25. lpp.

⁸ Turpat, 26. lpp.

⁹ Turpat, 100. lpp.

¹⁰ Turpat, 118. lpp.

¹¹ Turpat, 24. lpp.

¹² Turpat, 155. lpp.

¹³ Rainis J. Vēstule J.Jankavam 1908.g. 8. - 10. martā// Kop. r.- 21 sēj.- 86. lpp.

SUMMARY

**THE STRUCTURE OF RAINIS' COLLECTION OF POEMS
"TĀLAS NOSKAŅAS ZILĀ VAKARĀ"**

"Tālas noskaņas zilā vakarā" (Distant Voices in a Blue Evening) is the first "organic" collection of poems written by Rainis. It is a harmonious artistic whole where each poem and cycle has its own definite place and function and is logically tied to the immediate and more distant poetic units and microstructures.

The title, dedication and the two epigraphs perform the function of a semantic key to the poetic text.

Part One can be considered an overture to the lyrical plot of the collection. The linear coherence of the poetic units of the cycle traces the outline for the unfolding of the main theme.

The plotline introduced by the overture is repeated in the structural unity of the following parts revealing the semantic and emotional nuances of the "distant voices" motif, its development and cognitive aspects.

Part Two is retrospective of the first one. This cycle marks both the exposition and complication in the unfolding of the main theme.

Parts Three, Four, Five and Six focus on the further movement of the lyrical plot, Part Seven marks the climax. The Epilogue lends the structure of the collection an open ring, retracing the unfolding of the main theme and reinforcing the imagery.

Ilga Muizniece
Rēzeknes Augstskola

STILISTISKIE KRUSTPUNKTI E. ĀDAMSONA UN MADSOLAS J. DAIĻRADĒ

E. Ādamsons un Madsolas J. dzīvē viens otru nepazīna, lai arī, iedzījoties viņu dzejā, šķiet, intuitīva, jutekliska, pagātnes mistikas apvīta saskarsme, kas strāvo attieksmē pret pasauli, nevilšus satuvina arī šīs personības. Ja priekšlasījuma mērķis būtu atklāt, cik ādamsonisks savā darbu stilā ir bijis latgaliešu literārajā (rakstu) valodā dzejojošais Madsolas J., tad saskanīgie krustpunkti būtu nomācošā un garlaicīgā vairākumā. Neizslēdzot iespēju, ka Madsolas J. ir bijusi pazīstama E. Ādamsona dzeja, paralēles, ko piedāvā abu autoru dzejo, stāsti, ļauj saprast arī viņu savrupību latviešu literatūras tradīcijā.

Pārsteidzoša līdzība dzejas tēlu, noskaņu, ideju risinājumā un tikpat sugestīvoša pretmetu atklāšana šādas dzejas manieres tapšanā ir skatīta tikai nacistiskās okupācijas laika darbos, tā kā Madsolas J. kvalitatīvākie un dzīves laikā publicētie darbi iznāk tieši šajā posmā¹ un E. Ādamsonam, tāpat kā V. Cedriņam, A. Čakam, daļēji arī K. Zariņam šis laiks ir intuitīva ieešana preti iznīcībai.

Kā zināms, E. Ādamsons ir ne vienas vien varas "papluinīta" personība, tāpēc vācu cenzūras modrības mazināšanai autors izvēlas pseidonimu E. Rīga. J. Ludboržs, kas savus pirmos dzejoļus sācis publicēt tad, kad E. Ādamsonam iznācis jau pirmais dzejoļu krājums²,

kara laikā darbus publicē ar pseidonīmu Madsolas J. (autora dzimto māju nosaukums). Ja pseidonīmu izvēlei piepulcē vēl darbu nosaukumus, tāpat E.Ādamsonam - "Saules pulkstenis", "Lielais spītnieks", "Sava ceļa gājējs", Madsolas J. - "Lynu zīdi", "Ausmas zemē", tad iezīmējas arīdžan būtiskākā atšķirība: E.Ādamsons pilsētas vidē viens, izsmalcināts un egoistisks; Madsolas J. saskarsmē ar dabu - harmonisks, altruistisks. Tādējādi ārējais līdzību slānis ir izsmelts, tā īsti nemaz nesācies, kaut gan, skatot dzejas tēlus, šīs mirklīgās raksturojuma asociācijas vērsas kardināli pretējās proporcijās.

Krustpunkti, kas saved kopā, vieno dzejnieku stilu, pirmkārt, ir meklējami noskaņas un leksikas estētizācijas slāni. E.Ādamsons īpaši kultivē senatnigo:

*Man atskatīties tīkas
Daudz labāk pagātnē.³*

Arī Madsolas J. meklē dižo, spēcīgo, ārēji grezno, kaut ko tādu, kas varētu celt latgalisko pašapziņu:

*Muni sapni, sapni zili
Jyus, kas cēlat ilgu pili,
Nesit gaismā dīnas seņōs,
Kuras greznoj tvaiki zili -
Tōla, solda mīra pytnōs...⁴*

E.Ādamsona balsta punkts ir leksika: arhaismi, historismi, "bībelismi" (E.Glika tulkotās Bībeles leksika), kas palīdz veidot nevainojamu rītmiku, īpatnēju, plūstošu stilistiku, kā arī apliecina kultūras tradīciju filozofisko iedarbi dzejniekā. Savukārt Madsolas J. iecentrē noskaņu, kas ir baiga, drūma un reizē vilinoša, pagātni idealizējoša, taču

iznākums ir līdzīgs: pagātne kā neatņemama dvēseles tapšanas, pilnveides daļa – sapnis vajējām acīm.

Bez senatnes kulta (vienam autoram leksikā, otram – noskaņā) līdzīgas uztveres asociācijas veido ekspresionistiski spilgtā, realitātē pat nesamērīgā krāsu un nosaukto reāliju pasaules atklāsme:

*Kod dina atmōce ar zylom samta kūrpem
Un volgu skupstu atvēre maņ plakstus,
Caur boltom narcizem, caur uguneigom tulpem
Es kolnu redzēju un zalta rokstus...⁵*

*Bet pār magnoliju mežiem,
zelta smilšu avotiem
Un pār sālsezeriem ziliem,
prērijām, kas zeļ ap tiem,*

*Košsarkana saule lēni
iegrimst miglas mākoņos,
Platām, purpurainām malām
mirkli greznodama tos.⁶*

Sudrabs, zelts, purpurs, zaļums, zilums – viss vienuviet, tik spilgts un vitāls, ka rodas doma – vai tas nenotiek sapnī, ilūzijā. Te meklējams arī nākamais saskarsmes punkts: intuitīvais sirreālisms, kas īpaši nedefinēts, bet šķiet saistošs abiem autoriem. Pirmkārt, tas izpaužas globālajā apsēstībā ar sapni:

*Es esmu vientuļu ķēniņš,
vissaldākie vēji kam pieder,
Padomāt, apcerēt vien,
aizmirsties sevi man tik.⁷*

*Kai vyroks sirdī sōpes kurīs,
Zyls dyumu dzeipors gaisā steidz;
Tik sapnūs dzeiveiba maņ turīs,
Kod tī reiz mērs, es mēršu leidz.⁸*

Sapnis tiek postulēts kā vienīgā īstenā subjekta realitāte ("Individuālais- lūk, vienīgi reālais"⁹), turklāt atšķirībā no šai posmā dominējošās attieksmes pret sapni, proti, mūžīgā, nedziedināmā opozīcija *sapnis* ↔ *reālā dzīve*, E.Ādamsons pārliecinošāk, Madsolas J. klusinātos toņos (dzejolos - "Saryusejušais zūbyns", "Snaudūši pumpuri", "Patīseibai") pauž atziņu, ka šī opozīcija ir tikai šķietama:

*Es esmu tikai atgriezies
No turienes, kurp iešu,
Jo nav ne sākuma, ne gala
Dzīvībai un arī man,
Kaut te tik mirkli ciešu.¹⁰*

Otrkārt, tieši tāpēc, ka sapnis vairs neveido opozīciju realitātei, bet kļūst par dzejas sirreālo telpu un izjūtu, *soldonais tveikums*, *soldi ryugtais reibums*, puspriecīgas, pusskumīgas, ēteriskas, apskaidrotas un reizē vieglprātību sazielinājušas noskaņas caurvij abu autoru dzeju. Un, treškārt, eksistenciālais nāves izaicinājums ir apspēlēts itin bieži, taču abi autori to uztver kā dabisku, traģiskas noskaņas nesaasinošu, pat gaidītu pāreju gara pasaulē. Katram autoram ir tapis dzejolis - "Riets pār Ventu", "Zōļu nosta"-, kuros šī harmoniskā pāreja kosmosa aprītē, arī reinkarnācijas idejas paušana ("Sāklai",

“Snaudūši pumpuri”; “Augšāmcelšanās”) ir atklāta vieglā, svētlaimi izstarojošā eksistences formas maiņā:

*Kad miers – kad miers mums dvēsēlē –
Dos apskaidrotu dzīvi..¹¹*

*Un rīts kod idegs zaļas lāpas kolnu golūs,
Vēļ zylom lyupom dzīdōšu par sauli,
Leidz kōja beidzūt sleigs par bezdibeņa molu...
Mīrynōts!¹²*

Sapņa noslēpumainība, neparedzamība sugestē autorus un tiek ar attiecīgu tēlu palīdzību nepārtraukti uzturēta: *dūmaka, migla, zilās krāsas modifikācijas, atspeidums, krāsas pologi, nakts pleivuri, tvaiks* u.c. Atšķirība no teorētiski pamatotā un 20.gs. izvērstā sirreālisma ir tā, ka Madsolas J. un E. Ādamsona sapnim piemīt radoša un dziednieciska enerģija, tā netiek izmantota destrūcijas un šoka elementu apspēlei.

Sapņa piesātinātā telpa gan vieno, gan arī šķir dzejnieku pārdzīvojumu asociācijas. Kaut arī abi autori pauž vienu un to pašu atziņu: “Tas Kungs ar mani rotaļājas”¹³ un “Es – kaulēņš mozs šeit lelā dzeives spēlē,/ Kas kustīs tur, kur vīn tu beidi tū”¹⁴ spēles noteikumus pilnībā pieņem tikai E. Ādamsons, kuram vieglā ironija, labsirdīgais humors ļauj būt pilnīgi neatkarīgam, esošam ārpus laba un ļauna (“Bet tas, kas pazīst sevi,/ Ne bēdīgs nav, ne priecīgs”¹⁵). Tā kā Madsolas J. tas ir vienīgais dzejoļu krājums, tad šeit ir sastopams viss: sociālie rūpesti un to pilnīga ignorēšana, patriotiskie motīvi un dziļākā linu ziedā, cilvēku saskarsmē slēptā mīlestība uz dzimteni, sapņa pielūgsmē un un tai pašā laikā pārlietu grūtsirdīga,

reibuma sajūtas kļiedējoša mūžīgo vērtību postulēšana.
Uzskatāmākais salīdzinājums rodams dzejolī "Dōrznika myužs":

*Es [dōrzniks – J.M.] naprosu, kur muna daļa.
Es laimes pylns, kod dōrzs ap mani saņ.
Pōr munu golvu šyupoj lopa zaļa
Un zida pumpurs soldā smaržā tvaņ.*

*Kod aizīšu, kur speigoj zvaigžņu bori,
Vēj munu vōrdu šalkōs stypri zori,
Un vātru varai speitēs stumbrys stolts.¹⁶*

Un līdzās E.Ādamsona vēl 30.gados tapušais dzejolis "Dārznieka elēģija":

*Šim mazam dārzam, kur ir sakņu gana,
Es biju kalps un reizē ķēniņš spožs:
Tē rabarbera kāts bij skeptra mana,
Bet ķēnišķīgais ābols – tomāts košs.*

*Lūk sarkans tauriņš lidinās ap dillēm,
Bet manī gurdums bezgalīgs ir nu.
Es mūžībā caur milzu pētersīlēm
Ar cukurbietēm rokās ieiešu.¹⁷*

E.Ādamsons dejo, lido, bezrūpīgi smejas, viņa vasaras un dienasvidus sapņi ir sulīgi, Madsolas J. smejas klusi, bet visvairāk cieš, izjūt saldās mokas un viņa pusnakts sapņi ir noslēpumaini, baigi, drūmi, dziļi ("Es mūžam būšu iemīlējies" <—> "Maņ pateik dzeivōt: cīst un zemes dubļus brist").

Sapņu blivums nemainās, taču E.Ādamsons pārgalvīgi apgalvo:

*Man ir sapņu pīpe,
Un man pieder viss!¹⁸*

Madsolas J., paretam gan “..sakyļu putas zīpainā traukā/ Un izpyšu zīpu burbulus jaunus”¹⁹, bet biežāk viņā un visapkārt kvēlo sapņu ugunskurs, kas ir nevaldāms un kūrēju sadedzinošs. Lai arī pārmērīgs prieks un ciešanas var izraisīt līdzīgas sajūtas, emociju izpausmes, tomēr dzejiskos pārdzīvojumos lasītājs tās uztver atšķirīgi.

Dienas sapņa vitalitāti apliecina arī tas, ka krājuma krāsu jūkli izceļas gaiši zilie toņi. Madsolas J. pusnakts sapņi, kas īpaši liroepikas darbos pārtop murgā, kopumā neatpaliek krāsu gammu bagātībā, bet opozīcijā vitalitātei paliek *bāli zylais*. Rodas iespaids, ka autori tiecas saplūst ar šo krāsu toņiem, to iedarbīgu uz lasītāju.

Jāatzīst, ka sākotnēji viena no autoru personības, izteiksmes veida būtiskākajām līdzībām šķita animus tēla neiztrūkstošā klātbūtne. Taču, salīdzinot E. Ādamsona un Madsolas J. atkārtoto tēlu sistēmu, inspirācijas avotus, izrādās, ka šī līdzība ir kardināli atšķirīga izejas punktā. E. Ādamsons, kas ir sievišķīgāks ārēji, dzejā pārgalvīgi sludina – “Es vēju pavalstnieks esmu” –, smeļ ierosmi rakstos, senajās kultūrās, civilizācijas attīstības gaitā, bet vistiešāk gara tradīcijās. Madsolas J., kas ir vīrišķīgāks ārēji (dziedāšanas un fizikultūras skolotājs ir viņa sākotnējā profesija), dzejā ar spītīgu pārliecību pazūd dzelmes atvaros (“Es radu dzīli, pasauli un sevi”), jaunrades spēkus gūst Aglonas Dievmātes pielūgsmē, dabā. Madsolas J. visur klāt ir viņa *ēna*, kas reizē ir bēgšana no patiesas personības izpausmes un tās sievišķā sirdsspēka apzināšanās:

*Tu muna bryunō zemes bīte [sieviete – I.M.]!
 Vai tu maņ modu gribi nēst ? –
 Maņ sirds kai bolta vyzbuleite²⁰
 Steidz mani vīntuleibā vest.*

E.Ādamsonam šī pašpietiekamā sievišķā būtība dzejā atklājas retāk, kaut gan dzejolis "Sarkanā kafijas tase", citur – neuzticībā, ārējā spilgtumā iedomātā sieviete (pastāvīgie epitēti – pamelna, pasarkana), ļauj apgalvot, ka "vientuļu ķēniņa" spēks ir labvēlīgās animas klātbūtnē paša personībā, tās dziļāka respektēšana, kas liek neuzticēties realitātē sastopamajām sievietēm.

Vīrišķā aktivitāte (sirsnīga, maiga, sabiedrības nenovērtēta) un izvairīšanās no sieviešu uzmanības (pēc iespējas samazinot to lēlojumu, atstājot viņām mājkalpotājas, vieglas uzvedības sievietes lomu) ir spilgti redzama autoru prozā. Abi autori ne tikai apzinās, ka cilvēka raksturs, viņa loma mūža garumā nemainās, bet rāda, kā cilvēks savā egoismā to apzinīgi kultivē. Piedāvājot divus tēlu tipus: *voldūneigi* <-> *klusī*; *ādamsoniskie* – *gara askēti* <-> *neādamsoniskie* – *miesas vergi*, tiek aktualizēts ničeāniskais pārcilvēks, protams, gara un sirdsjušanas pārspēkā.

Madsolas J. animas apzināšanās sevi vairāk traucē, vēršas pesimistiskā pasaules uztverē, E.Ādamsons to spēj izmantot savā labā, tāpēc –

*Aplipsis ar taureņiem,²¹
 Dievgosniņām, sienu,*

traucas saskaņā ar sevi un sapņa patiesumu.

- ¹ Madsolas Jōns pēc 2.pasaules kara slēpjas no literārās pagātnes zem sava īstā uzvārda Ludboržs, neitrāli un samērā vienaldzīgi spēlējot skolotāja lomu Dobeles pusē.
- ² Madsolas J. pirmā publikācija ir dzejolis "Pūsteitōjs" 1933.g.martā; pirmais E.Ādamsona dzejoļu krājums "Ģerboņi" iznāk 1932.gadā.
- ³ Ādamsons E. Saules pulkstenis/ Ādamsons E. Raksti.—Upsala, 1960.—163.lpp.
- ⁴ Madsolas J. Lynu zīdi.—Daugavpils, 1943.—143.lpp.
- ⁵ Turpat, 137.lpp.
- ⁶ Ādamsons E. Saules pulkstenis.—170.lpp.
- ⁷ Turpat, 254.lpp.
- ⁸ Madsolas J. Lynu zīdi.—177.lpp.
- ⁹ Юнг К.Г. Человек и его символы.—Москва, 1997.— С. 53
- ¹⁰ Ādamsons E. Saules pulkstenis.—165.lpp.
- ¹¹ Turpat, 159.lpp.
- ¹² Madsolas J. Lynu zīdi.—137.lpp.
- ¹³ Ādamsons E. Saules pulkstenis.—166.lpp.
- ¹⁴ Madsolas J. Lynu zīdi.—26.lpp.
- ¹⁵ Ādamsons E. Saules pulkstenis.—256.lpp.
- ¹⁶ Madsolas J. Lynu zīdi.—43.lpp.
- ¹⁷ Ādamsons E. Saules pulkstenis.—75.lpp.
- ¹⁸ Turpat, 251.lpp.
- ¹⁹ Madsolas J. Lynu zīdi.—28.lpp.
- ²⁰ Turpat, 63.lpp.
- ²¹ Ādamsona E. Saules pulkstenis.—189.lpp.

SUMMARY

**STYLISTIC PARALLELISM IN E.ĀDAMSON'S AND
MADSOLAS JŌNS' POETRY**

Common features of poetic style can be found, firstly, in the aesthetics of atmosphere and vocabulary: the cult of ancient times, the usage of archaisms, biblical terms and expressively brighter sketches. Secondly, in the perception of the dream as the most essential reality. The space of the dream both unites and separates the two authors. This can be seen, firstly, in E. Adamson's usage of irony, in the different usage of colour epithets (*light blue* ↔ *pale blue*), and in his understanding of the image of the soul. The soul of Madsola J. appears as the image of a Shadow, and the tragedy of the author is hidden in the fear of the consciousness of female origin in himself. E. Adamson trusts the soul, respects it, that's why he strives for harmony in himself and his consciousness.

Ilze Stikāne
Latvijas Universitāte

LATVIEŠU DZEJA BĒRNIEM PASAULES IZZIŅAS PROCESĀ

Dzeja bērniem – viens no latviešu bērnu literatūras pamatveidiem gan literatūras vēsturē, gan mūsdienās. Visos laikos bērnu rakstniekiem dzejas poētiskie līdzekļi likušies piemēroti pasaules skaistuma, daudzveidības un sarežģītības atklāšanai. Par to runājam, atskatoties uz pirmajiem latviešu bērnu literatūras autoriem un viņu darbiem pagājušajā gadsimtā. Blakus pasaku un stāstu tulkojumiem jau agri parādās Anša Liventāla dzejolis “Matiņš” (1838), kas uzskatāms par pirmo dzejoli bērniem latviešu literatūrā, pēc tam arī pirmie dzejoļu krājumi bērniem – Ernesta Dinsberga “Māte, mazi peršņi ar 12 bildēm” (1861) un “Puķu pušķis” (1873). Un arī mūsdienās, 90. gados, varam secināt, ka “bērnu dzeja mums ir laba, tas mums tas stingrais žanrs”¹

Dzejai (literatūrai, mākslai vispār) ir svarīga loma cilvēka pasaules izziņas procesā, īpaši bērnībā, kad izziņas darbība ir viena no galvenajām. Pasaules izziņa iet roku rokā ar vērtēšanu, jo pēc objekta īpašību noskaidrošanas ir nepieciešamība to novērtēt saistībā ar savām vajadzībām un interesēm. Lidz ar to pasaules izziņa ir arī vērtīborientācija, un māksla – “vērtību apgūšanas (izzināšanas un novērtēšanas) un indivīda vērtīborientāciju ietekmēšanas līdzeklis”². Šo mākslas lielo nozīmi bērnībā akcentē Osvalds Kravalis, uzsverot,

ka māksla viņa izpratnē ir "otrā māte, īpaši bērnu dzeja, kas jau ar pirmajiem bērna dzīves gadiem viņam ļauj kontaktēties ar cilvēka augstāko vērtību pasauli"³

Dzeja bērniem paver ļoti plašu un sazarotu pasaules ainu, kur ir gan ārējā, priekšmetiskā pasaule, gan garīgā, gan sociālā sfēra. Dzejā tvertā dzīve ir pievilcīga ar emocionalitāti un spilgtumu, jo – kā atzinis Janušs Korčaks – "dzejnieks ir tāds cilvēks, kurš spēj asi priecāties un dziļi skumt, kurš ātri dusmojas un stipri mīl, kuru viegli savijņo viss apkārtējais. Un bērni arī ir tādi paši."⁴

Pasaules izziņas gaitā skats parasti virzās no tuvākā uz tālāko, no konkrētā, priekšmetiskā uz abstrakto: no mājām, ģimenes, radu loka uz plašāku dabas, sabiedrības iepazīšanu, kopsakarību izpratni, līdz pat tautas, cilvēces svarīgāko vērtību apjēgsmei. To visu mēs atrodam arī latviešu dzejā bērniem. Dzejas tematiskais loks ir ļoti plašs, tāpat arī tajā ietvertā vērtību sistēma bagāta un sazarota.

Dzejnieku pieeja pasaules izziņai dažāda, sastopam gan nopietnu sarunu par lietu un parādību izskatu, darbību, būtību, gan bērnišķīgi rotaļīgu pieeju pasaules apgūvei.

Neapšaubāmi augstāk vērtējams šis **rotaļīgais pasaules izziņas veids**, jo tas tuvāks bērna pasaules uztverei un izjūtai, viņa paša svarīgākajai nodarbei – rotaļai. Un dzejnieks viņam piedāvā valodas, vārdu, jēdzienu, skaņu rotaļu, kam līdzī nāk komika, absurds, ačgārnība, kas savukārt raisa smaidu, nereti arī smieklus. Efekts ir lielāks, iespaids dziļāks un dzejas iedarbība līdz ar to spēcīgāka.

Pasaules izziņa sākas no **mājām, ģimenes**. Tā ir tuvākā apkārtnē, kurā bērns dzīvo. Tā ir labsajūtas un mīlestības vide, sava pasaule, kurai viņš piederīgs. Taču bērnam par to galva nav jālauza, tas viņam vienkārši ir un liekas pats par sevi saprotams. Tāpēc dzejā ne īpaši daudz tverta šī māju ikdienišķā dzīvē, dzejnieki ved bērnu uz priekšu, tālāk, ārā no mājas uz plašāko pasauli. Spilgti tas atklājas Māras Cielēnas dzejoļu krājumā "Mūsu mājas" (1993), kurš kompozicionāli veidots apļa formā – no mājām uz pasauli un atpakaļ uz mājām. Pirmajā dzejolī "Zemeslode", tēlojot Annas, Krišjāņa un Viestura rotaļas mājās, rādīts, ka bērnam vispirms jāizpēta mājas, mājas ir viņa pasaule, zemeslode:

*Skaties, kāda mūsu māja –
apaļa kā zemeslode.*

*Domā, ka mēs garlaicībā
Nīksim, pētot griestus, grīdu.
Annīt, nē! Mēs iesim pētīt
Mūsu mājas Antarktīdu.⁵*

Spilgti iezīmēta bērnu zinātkāre, nepieciešamība, vēlme, dziņa doties pasaulē to izziņāt, iepazīt, saprast. Dzejolī "Pa istam un pa jokam" nīprā jautājumu un atbilžu formā it kā spēlējoties atklāta ļoti svarīgā attieksmes pret mājām un svešo zemi veidošanās:

*– Rit ceļojumā došos.
– Pa istam?
– Pa istam.
– Uz tālu, svešu zemi.
– Pa istam?
– Pa istam.*

- Man patīks svešā zeme.
- Pa istam?
- Pa istam.
- Vairs mājās nepārnākšu.
- Pa jokam?
- Nu protams.⁶

Un krājuma nobeigumā dzejoļi "Mājupceļā" izskan rezumējošā nots:

*Un starp zvaigznēm
un starp mājām
mūsu māja gaida mūs!⁷*

Viss dzejoļu krājums, visi dzejoļi tiešāk vai netiešāk, konkrētāk vai abstraktāk, taču skardami bērnu emocionālo izjūtu loku, saistās ar mājām – bērnu konkrētās mājas, katra cilvēka mājas, katras dzīvas vai nedzīvas būtnes mājas. Krājums izskan ar māju vērtības apziņu, domu, ka katram ir vajadzīgas mājas.

Dzejā spilgti atklāta patiesība, ka pasaules izzināšana ir īpašs bērnu dienu prieks.

Ari mājas ikdienas dzīvē ir daudz neizzinātā, tāpēc interesanta un brīnumaina. Viss atklājas kā brīnums bērna tiešajā, konkrētajā domāšanā, iztēlē:

*Vai kaut kas pie žoga
čabēja?
Vai kaut kas aiz loga
grabēja?
Vai kaut kas it žēli
pīkstēja?
Drusciņ gridas dēlis
čīkstēja?*

*Guļ un klausās Jānītis –
vai nenāk miegs?*

(O.Vācietis. "Miegs" ⁸⁾)

Māju izjūta nav iedomājama bez ģimenes – bērna garīgā pamata, balsta un ceļa rādītāja: V.Ļūdēna, M.Zālītes, M.Čaklā, M.Misiņas u.c. dzejā. J.Petera bērnu dzejā ģimene izcelta kā viena no 3 pamatvērtībām (vēl Dzimtene un valoda), gan iepazīstinot bērnu ar paudžu maiņas ritmu un liekot domāt par pasaules lielajām kopsakarībām:

*Tava mamma ir tava mamma.
Mammas mamma ir vecmamma.
Vecmammai mammas vairs nav.
Visas mammas reiz aizies zemē.
Zeme ir mūsu visu mamma*

(*"Radu raksti"* ⁹⁾),

gan humoristiski iekrāsotu tēlojot konkrētu mūsdienu ģimenes ainu:

*- Es uzzīmēju māmiņu.
- Kā?
- Apkārt auksti, vidū saulīte.
Tā.*

*-Es uzzīmēju tētiņu.
-Kā?
-Liela liela avīze, apakšā tētiņš.
Tā.*

*-Es uzzīmēju māsiņu.
-Kā?
-Maza maza meitiņa.
Māmiņa nepērk.
Naudiņas neesot.
Tā.*

(*"Zīmējumi."* ¹⁰⁾)

Tikpat dabiski kā bērns dzīvo savā ģimenē, bērns dzīvo savā **valodā**. Valoda, latviešu valoda mūsu bērnu dzejas vērtību skalā ieņem augstu vietu. Dzeja jau pati par sevi ir pasaules iepazīšana ar valodas palīdzību, pasaules izjūšana ar vārda maģijas valdzinājumu. Taču dzejnieki rosina bērnus domāt arī par pašas valodas nepieciešamību, nozīmi un vērtību:

*Ja kāds nodara pāri,
bēda pie bēdas krājas,
mātes valoda atkal
ir tava žēlotāja.*

(M.Čaklais.¹¹)

J.Peters dzejoli "Valoda" īsi, lakoniski, it kā sniedzot atbildes uz bērna jautājumiem, akcentē katra cilvēka piederību savai tautai, valodai un arī atbildību savas tautas, valodas priekšā:

- Kā var mācīties citu valodu?

- Protot savu valodu.

- Bet ja neprotu savu valodu?

- Tad tevīs nemaz nav.¹²

Šo pašu domu, ka katram ir sava valoda, balss, sakāmais un to nedrīkst pazaudēt vai aizmirst, ar situāciju komikas, ačgārnību palīdzību risina O.Vācietis dzejoli "Pasaules gals":

*Nu ir beigas pasaulei:
pile ņaud un gailis rej...*

*Un aiz zvēru dārza žoga
divi krokodili pogo...*

*Jānītis uz skolu iet
un pa cejam kurkst mazliet...*

*Vai, kas tas gan ir par trakumu,
kad viens teicējs aizmirst savu sakāmo!*

*Kad viens rējējs aizmirst savu rejamo –
vai, kas tas gan ir par smejamu!*¹³

Katram jāzina savs sakāmais; kas to aizmirst, ir izsmejams, jo tad viss sajūk un ir "pasaules gals"

Ačgārnība palīdz bērnam izjust un nostiprināt savas zināšanas un pieredzi. Bērns smejas, jo zina, ka tā nav patiesība. Izteiles sakarību izpratne rada atklāsmes prieku, te redzam, ka iztēle ir darbība, kas ir īpaši emocionāla. Un tā tad iedarbīgal

Ieklausīties valodā un iejusties tās bagātīgo izteiksmes iespēju pasaulē rosina daudzie skaitāmpantu un "mēles mežģu" formā rakstītie dzejoli:

*Kamēr ķēniņš strēbj ķiršu ķiseli,
kaķis ķēniņam nočiepj zeķes.
Ķipsis tikai ķiķina.*

(J.Baltvilks. "Ķiķināšana" ¹⁴)

Šāda dzeja māca bērnam valodu: māca sadzirdēt un izrunāt, pazīt un saskatīt sakarības, saprast, ka katrai skaņai, zilbei, vārdam ir sava vieta un nozīme un ka valodā nekas nav nejaušs, bet ir bezgala daudz interesantu valodas un tās elementu lietojuma iespēju.

Dzeja rosina atskārst, cik tālu sniedzas valodas iespējas pasaules atainojumā. Tas ir gan dzejnieka meistarības, gan arī katra lasītāja valodas prasmes un izjūtas jautājums.

J.Baltvilks dzejoli "Kā ledus kūst?" oriģināli ar valodas palīdzību rada ledus kušanas iespaidu. Visiem zināms, ka ledus kūst un pārvēršas par ūdeni, un arī vārds *ledus* var pārtapt par vārdu *ūdens*: "ledus – leduns – ledens – lūdēns – ūdens":

*leklausies,
kā saulītē jūk LEDUS!*

*Pirmā plaisa.
Ezērs nodun.
Nu vairs ledus nav,
bet LEDUNS.*

*Otrā plaisa.
Klusāk nodun.
Nu vairs leduns nav,
bet LEDENS.*

*Trešā plaisa.
Nu vairs nedun.
Nu vairs ledens nav,
bet LŪDENS.*

*Ātri izkūst
vēl no ledus
pāri palikušais L.*

*Savijņojas
ŪDENS.¹⁵*

Valodas apzināšanās virzo bērnu uz **savas tautas, valsts, Dzimtenes** izpratni. Jēdzieni rindojas sakarību ķēdē: valoda – latviešu valoda – latvieši – Latvija – Dzimtene – Tēvzeme. Tieši mūsdienu – V.Ļūdēna, M.Zālītes, O.Vācieša, M.Čaklā, J.Petera, M.Rungļa u.c. – dzejā patriotiskie motīvi skan spēcīgi, akcentēti,

mākslinieciski spilgti. Interesanti, ka bērniem adresētajā dzejā nav jūtams pilnīgi nekāds "pārrāvums" vai "lūzums" šīs tematikas risinājumā sakarā ar politiskajām pārmaiņām Latvijā 80. un 90. gadu mijā.

Dzejnieki gan mudina uz pamatpatiesību apjēgsmi:

*uz zemeslodes, zem saules
ir tāda zeme – Latvija,
uz zemeslodes, zem saules
ir tāda tauta – latvieši,
uz zemeslodes, zem saules
ir tautai dziesma par sauli*
(M.Čaklais.¹⁶),

gan uzsver svētāko patiesību – katra cilvēka atbildību par sevi, saviem darbiem, savu dzīvi ne vairāk un ne mazāk kā Dzimtenes priekšā – O.Vācieša dzejoli "Tu esi" (himniska R.Paula kora dziesma):

*Šo pašu svētāko
tu neaizmirsti:
vai celies debesīs,
vai jūras dziļēs nirsti,
vai draugu pulkā dali
savu prieku,
vai viens pats satiecies
ar ienaidnieku –
tu esi
Latvija!¹⁷*

Dzimtenes tēls veidojas konkrēts ar Latvijas dabas un ģeogrāfisko savdabību, ar katram tuvās vides kā īstās, vienīgās un mīļās izjūtu. Svarīgi ir pazīt Dzimteni:

Zila jūra,
Ezeri zili,
Zilas upes,
Zili sili.

Dzintara jūros
Krustā zied
Latvija mana –
Rudzupuķu zieds.

(A.Ločmelis.¹⁸⁾)

Un sajust tās lielumu:

Latvijai ir liela jūra,
liela jūra,
Latvijai ir lieli meži,
lieli meži,
lieli ezeri un upes.
Un kas vēl ir Latvijai?
Mazas meitenes un zēni,
kuriem lieliem jāizaug.

(V.Ļūdēns. "Kas vēl ir" ¹⁹⁾)

Dzejolis rosina domāt, kas ir liels un mazs, lielums un niecība, fiziskais un garīgais lielums.

Nevienā citā bērnu literatūras veidā un žanrā Dzimtenes tēma, patriotisms neskan tik iespaidīgi kā mūsdienu dzejā. Un tas nav neīsti vai uzspēlēti, tā ir dzejnieku pārlicība, ko viņi vēlas nodot tālāk bērniem.

Šī dzeja arī tieši skar katram svarīgo identitātes jautājumu, sava ES apzināšanos, mudina saprast un sajust savu vietu pasaules telpā un laikā.

Pasaules telpa – tā ir arī visapkārt esošā daba. Pasaules izziņa ir tieša un konkrēta **dabas** iepazīšana un attiecību ar tuvo, kā arī

tālāko apkārtējo pasauli veidošana. Mūsdienu bērnu dzeja turpina folkloras un klasiskās dzejas (V.Plūdoņa, K.Skalbes, F.Bārdas) tradīcijas cilvēka un dabas tuvības un saistības atsegsmē. Īpaši spilgtas parādās J.Baltvilka, V.Ļūdēna, L.Vāczemnieka, A.Gobas, L.Brieža, O.Vācieša, P.Brūvera u.c. autoru dzejā bērniem.

Dabas dzeja – labestības un mīlestības pilna pasaule, kuru iepazīstot bērns pilnveido sevi, savu skaistuma izjūtu, sirdsgudrību, morāles normu izpratni, emociju un jūtu bagātību. Ieklausīties un ieskafīties dabā – vispirms tiešā nozīmē, aizturot elpu, jo tikai tā var ieraudzīt, “kā staigā kļusums”²⁰, kā pavasarī zālite “pa zaļām kāpnēm.. kāpj.. ārā” un rudenī “pa pelēkām kāpnēm.. atpakaļ tumsā.. tā nokāpj klusi”²¹, kā “skudras pili uzbūvēja” un “takai pāri pele skrēja”²².

Dzejā dabas ritmu un dzīvības daudzveidība bieži atainota ar krāsu rotaļas palīdzību:

*Ek, pa pļavu raibi gāja –
raibais raibo raibināja,
sārtais zilam laipni māja,
zīlais sārto drebināja,
baltais brūnam galdu klāja,
brūnais balto purināja,
zeltains zaļam garām slāja,
zaļais zeltu birdināja,
košais bālo pikti rāja,
bālais košo dancināja,
sudrabvējš tur pāri jāja,
i ne smilgu nebradāja.*

(L.Vāczemnieks. “Vējš pār pļavu”.²³)

Daba ir pārsteidzoša un brīnumaina, un mūsu dzejniekiem izdevies to atklāt fantāziju rosinošos tēlos un motīvos:

*Lietus, garbārdis,
Atina bārdu –
Atmodās puķes
Siena zārdā,*

*Saplauka mieti,
Aizauga logi –
Ne vairs kāds zināja,
Kur birzis, kur žogi.*

(M.Rungulis. "Lietus, garbārdis".²⁴⁾)

Tātad mūsdienu latviešu dzeja bērniem var būt nozīmīgs ceļvedis pasaules izziņas procesā. Īpaši svarīgi šķiet tas, ka šī dzeja būtībā satur būtiskus komponentus, kas sekmē cilvēka pašapziņas veidošanos: tā attīsta savas esamības izpratni, esamības, kurā ietilpst valoda, kultūra, tautas vēsture, vispārcilvēcisko vērtību sistēma. Dzeja mudina apzināt un izjust sevi kā lielākas kopības – tautas sastāvdaļu, veido pilsonisko apziņu un patriotisko stāju, attīsta pašapziņu un ar to saistīto pašcieņu, kas kā personības būtiskas īpašības palīdz izturēt grūtību un dažādu satricinājumu brīžos.

¹ Baltvilks J. Kā diletantu futbolkomanda// Lit. un Māksla.– 1990. – 9.jūn. – 11.lpp.

² Celma H. Māksla kā vērtība.– R.: Liesma, 1988.– 22.lpp.

³ Kravalis O. Jābūt.– R.: Liesma, 1984.– 15.lpp.

⁴ Cit. no grām.. Kravalis O. Jābūt.– R.: Liesma, 1984.– 9.lpp.

⁵ Cielēna M. Mūsu mājas.– R.: Spridītis, 1993.– 5. lpp.

⁶ Turpat, 8.lpp.

⁷ Turpat, 75.lpp.

⁸ Vācietis O. Kabata.– R.: Liesma, 1976.– 8.lpp.

⁹ Peters J. Kovāmis kori.– R.: Liesma, 1988.– 14.lpp.

¹⁰ Turpat, 32.lpp.

¹¹ Čaklais M. Aprīļa pilieni.– R.: Liesma, 1990.– 44.lpp.

¹² Peters J. Kovāmis kori.– 9.lpp.

¹³ Vācietis O. Kabata.– 9.lpp.

¹⁴ Baltvilks J. Sitsofīte un Lamzaks.– R.: Zīlīte, 1994.– 6.lpp.

- ¹⁵ Baltvilks J. Sīrstes sniegā. – R.: Liesma, 1984. – 32.lpp.
¹⁶ Čaklais M. Kocis. – R.: Liesma, 1984. – 47.lpp.
¹⁷ Vācietis O. Sveču grāmata. – R.: Liesma, 1988. – 24.lpp.
¹⁸ Ločmelis A. Riteņi vai tīģeri. – R.: Liesma, 1989. – 19.lpp.
¹⁹ Lūdēns V. Laimiņas valoda. – R.: Liesma, 1983. – 17.lpp.
²⁰ Baltvilks J. Sīrstes sniegā. – 4.lpp.
²¹ Turpat, 36.lpp.
²² Turpat, 23.lpp.
²³ Vācietis O. Bite runā to pašu, ko es. – R.: Liesma, 1988. – 8.lpp.
²⁴ Rungulis M. Vokara pasakas. – R.: Spridītis, 1991. – 22.lpp.

SUMMARY

LATVIAN POETRY FOR CHILDREN IN THE PROCESS OF WORLD COGNITION

The article deals with the problem how the contemporary Latvian poetry for children stimulates the child's world cognition. The poetry offers a wide view of the world with its outside material, mental and social spheres. We find that the themes of this poetry are very different and varied, the system of values is wide and branched.

The cognition of the world begins with the child's nearest neighbourhood – a home and a family –, then goes out into the world to discover the highest values of nature, society and mankind – nation, Latvia, homeland, language.

We can think especially highly of the often playful way of world cognition in the poetry for children (linguistic games, wordplay etc.), because it is nearer to the child's own world perception and feeling.

Contemporary Latvian poetry for children (the poetry of O.Vācietis, J.Baltvilks, V.Lūdēns, J.Peters, U.Auseklis, M.Cielēna, M.Čaklais etc.) further the process of personality's development, helps the child to profit from the experience of life and is therefore important and valuable.

Olga Šibanova
Rēzeknes Augstskola

ABSURDS SIRREĀLISTU UN EKSISTENCIĀLISTU SKATĪJUMĀ

Pirmais pasaules karš ietekmēja vairāku māksliniecisku sistēmu, arī eksistenciālisma un sirreālisma, rašanos. Nihilisma ēra aizsākās agrāk, zinātnisko atklājumu bums paplašināja robežu ar nezināmo, neizzināmo. Modernistiskās dehumanizācijas produkts cilvēciņš iepinās pārejas laikmeta eksperimentu tīklos. Pasaules atcivēciskošana aizsākās (pēc N.Berdjajeva) "naturālisma un tehnicisma" iespaidā, civilizācijai virzoties uz morālu katastrofu. Ničeānisma sindroms ar mūžīgās atgriešanās, pārcivēka un vērtību pārvērtēšanas maksimālistiskajām regulām (galējība līdzīgi marksismam) apgrieza otrādi iesūnojušo vērtību skalu. Dažas modernisma modifikācijas pieredzēja pagrimuma statusu, pārprotot jauno teorētisko modeli pretstatu relativitātes un sintēzes vietā izvirzot otru galējību, piemēram, dekadentiskais simbolisms ar dionīsiskā absolutizāciju nonāca estētisko meklējumu strupceļā. F.Ničes sludinātais radošais, potenciālais haoss nemanāmi ieplūda cilvēka apziņā, izraisot dažādas komplikācijas – naidu, bailes, ārprātu, pat kolektīvos apmēros (pēc N.Berdjajeva – fašismu, padomju diktatūru). Civilizācija atmaskoja pašas radītās fiktīvās vērtības (ticību Dievam, cilvēkam), tādējādi zaudējot šķietami drošu atbalsta punktu. Cilvēks arī izrādījās fiktīvs, identificējoties ar Masku jeb Personu,

slēpjoties un pazūdot aiz rūpju, bailu, ikdienības pelēkā aizkara, atsvešinoties no sevis, sava ES. Heidegera vārdiem – attālinoties no esamības (NEKAS), absolutizējot IR sfēru. Cilvēka sašķeltības ("человек разорвался на клочья" N.Berdjajevs), vispārējās brīvības krīzes apstākļos pasaule nonāca līdz ārprātam, arī cilvēks. Šķiet, ka pirmie pasaules un cilvēka ārprātības un bezjēdzības sludinātāji bija dadaisti, kas savos estētiskajos priekšstatos ieprogrammēja absurda nodrošināto rīcības brīvību, visatļautību. Kamī vārdiem – "ticība dzīves jēgai vienmēr paredz vērtību skalas izvēli, ticība absurdam māca pilnīgi pretējo"¹. Dadaisti savu galējo nihilismu, naidu pret saprāta konstruēto, civilizēto vidi izrādīja, sabrucinot visu, kur vērojama kāda loģiska sakārtotība. Jau F.Niče ierosināja normas nāvi, taču, ja tās nav, stājas spēkā cita galējība. Izzūdot vienam polam – absolutizējas cits, un tas netiek vairs manīts, izšķirts, atšķirts, respektīvi, absurda ieraugāms tikai uz loģiskā, racionālā fona un otrādi (adekvāti F.Niče mācībai par labo un ļauno) – tātad salīdzinot.

Ja absurdu nesaskata, tas nozīmē, ka tā nav, tikai dumpis, reakcija uz to liecina par bezjēdzīgā klātbūtni. Tāpēc eksistenciālisti aicināja uz dumpi, lai aktualizētu absurdo un premostatītu tam "domas skaidrību" (Kamī) – ne fikciju. Attīstība notiek polu mijiedarbē, sadursmē, tādējādi eksistenciālisma idejas bija likumsakarīgas civilizācijas ģenēzē.

Kamī, Sartrs, Heidegers, Kafka, Kirkegors atgādināja cilvēcei tās absurdo pozīciju (krīzes cēlonis?); jāatzīmē, ka tieši Kirkegors

izvirzīja tēzi par pretstatu (galīgais un bezgalīgais) mijiedarbes trūkuma sekām – izmisumu, kas lika meklēt krīzes cēloņus. A.Kami pieder būtiska atziņa, ka "absurds nav ne cilvēkā, ne pasaulē, bet to līdzāspastāvēšanā"² ja izpaliek viens no attiecības posmiem, absurds izzūd. Cilvēkam identificējoties ar pasauli, kļūstot par tās lietu– attiecība izgaistu, taču tas nav iespējams cilvēkam piešķirtās apziņas dēļ. Ko eksistenciālisti saprot ar absurdu? Manuprāt, sadursmes neesamība starp cilvēku un pasauli (Kierkegors – "cilvēks uzrunā pasaule klusē") padara līdzāspastāvēšanu bezjēdzīgu cilvēkam, arī pasaulei. Cilvēks saprātīgi veido priekšstatu sistēmu par apkārtējo, paturot prātā, ka ar savas pieredzes trūcīgajiem līdzekļiem to nepakļaus, nesakārtos, respektīvi, viņa pieredzes konstrukcijas nav adekvātas pasaules būtībai.

Eksistenciālistu un sirreālistu māksliniecisko sistēmu vienojošais moments – atbildes reakcija uz nihilismu, jo pasaule apziņas rāmjos tomēr neiekļaujas, racionālajai pieejai trūkst pieredzes (nāve), vienīgais, ko tā spēj sataustīt sienas starp sakārtojamo un nesakārtojamo. Atšķirīga ir sirreālistu un eksistenciālistu attieksme pret cilvēka prātu. Sirreālistu reakcija uz "gramatiski loģiskā racionālisma diktātu" (M.Haidegers) un tā konstrukciju fiktīvo raksturu ir iedzījināšanās psihe neapzinātajā daļā, tā ir cerība sasniegt *point supreme* (A.Bretons) – augstāko punktu, kurā "jā" un "nē" sapludināti vienā veselā, kur nekam vairs nav jēgas"³ un "vienīgi sapnis atstāj cilvēkam visas tiesības uz brīvību"⁴, un tāpēc "nāve vairs nešķiet drūma un dzīves jēga kļūst vienaldzīga"⁵ Sirreālisti mēģina

pietuvoties Esamībai jeb Nekas šķietamajai bezjēdzībai, kas slēpj absolūto harmoniju, kārtību, ko, savukārt, rada pretstatu mijiedarbes un saplūsmes efekts. A.Bretons darbā "Kas ir sirreālisms?" (1934) raksta, ka cilvēka bēdas slēpjas ārējās un iekšējās realitātes nošķiršanā, respektīvi, cilvēka racionālajā apziņā.

Eksistenciālisti tieši saprātā, psihi apzinātajā daļā, saredz jēgas, sakārtotības salinju, kas koncentrē iekšējo brīvību (jo ārējā – IR sfēra – vienmēr ir ierobežota) un spēj veidot attiecības ar pasauli. Iekšējā brīvība rada pašizziņas vēlmi, un tikai pašizziņas procesā iespējams likvidēt sevi kā pašradītu fikciju. Pēc N.Berdjajeva, "iedziļinoties mikrokosmā, tiek izzināts makrokosms" ⁶ Ārpasaulas cīņa ar intelektu ir civilizācijas attīstības priekšnoteikums.

Sirreālisti redz absurdu saprāta konstrukcijās, ar to izskaidrojama viņu izsmejoši agresīvā attieksme pret nenozīmīgo pasauli, to nevar uztvert nopietni, tāpēc šokējoši melnā humora izvirdumi sirreālistu daiļradē nav retums (Aragons, Misons, Eliārs u.c.). Viņu jaunrades procesu raksturo arī bezapziņas latento domu naturalizēšana (A.Bretons, F.Supo "Magnētiskie lauki" (1919)), ievērojot automātiskā pieraksta tehniku, tādējādi radot teksta saturisko absurdu, protams, no mūsu saprāta pozīcijas. Sirreālisti piedāvā citas pasaules iespējamības ilūziju, kur bezlaicībā un beztelpībā cilvēks var attālināties no "ir" sfēras absurditātes, nebrīves (nāves dēļ). Tieši sapnis kā bezapziņas produkts nodrošina saskarsmi ar Esamību; pēc Tudora Vjanu domām, sapnis ar oneirisko simbolu klātbūtni (simboliskā, zemtekstuālā nozīme pilnīgi pārklāj realitātes tēla nozīmi)

nomierina, atsvabina cilvēku no apziņas uzspiestajiem afektiem.⁷ Sirreālistiskie latentā izpausmju meklējumi atbrīvo, šī atbrīvošanās, katarse ir būtiska sašķeltajam cilvēkam (N.Berdjajevs pārmeta sirreālistiem psihes sadalīšanu). Būtisks ir sirreālisma (*surrealite*) burtiskais tulkojums no franču valodas – ‘pāri (virs) realitātei stāvošs’, tāds, kam racionālais nepieklūst, respektīvi, nerada disharmoniju’ Tas ir viens no dehumanizācijas, nihilisma laikmeta dzīves taktikas piedāvājumiem, līdzsvara meklējums, absolūtā, esamības izziņa, NEKAS elementus iepludinot IR jeb tiešajā pieredzē. Tiešā pieredze ir racio pārziņā, tādēļ sirreālistu teksti liekas bezjēdzīgi, šeit recepcija atkarīga no intuīcijas. Gan sirreālistu, gan eksistenciālistu daiļrades prakse izriet no konflikta cilvēka un pasaules attiecībās. Īpatnējas šajā sakarā ir A.Kamī pārdomas par māksliniecisko jaunradi un absurda poētiku. Viņaprāt, radīt nozīmē dzīvot dubulti un mākslinieciskā jaunrade ir pantomīmas radīšana.

Eksistenciālistu daiļradišanas tehnika aprakstīšana bez skaidrojumiem (sirreālisti pilnīgi atsakās no refleksijām, jo tās ir apziņas kompetencē). Mākslas darbs nav slēpnis no absurda, tas ir absurda fenomēns un nebūt neatbrīvo no apziņas mokām, ikreizējā recepcijā tās aizvien atjaunojas. Pretēji sirreālistu ieskatiem A.Kamī apgalvo, ka mākslas darbu ierosina skaidra doma (pēc psiholingvistu terminoloģijas – racionālais koncepts pretstatā intuitīvajam). Viņš šķir absurdu daiļdarbu no daiļdarba, kur risināta absurda problēma (F.Dostojevskas “Velni”, “Brāji Karamazovi”). Absurda daiļdarbs

nedod atbildes, vismaz tās grūti saskatīt pretrunu, divdomību, paradoksu virknēs. Konkrētas absurda pazīmes:

- 1) sacelšanās vai dumpja ilustrācija pretstatā cerībai, ilūzijai (sevis mierināšanai);
- 2) "mēmumā izkliegtais" izmisums (uztveres līmeņu sadursme paradoksā) u.c.

Eksistenciālists kā absurda situāciju aprakstītājs vai absurda problēmas risinātājs, protams, atšķiras no sirreālista, kas ir pats sava garadarba autors un recipients reizē, un tekstā iekodēto konceptu atšifrēšanā balstās tikai uz intuīciju. A.Kami plaši analizē Kafkas absurdu, tā funkcionalitāti tekstā ("Process" u.c.), pieminot eksistenciālisma poētikai būtiskus momentus – traģiskais efekts panākts ar ikdienišķā atainojumu; absurdā efekts ar loģiskā, racionālā atainojumu, aktuāls t.s. "k dziedzošā mēmuma" princips jeb paradoksa iekodējums konteksta un zemteksta attiecībās.

Sirreālisti atzina, ka absurdu rada prāts (A.Bretona izteikumi sirreālisma manifestos 1924., 1930.gadā), attālinot cilvēku no esamības, tuvinot to ilūzijai, fikcijai, pārejošajam, saprātīgi sašķeļot pretstatos redzamo pasauli. Eksistenciālisti savukārt atzina, ka absurdu konstatē prāts, tas padara cilvēku redzīgu, orientēties spējīgu bezjēdzīgajā līdzāspastāvēšanā. Prāts, racionālā psihe daļa stimulē nostalgijas rašanos, nostalgijas pēc zudušās paradīzes, līdzsvara, vienotības, sakārtotības cilvēka un pasaules attiecībās, tas ir absurda klātbūtnes priekšnoteikums.

Eksistenciālais absurds atrodams līdzāspastāvēšanas problēmas (konflikta) atainojumā (jēgpilnajā tekstā). Sirreālais absurds saimējams automātiskajā bezapziņas plūsmas pierakstā, aplūkojot to no racionālās pozīcijas. Absurda apjēgsme ir eksistenciālista jaunrades procesa sākumā (koncepta limenī), to var pamanīt vai nepamanīt (atkarībā no uztveres dziļuma). Sirreālista jaunrades rezultātā mākslinieciskajā tekstā (recepcijas aspekts) mēs saskatām absurdu, bet paši sirreālisti – īsteno jēgu.

¹ Камю А. Бунтующий человек. - Москва: Издательство политической литературы, 1990 - Стр. 54.

² Turpat, 26.lpp.

³ Bretons A. Sirreālisma manifesti//Karogs.- 1990.- Nr.12.- 171.lpp.

⁴ Adorno A. Atskatoties uz sirreālismu//Grāmata.- 1991.- Nr.6.- 3.lpp.

⁵ Bretons A. Sirreālisma manifesti//Karogs.- 1990.- Nr.12.- 178.lpp.

⁶ Бердяев Н.А. Судьба человека в современном мире. - Paris: YMCA-PRESS, 1934.—Стр. 19.

⁷ Vjanu T. Metaforas psiholoģiskā funkcija// Kentauri XXI.- Nr.15.- 1998.— Aprilis.- 127.lpp.

Izmantotā literatūra:

- 1 Adorno A. Atskatoties uz sirreālismu// Grāmata. - 1991. - Nr.6. - 3.-7.lpp.
- 2 Bretons A. Manifest des Surrealismus (1924)// Waldtberg P. Der Surrealismus.- Köln, 1965.
- 3 Šuvaļevs I. Sapņotājs Freids// Kentauri XXI.—Nr.15.- 1998.- Aprilis.- 93.- 101.lpp.
- 4 Vjanu T. Metaforas psiholoģiskā funkcija// Kentauri XXI.- Nr.15.- 1998.- Aprilis.- 127.-128.lpp.
- 5 Абаньяно Н. Введение в экзистенциализм.-- Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. 503 стр.
- 6 Дубин С.Б. Черный юмор сюрреалистов// Вестник Московского университета - Серия 9.- Филология.-- 1998. -№ 1.—Стр. 101—115
- 7 Красных В.В. От концепта к тексту и обратно// Вестник Московского университета -- Серия 9.-- Филология. - 1998.-- №1 -- Стр. 54.—65.
- 8 Бердяев Н.А. Судьба человека в современном мире.- Paris: YMCA-PRESS, 1934.
- 9 Камю А. Бунтующий человек.-- М.. Издательство политической литературы, 1990 — 414 стр

ZUSAMMENFASSUNG

DIE BEHANDLUNG DES ABSURDEN BEI SURREALISTEN UND EXISTENZIALISTEN

In der vorliegenden Untersuchung wurde nach der Behandlung des Absurden bei den Surrealisten und Existenzialisten geforscht.

Das nach rationaler Auffassung Absurde läßt sich anders deuten in der Offenbarung des Unsinnns der Existenz der Welt und des Mensch'en im Kunstwerk. Das Verständnis des Absurden ist vieldeutig.

Zane Čekula
Valsts Zemes dienests

VABALES PAGASTA APDZĪVOTO VIETU NOSAUKUMI RAKSTĪTOS UN KARTOGRĀFISKOS AVOTOS

Vabales pagasts atrodas Daugavpils rajonā [Z no Daugavpils]. Rietumos un dienvidos tas robežojas ar Leiksnas pagastu, ziemeļos un austrumos – ar Kolupa pagastu, bet dienvidaustrumos – ar Maļinovas pagastu. Vabales pagasts ir Daugavpils rajona pagasts ar vislielāko latviešu īpatsvaru (80–90%). 1989.gadā Vabales pagastā bija 86,18% latviešu.¹

Vabales pagastā nav daudz tādu vietvārdu, kas būtu pilnīgi stabili, iedzīvotāju lietojumā nemainīgi (*Meža Mackeviči, Vingri, Sarkaņi, Šūti*). Nereti sādžu nosaukumi ikdienā un literatūrā tiek lietoti dažādās formās, ar dažādām galotnēm, piem., *Kokaniši – Kokiniškas, Kaķeniškas, Kokiniški, Kokeniški* (sk. tabulu).

Neatbilstoši, nepareizi un sagrozīti vietu nosaukumi ir arī 1.Latvijas brīvvalsts laikā izdotajās kartēs. Karšu sastādītāji balstījās uz iestāžu sniegtajām ziņām un kartē ierakstīja to nosaukumu, kurš bija pagasta grāmatā. Bet, no tautas viedokļa raugoties, iznāca, ka ne viens vien vietvārds ierakstīts kartē nepareizi.² Jau 1924.g. Francis Trasuns sacīja: "Jo mes latgališu vītu nūsaukumus tai pōrgrūzeisim un vālok latgališi gribēs tūs pōrkristeit nu baltišu izlūksnes atpakaļ, tod rassīs sarežģējumi, ka pošī natiksīm golā, kas tei par vītu." Tagad

nākas cīnīties ar 1.Latvijas brīvvalsts laikā radītajām vietvārdu pārgrozīšanas sekām. Pastāvot vienādošanas sistēmai, zudušas daudzas izlokšņu īpatnības vietvārdos visā Latvijā, taču visgrūtāk ir klājies Latgalei.

Materiāli iegūti 1995.–1996.g. vietvārdu ekspedīcijās, aptaujājot vecākos vietējos iedzīvotājus un speciālistus, kuri zina pagasta nosaukumus. Darbā izmantoti B.Brežgo apkopotie Latgales inventāri un ģenerālmērīšanas zemju apraksti, kas aptver laika posmu no 1665.–1784.g. Izmantoti arī 19. un 20.gs. apdzīvoto vietu saraksti: 1850.g. Mogilovas arhidiacēzes katoļu draudžu un tajās ietilpstošo apdzīvoto vietu saraksti, 1906.g. Vitebskas guberņas apdzīvoto vietu saraksts (Spis.). Visi vietvārdi ir salīdzināti ar J.Endzelina, V.Dambes, V.J.Zepa vietvārdu krājumiem, kā arī esošajiem kartogrāfiskajiem materiāliem. Ja attiecīgajā literatūras avotā vietvārds nav minēts, tad tabulā likta svītra [—]. Tekstā un vietvārdu tabulā dotajos pagastu nosaukumos lietotas vietējai izrunai maksimāli tuvinātās vārdu formas.

Vietējai izrunai maksimāli tuvinātā vārda forma nozīmē to, ka vārda celmā un piedēkli atstāta tā forma, kādu lieto vietējie iedzīvotāji, bet galotne pievienota atbilstoši latviešu valodas pareizrakstības likumiem. Līdz ar to **-ys** vietā ir **-as**, piem., *Kļockas* [*Kļockys*]; **-ī** vietā **-ie**, piem., *Pirmie Vingri* [*Pirmī Vyngri*]. Vietējai izrunai maksimāli tuvinātā forma tiek lietota tāpēc, ka daudzu vārdu formas ir pārceltas no latgaliešu izlokšnes uz latviešu literāro valodu, neievērojot:

- 1) skaņu sastāvu, piem., **Orbidāni**, jābūt **Uorbeidāni**,
- 2) dzimti, piem., **Ķirupe**, jābūt **Ķirups**.

Mikstais un mikstinātais līdzskanis atveidots atšķirīgi, piem., **Sarkaņi** [Sarkaņi] mikstais līdzskanis, **Pokšāni** [Puokšān i] – mikstinātais līdzskanis.

Tabulās apkopota nozīmīgākā informācija par vietvārdu rakstību dažādos avotos. Pirmajā ailē dota autore izvēlēta vietējai izloksnei maksimāli tuvinātā vārda forma. Apaļajās iekavās likts otrs pamatnosaukums. Kvadrātiekvās parādīta vārda izruna, piemēram, **Orbeidāni** [Uorbeidāni].

Tabulā lietotie saīsinājumi

- M. Bukšs** Bukšs M. Latgolas vītu vordī// Acta Latgalica 5. – München, 1974.– 241. – 295.lpp.
- J.Endzelins** Endzelins J. Latvijas vietu vārdi.– II daļa: Kurzemes un Latgales vārdi. – R. 1925.
- Spis.** Список населённых мест Витебской губернии/ Ред. А.Сапунова.– Витебск, Витебский Статистический Комитет и Губернская Типо-литография, 1906.
- 1784. g.** Brežgo B. Latgolas inventari un generalmēreišonas zem' u aproksti (1665–1784): Latgales kadastrs. – Daugavpils, 1943.– 11.–148.lpp.
- 1850. g.** Mogiļovas arhidiecēzes katoļu draudžu un tajās ietilpstošo apdzīvoto vietu saraksti, 1850: Aglonas bazilikas arhīva materiāli (ar norādi: I. Holowinski).– 19.–22. lpp.
- A75** Latvijas topogrāfiskā karte M 1:75 000. Armijas štāba ģeodēzijas un topogrāfijas daļas 1922.–1940.g. izdevums.
- M25** Lielā Latvijas karte M1:250 000 (ar alfabētisko sarakstu). P Mantieka Kartogrāfiskā institūta izdevums.
- LCA** Latvijas autoceļu atlants. M 1:200 000.– Apgāds “Vade Mecum” SIA, 1993.

VABALES PAGASTS

Izloksnei maksimāli tuvinātā vārda forma	M.Bukšs	J.Endzelins	Spis., 1906	1784.g.	1850.g.	A75	M25	LCA
1. Vabale	Vabale, m.	vabale, m.	им. Ваболь	Вабули	Wabol	Vabole	Vabole	Vabole
2. Aizbalti	Aizbalte, c.	āizbalte, c.	дер. Айзбалты	— —	—	Aisbalte	Aizbalti	Aizbalte
3. Boltakrūgs	—	—	—	—	—	Baltais Krogs	Baltaiskrogs	—
4. Čegliniki	Čegliniki, c.	ceglinieki, c.	слоб. Придъ Цегельня при дер. Цегельни- Гаевой	—	Čegielnia	—	—	—
5. Dubliniki	Dubliniki, c.	dublinieki, c.	дер., заст. Дублиники	—	Dubliniki	Dubļenieki	Dubļenieki	Dublinieki
6. Gailā Čegelņa (Gajavā Čegelņa)	—	—	дер. Цегельня- Гаева	—	—	Gojeva	—	Gajevāja
7. Inīkši (Meža Skukieši)	Skuki, c.; Snikši, c.	skuķi, c.; snieķi, c. (?)	заст. Инишки	—	—	—	—	—
8. Kokaniši [Kuokaniši]	Kokiniškas, c.	kāķeniškas, c.	дер., заст. Кокинишки	—	—	Kokenišķi	—	Kokiniški
9. Krūgasola	Krūgasāta, c.	krūogasala, c.	дер. Кругасаты	—	Krugasola	—	Krogusēta	Krogasala

10.Kucini	Kucyni, c.	<i>kucini, c.</i>	дер. Куцыны	Куцыны	—	Kuciņi	—	Kūceņi
11.Lastiški	—	—	дер. Ластышки	—	—	Lastiški	—	—
12.Lielās Kļockas	—	—	дер. Клѣцки	—	Klotski	Kļeckki	Kļeckki	Kļocki
13.Lielie Mukoni [Lielie Mukuoni]	Mukōni, c.	<i>mukāni, c.</i>	дер. Б. Муканы	—	Mukany	Mukaniški	Mukani	L.Mukāni
14.Lielie Vaideriši	Vaideri, c.	<i>vāideri, c.</i>	дер. Вайдеры	Вайдеры	Wajdery	Vaideriški	L.Vaideri	L.Vaideri
15.Līpu Mukoni [Līpu Mukuoni]	Mukōni, c.	<i>mukāni, c.</i>	дер. Липа- Муканы	—	Līpu- Mukany	Līpu- Mukani	Mukani	Līpu Mukāni
16.Malivanka	—	—	заст. Малеванка	—	—	Malivanka	—	—
17.Mazās Kļockas [Aizpūriši]	Aizpūriši, c.	<i>āizpurvieši, c.</i>	заст. Клѣцки	—	—	Kļeckki	Kļeckki	—
18.Mazie Ratniki [Zemļinski]	Ratniki, c.	<i>ratieki, c.</i>	дер. Ратники	—	—	—	—	M.Ratnieki
19.Meža Mackeviči	—	—	—	—	—	—	—	Meža Mackeviči
20.Motivāni [Muotivāni]	Matujāni, c. (?)	<i>mātulēni, c. (?)</i>	дер. Мотываны	Матеваны	Motywany	Matavāni	Movitani	Motivāni
21.Orbeidāni [Uorbeidāni]	Orbidāni, c.	<i>uorbeidāni, c.</i>	дер., заст. Орбиданы	—	Orbidany	Orbidani	Orbidāni	Orbeidāni
22.Osagals [Bortniki]	—	—	дер. Оссагона	—	—	Asie-Gali	—	Osgals

23. Osais Stūrs	Osaisstūrs, c.	<i>osais-stūris,</i> c.	дөр. Оосастывыры	Штуры	Osastynka	Asie-Stūri	—	—
24. Otrie Vingri (Ūtri Vyngri)	Vingri, c.	<i>vingri,</i> c.	дөр. Вынгры 1-ө	—	Wyngry	—	Vingri	—
25. Paukštāni	—	—	—	—	—	Paukštāni	—	—
26. Petiniški	Petiniškas, c.	<i>petiniškas,</i> c.	дөр. Петупишки	—	—	Petuniški	Petuniški	—
27. Pirmie Vingri (Pirmi Vyngri)	Vingri, c.	<i>vingri,</i> c.	дөр. Вынгры 2-ө	—	Wyngry	—	Vingri	—
28. Plociņi (Pluociņi)	Plōcineiši, c.	<i>plōciniši,</i> c.	дөр. Плоцини	—	—	Platiņi	Platiņi	—
29. Pokšāni (Puokšāni) (Andeniši)	Krivāni, c.	—	дөр. Андини дөр. Покшаны заст. Паукшаны	—	—	Pokšani	Pakšani	Pokšani
30. Prides Sloboda	—	—	слоб. Придь	—	—	—	—	—
31. Pridniki (Ignatāni)	Ignatāni, c.	<i>ignatāni,</i> c.	дөр. Придники	—	Prydniki	Ignatava	—	Priednieki
32. Pūdāni	Pūdāni, c.	<i>puūdāni,</i> c.	дөр. Пуданы	—	Pudany	Pudani	Pūdāni	—
33. Ritiniši (Ritiņi)	Ritineiši, c.	<i>ritiniši,</i> c.	дөр. Рытени	—	—	—	—	Ritiniši
34. Rukoniši (Rukuoniši)	Rukoniškas, c.	<i>rukaniškas,</i> c.	—	—	Rukcieniszki	—	—	—

35.Sarkāņi	Sarkani, c.	<i>sarkāņi, c.</i>	дер. Саркани	Сарканы	—	Sarkāņi	Sarkani	Sarkāņi
36.Sauškolns	Sauša kolns, c.	<i>sauša-kolns, c.</i>	дер. Шауши	—	—	Sauškalni	—	—
37.Seiļi	Seili	—	дер. Сейлы	—	Sieļtōwka	Seiļi	Siji	—
38.Stalēdzāni	Stalēdzāni, c.	<i>stalēdzāni, c.</i>	дер. Сталидзаны	—	—	Staledani	Stalidzani	—
39.Sībrēņi	Sībraines, c.	<i>sībraines, c.</i>	заст. Стибрани	—	—	—	—	—
40.Stūpeņi	Stūpeni, c.	<i>stūpeņi, c.</i>	дер. Ступени	—	Stupinie	Stupeņi	Stupeņi	Stopeņi
41.Svēteņi	—	—	дер. Свьтени	—	Swietynie	Svēteņi	Svēteņi	—
42.Šuti	Šuti, c.	<i>šuti, c.</i>	дер. Шуты	—	—	Šuti	Šuti	—
43.Ūglinīki (Misinīki)	Ūglinīki, c.	<i>ūglinieki, c.</i>	дер. Углиники слоб. Углинники	—	—	Ugliniki	Ugleniki	Uglinieki
44.Zabaltiški	Zabaltiškys, c.	<i>zabaltiškys, c.</i>	дер. Забалтишки слоб. Засоерная	—	Zabaltiska	Zobaltiški	—	Zabaltiški
45.Zascenku Čornaja	—	—	заст. Черный	—	—	Čornij	Čornije	—
46.Zascenku Dubliniki	—	—	—	—	—	—	—	—

47.Zascenku Stūpeņi	—	—	заст. Ступени	—	—	—	—	—
48.Zascenku Vaideriši (Lapsinīki)	Vaideri, c.	vāideri, c.	заст. Вайдеры	Вайдеры	—	—	—	—
49.Zascenku Vaikulīši	—	vāikulīši, c.	заст. Вайкуляны	—	—	—	—	—
50.Zirdzinīki	—	—	дер. Жиргины	—	—	Zirdiņiški	—	—
Nosaukumu skaits literatūras avotā	35	35	45	9	21	35	27	24
%	70	70	90	18	42	70	54	48

Darba gaitā radušies šādi secinājumi:

Vabales pagastā ir samērā daudz tādu vietējo iedzīvotāju lietotu nosaukumu, kuri līdz šim nav minēti nevienā literatūras avotā, piem., *Bortniki, Lapsiniki, Misiniki* (sk. tabulu).

V.Dambes grāmatā ir tikai lielāko apdzīvoto vietu nosaukumi (20%): *Krogasēta, Kļocki, Lielie Vaideri, Motivāni, Orbidāni, Pudāni, Sarkoņi, Stalīdzāni, Stupiņi, Vabole*.³

V.Zeps uzrāda ievērojamu daudzumu aplūkotās teritorijas toponīmu (92%).⁴

Interesants ir Vitebskas guberņas apdzīvoto vietu saraksts (Spis.). Tajā ir norādīts apdzīvotās vietas statuss: *им.* – muiža, *дер.* – dzerevņa jeb sola, *слоб.* – sloboda, *заст.* – zastenoks. Pēc sarakstā esošajiem un pašlaik vietējo iedzīvotāju lietotajiem nosaukumiem var spriest, kā mainījies apdzīvoto vietu statuss laika gaitā. Vārdi *sloboda* un *zastenoks* daļā Vabales pagasta nosaukumu ir saglabājušies, piem., *Prīdes Sloboda, Zascenku Čornaļa, Zascenku Dubliniki, Zascenku Vaideriši* (sk. tabulu). Sarakstā ir 90% no aplūkotās teritorijas vietvārdiem. Lai gan tas ir krievu valodā, tomēr samērā precīzi rāda vietvārda īsto formu.

Šajā ziņā iepriecinoša aina vērojama arī 1850.g. sarakstā, kurš ir poļu valodā, lai gan tajā ir tikai 42% no Vabales pagasta apdzīvoto vietu nosaukumiem (nelielais nosaukumu daudzums izskaidrojams ar to, ka šajā sarakstā nav krievu apdzīvoto sādžu

nosaukumu). Šis ir literatūras avots, kurš samērā precīzi rāda vietvārdu īsto formu, piemēram, *Motivāni* (sk. tabulu): 1850.g. sarakstā *Motywany*, bet 1.Latvijas brīvvalsts laikā izdotajās kartēs *Matavāni* (A75), *Movitani* (M25).

- B.Brežgo apkopotajos "Latgales inventāros un ģenerālmērišanas zemju aprakstos", kuri aptver laikposmu no 1665.-1784.g., ir 18% no Vabales pagasta apdzīvoto vietu nosaukumiem. Bieži vien poļu un krievu avotos esošie Latgales toponīmi precīzāk rāda vietvārda īsto formu nekā 1.Latvijas brīvvalsts laikā izdotās kartes un citi literatūras avoti, piem., *Kucini*, 1784.g. – *Куцыны*, bet A75– *Kuciņi*, LCA – *Kūceņi*, lai gan valodnieku darbos ir pareizi nosaukumi (sk. tabulu).

Mantnieka "Lielajā Latvijas kartē" (M 1: 250 000) ir 54% no Vabales pagasta apdzīvoto vietu nosaukumiem.

1993.g. publicētajā "Latvijas autoceļu atlantā" ir 48% no aplūkotās teritorijas vietvārdiem.

70% no aplūkotās teritorijas vietvārdiem ir "Latvijas topogrāfiskajā kartē" (M 1:75 000), diemžēl vietvārdu rakstībā ir daudz neprecizitāšu.

Valodnieku J.Endzelīna un M.Bukša vietvārdu sarakstos ir 70% no apdzīvoto vietu nosaukumiem, turklāt atrašanās norāde ir aptuvena atrašanās vieta.

Noteicošais ir ne tikai vietvārdu daudzums literatūras avotā, bet arī to kvalitāte.

Kļūdas, kas parādās kādā no rakstītajiem avotiem, parasti tiek tīrītas. J.Endzelīna vietvārdu krājumā kļūdainie nosaukumi *sniekši* un *matulēni* M.Bukša darbā pārvērtušies par *Sniekši* un *Matuļāni*, lai gan patiesībā jābūt *Inīkši* vai pat *Iniški*, kā fiksēts 1906.g. (sk. tabulu). Šādos gadījumos rakstu avotu studēšana nepalīdzēs izvēlēties pamatnosaukumu. Lai izvēlētos pamatnosaukumu, noteikti nepieciešams doties vietvārdu ekspedīcijā uz attiecīgo pagastu.

Lai turpmāk izvairītos no kļūdainiem nosaukumiem, ļoti svarīga ir sadarbība ne tikai starp valodniekiem un karšu sastādītājiem, bet arī starp dažādām valsts iestādēm, kuras lieto apdzīvoto vietu nosaukumus.

¹ Mežs I. Latvieši Latvijā: Etnodemogrāfisks apskats. – R: Zinātne, 1994.

² Latkovskis Ļ. Latgaļu uzvārdi, palāmes un dzimtas. – I sēj. – Latgaļu izdevniecība, Latg. pētniecības institūts, 1968.

³ Dambe V. Latvijas apdzīvoto vietu un to iedzīvotāju nosaukumi. – R.: Zinātne, 1990.

⁴ Zeps V.J. The Placenames of Latgola: The Dictionary of East Latvian Toponyms. Madison, Wisconsin: Baltic Studies Center, 1984.

SUMMARY

PLACE NAMES OF VABALE PARISH IN WRITTEN AND CARTOGRAPHIC SOURCES

In general, place names have been collected during expeditions in Vabale parish from 1994 up to 1996. Local informants and specialists have been interviewed. A wide range of literature and cartographic sources has been used, too. All the place names including those found in literature and on maps have been checked during expeditions. False, incorrectly written place names have been corrected.

The spelling of place names of Latgale is not established yet. The author has followed the regulations of the Committee of Place Names at the Cabinet of Ministers concerning spelling place names of Latgale. The regulation states that a place name should be written in current Latvian with regard to local dialectal forms. When spelling place names of Latgale everybody encounters special problems because there is no vowel *-y-* in standard Latvian, for example, *Myuriniki*. The vowel *-o-* and the diphtong *-uo-* are spelt in the same way: *-o-*. In such cases the pronunciation is given in brackets, for example, *Griusteņi [Gryusteņi]*, *Orbeidāni [Uorbeidāni]*.

The autor presents her conclusions about the peculiarities of every literary and cartographic source used in this study.

Līga Cirša
Rēzeknes Augstskola

LATGALIEŠU (RAKSTU) VALODAS NORMĒŠANAS JAUTĀJUMI PERIODIKĀ 20.GS. 20.GADOS (1921—1929)

Pēdējos gados, runājot un rakstot par latgaliešu (rakstu) valodas jautājumiem, parasti min gramatikas, vārdnīcu, ortogrāfijas konferenču materiālus, netiek skatīti un vērtēti raksti, kas 20.gs. 1.pusē tika publicēti periodikā.

Laikraksta "Dryva" redakcija jau 1915.gadā valodas jautājumu atzīst par "takušo breiža waicojumu"

Vērtējot valodnieciskās aktivitātes 20.gs. 1.pusē, konstatējami 3 posmi, kad latgaliešu (rakstu) valodas normēšanas jautājumi periodikā ir jo sevišķi aktuāli.

1.posms ilgst no 1908. līdz 1918.gadam, kad autoru uzmanības centrā galvenokārt ir leksikas izvēles un valodas kultūras jautājumi, samērā reti notiek pievēršanās arī pareizrakstības problēmām. Šajā periodā publicētie raksti par valodas un ortogrāfijas jautājumiem nereti bija tendenciozi un neprecīziem faktiem pārpilni, tomēr tie mudināja domāt par atsevišķu pareizrakstības jautājumu aktualitāti, risinājuma meklējumiem.

2.posms ilgst no 1921. līdz 1923.gadam. Tas ir periods pēc 1918.g. ortogrāfijas konferences, kura iesāka izstrādāt pareizrakstības normas, taču valodas lietotājus tās neapmierināja, jo

rakstība bija stipri atšķirīga no tautas runas (tendence tuvināties pārnovadniekiem), tāpat arī daudzi apspriežu lēmumi bija pārāk sarežģīti to praktiskai lietošanai. Tāpēc presē atsākas polemika par valodas un rakstības jautājumiem.

Ortogrāfijas normēšanas jautājumi joprojām ir aktuāli arī pēc 1921. un 1923.gada ortogrāfijas apspriedēm, jo tās tikai bija nostiprinājušas māksloto ortogrāfiju, kas bija radīta nepilnos 20 gados pēc drukas aizlieguma atcelšanas. Tas ir 3.posms, kas ilgst no 1924. līdz 1929.gadam. Šai periodā tiek publicēti daudzi raksti 1929.gada ortogrāfijas projekta sakarā.

Šoreiz pievērsīšos 3.posma plašākam apskatam, jo tajā vislabāk redzams, kā latgaliešu (rakstu) valodas normēšanas jautājumu risinātāji no aplamiem apgalvojumiem nonāk pie pārdomātiem un pamatotiem.

Pēc 1923.gada ortogrāfijas konferences bija skaidrs, ka latgaliešu pareizrakstībā joprojām nav vajadzīgās vienotības. Tāpēc jau drīz vien parādījās publikācijas par pareizrakstības pilnveidi un latgaliešu valodas kopšanas nepieciešamību un virzieniem. 20.gadu otrajā pusē latgaliski tika izdoti daudzi periodiskie izdevumi, tomēr raksti par valodas un ortogrāfijas jautājumiem atrodami galvenokārt avīzē "Latgolas Vārds", kā arī žurnālos "Latgolas Škola" un "Zidūnis" Apzinot šobrīd izpētei pieejamos minēto izdevumu numurus, varam secināt, ka valodnieciskos rakstus pēc to pamatsatura var dalīt 2 grupās:

- 1) raksti par valodas kopšanas nepieciešamību,
- 2) publikācijas par konkrētiem ortogrāfijas jautājumiem.

Šī perioda raksti nav viendabīgi arī apskatāmā materiāla izklāsta dziļuma un izteikumu pamatotības ziņā. Nopietnu un pārdomātu rakstu autors parasti ir P.Strods, kas šajā laikā kļūst par galveno ortogrāfijas jautājumu risināšanas ierosinātāju. Diemžēl netrūkst arī tādu publikāciju, kurās priekšplānā ir autoru personiskās ambīcijas, nevis pareizrakstības sazarotā problemātika.

Vairākas nopietnas publikācijas ar vienotu nosaukumu "Myusu ortogrāfijas lītā" atrodamas 1924.gada "Latgolas Vārda" 2., 6. 7 9. 10. 12.numurā. To autors ir P.Strods. Autora nolūks ir, analizējot dažādus izdevumus latgaliešu valodā, norādīt tajos sastopamās pareizrakstības kļūdas, tādējādi pierādot, ka ortogrāfija vēl ir pilnveidojama. Avīzes 2.numurā P.Strods paziņo, ka "Zidūņa" redīgēšanu ir uzņēmies J.Turkopulis, kurš jau savā pirmajā rakstā esot ieviesis jauninājumus. P.Strods analizē šī ievadraksta pareizrakstības principus, atbalstot vairāku publikācijā sastopamo formu lietojumu, t.i., 4. un 5.deklinācijas locījumu formās lietotās galotnes -ys un -is, tāpat arī y lietojumu pēc līdzskaņiem r, ž, č, š, pagātnes ē-celmu rakstījuma ar galotni -e un izskaņu -eņš, -eņa proponēšanu. P.Strods, izturēdamies pret jauno filologu ar lielu labvēlību, kritizē viņu par pozicionālo skaņu pārmaiņu atspoguļošanu, piem., tādus rakstījumus kā *abbere*, *gus* u.c.

Šajā pašā avīzes numurā P.Strods raksta arī par to, ka būtu jāizšķiras, "vai visas formas rakstīt tai, kai viņas skaņ tautas lyupōs, vai (...) visas, pēc īspējas, rakstīt tai, kai viņas rokstomas videjō izlūksnē."²

Pašam P.Strodam tuvāks ir pirmais risinājums, tāpēc viņš pārmet J.Turkopujam divskaņu *iu, ie* un *uo* nerakstīšanu. P.Strods aicina toreizējo "Zidūņa" redaktoru uz diskusiju par jautājumiem, kuri arī ir svarīgākie šī perioda rakstos. Tie ir par rakstības tuvināšanu izrunai, nevis pārnovada latviešu rakstībai; patskaņu un divskaņu rakstību; līdzskaņu mīkstināšanas veidiem.

"Latgolas Vārda" 6. un 7.numurā tiek analizētas pareizrakstības kļūdas tādos izdevumos kā S.Svennes "Mozō ābece", "Latgališa", "Jaunās Straumes", "Zidūņa", "Reita" atsevišķi numuri. Atzinīgi vērtējams tas, ka P.Strods kļūdaini rakstīto formu vietā rāda vēlamās. Līdzīgā veidā viņš skata un vērtē arī F.Zepa un S.Kambalas gramatikas "Latgolas Vārda" 9. 10.numurā. Tā, piem., analizējot S.Kambalas gramatiku, P.Strods kļūdas skata pa lappusēm, dažreiz pārlietu aizraujoties ar labošanu. Apkopojot atsevišķus viņa labojumus tabulā, redzams, ka ne vienmēr visas formas tikušas labotas pareizi.

Labojuma pareizības vērtējums	S.Kambalas gramatikā lietotās formas	P.Stroda labojumi
Pareizs labojums	<i>divpadsmitajo</i>	<i>divpadsmytajs</i>
P.Stroda labojums sakrīt ar S.Kambalas lietoto formu	<i>revēju</i> <i>cēju</i> <i>leida</i>	<i>revēju</i> <i>cēju</i> <i>leida</i>
Labojums ir neprecīzs vai nepareizs	<i>instrumentali</i> <i>nusarysynoj</i> <i>leikumains</i>	<i>instrumentalā</i> <i>nūsarisynoj</i> <i>leikumaiņš</i>

Šai pašā rakstā P.Strods secina: "Myusu rakstība ir nugājuse uz prišku, viņa ir daudzi jauna un loba īgivuse. Vīnīgajis myusu rakstības īnainīks ir myusu pagōjīšūs ortografījas konferēncū mājīdīgī lāmūmī, pī kurīm mes asam pīsakārūšī un nīkaidā zīņā nagribīm atbreivōt sevis nu vīņīm."³ Tradīcija ir stipra, un arī pašam P.Strodam to ir grūti pārvarēt (sk.tabulā labojumu *nūsarīsynoj*).

Aktīvs latgaliešu ortogrāfījas reformēšanas atbalstītājs ir tautsaimnieks A.Sylovs. Jau 1924.g. "Latgolas Vārda" 10.numurā īvietotajā rakstā "Pī myusu voludas vaicojuma" vīņš īestājas par latgalīsko īzskanū *-eiba, -eica* u.c. īietojuumu.

Blakus šādām konstruktīvām publikācijām, kādas tīka mīnētas, atrodams dīezgan daudz rakstu par vīspārīgīem valodas ļautājūmīem tai pašā avīzē "Latgolas Vōrds" (īpaši 1928. un 1929.gada numuros). Dažām publikācijām, piem., Skulotoja rakstam "Latgališu īzluksnes un Latgolas vēstures pyrmi kursi Latgolā"⁴ ir tīkai īnformatīvs raksturs, t.ī., autors paziņo, ka ir nepīecīešams gādāt par pareīzrakstību, tōpēc tīekot sasaukti skolotāji, lai īepazīstīnātu vīņus ar ļauno ortogrāfījas projektu.

Analīzes vērtī nav arī tīe rakstī, kuros galvenokārt īzteiktī apvainojūmī un pārmetūmī valodas kopējīem un reformas īvīesējīem. Pārsvārā vīsās šīs grupas publikācijās tīek pausts atbalsts "vecajai, labajai" O.Skryndas ortogrāfījai (piem., S. raksts "Pīzeīmes par ortografīju" "Latgolas Vārda" 1927.gada 27.numurā) un nolīegti ļaunīnājūmī (piem., V.S. rakstā "Pīzeīmes pī ļaunas ortografījas" 1928.gada "Latgolas Vārda" 27.numurā). Tīkai dažos gadījūmos

paralēli noliegumam tiek izteiktas arī kādas vērtīgas piebildes. Piem., V.S. rakstā "Pizeimes pi jaunas ortogrāfijas" pareizi aizrāda, ka ar līdzskaņu *n* un *l* mikstināšanu vēl ir par maz, ka būtu jālieto arī *ķ* un *ģ*, lai varētu pareizi locīt formas *zakis*, *strikis*. Raksta autors trāpīgi ironizē: "Kai tad byus daudzskaitļa genetivs un akuzativs ? Tok jau na *bluku*, *kaku!*"⁵ Tāpat uzskata arī S. rakstā "Pizeimes par ortogrāfiju" ("Latgolas Vārds", 1929.gada 27.num.). Šis autors pauž arī tādu uzskatu, ka latgaliešu valodā "navares iztikt bez tai saucamajom mamajom patskanem, kas byus gon rakstītas, bet natīks izrunotas (...) veirišu kortas litas vordu un divdabju golūtnēs, piem.: *Jonis*, *socis*"⁶

Samērā daudz rakstu par ortogrāfijas jautājumiem tiek publicēti 1929.gada ortogrāfijas projekta sakarā. Šādi raksti vairāk nozīmīgi ir 1929.gada ortogrāfijas komisijas darbības analizē, tāpēc šoreiz netiks skatīti.

Vērtējot šī perioda rakstus presē, varam secināt, ka publikācijās netrūkst ne mudinājumu pilnveidot ortogrāfiju, ne arī konservatīvu uzskatu. Rodas iespaids, ka daudzas vērtīgas ierosmes nerada vajadzīgo atbalstu. Piem., 1924.g. "Latgolas Vorda" 10.numurā P.Stroda raksts nodrukāts ar visiem viņa ieteikumiem un samērā pareizā rakstībā (kaut vērojamas arī drukas kļūdas), bet blakus (tajā pašā lappusē) atrodama publikācija galīgi nesakoptā rakstībā. Acīmredzot bija nepieciešami kādi pamatīgāki un labi argumentēti ierosinājumu publicējumi.

¹ Latgalīšs. Latviši un Latgalīši// Dryva.- 1915.- Nr.50.- 6.lpp.

² Strods P. Myusu ortografijas lītā// Latgolas Vārds.- 1924.- Nr.1.- 2.lpp.

³ Strods P. Myusu ortografijas lītā// Latgolas Vārds.- 1924.- Nr.2.- 3.lpp.

⁴ Skulotojs. Latgalīšu izlūksnes un Latgolas vestures pyrmi kursi Latgolā// Latgolas Vārds.- 1928.- Nr.31.- 5.lpp.

⁵ V. S. Pizeimes pi jaunas ortografijas// Latgolas Vārds.- 1928.- Nr.27.- 3.lpp.

⁶ S. Pizeimes par ortografiju// Latgolas Vārds.- 1929.- Nr.27.- 3.lpp.

SUMMARY

THE STANDARDIZATION OF THE LATGALIAN (WRITTEN) LANGUAGE IN THE PERIODICAL PRESS IN THE 20's OF THE 20th CENTURY

In recent discussions on issues of the Latgalian (written) language mention is usually made of grammars, dictionaries, orthography, conference materials, whereas articles published in the periodical press in the beginning of 20th century were not sufficiently investigated and evaluated.

When evaluating linguistic activities in the beginning of the 20th century it is possible to distinguish three periods when questions of the standardization of the Latgalian (written) language were really vital:

- 1.1908. – 1919. – articles about vocabulary selection and issues of correct usage.

- 2.1921. – 1923. – polemics about questions of language and orthography arising from the language users' dissatisfaction with the established orthography.
- 3.1924. 1929. – articles about the improvement of orthographic standards. In this time the discussion of the Latgalian (written) standard language was moving away from false statements towards better views.

Articles about language issues in this (3rd) period are published in the newspaper "Latgolas Vārds", and also in the magazines "Latgolas Škola" and "Zīdūnis"

The authors of the significant articles are the priest P.Strods and the economist A.Sylovs.

Publications of this period combined conservative tendencies with a wish to improve the existing orthography.

Zinta Goba
 Latvijas Universitāte

PAR DAŽU KURZEMES UPJU PAMATNOSAUKUMIEM

Ģeogrāfisko objektu pamatnosaukumi bieži tiek mināti vietvārdu vārdnīcās un enciklopēdijās, mācību grāmatās un rakstos par ģeogrāfijas un toponimikas jautājumiem, kartēs u.tml. Ja valsti ir apstiprināti ģeogrāfisko objektu pamatnosaukumi un izveidoti oficiālo nosaukumu saraksti, vārdnīcu un enciklopēdiju sastādītāji, karšu izdevēji un citi interesenti ģeogrāfisko objektu pamatnosaukumus pārņem no šiem sarakstiem. Latvijā pašlaik oficiāli apstiprināti un vispārējai lietošanai pieejami ir pilsētu, lidostu, ostu, dzelzceļa staciju un pieturu, kā arī valsts aizsargājamo dabas un kultūras pieminekļu nosaukumi. Oficiāli apstiprināti ir arī mājvārdi, bet tie nav apkopoti vienā izdevumā. Informāciju par māju nosaukumiem un šo māju atrašanās vietām var iegūt vietējās pašvaldībās. Pašlaik Latvijā nav oficiāla ciemu nosaukumu un dabas objektu nosaukumu saraksta. Šo objektu pamatnosaukumu izvēle ir vārdnīcu un karšu sastādītāju ziņā.

Ģeogrāfisko objektu pamatnosaukumu noteikšana ir viens no grūtākajiem uzdevumiem toponimikā. Visvairāk toponimisko sinonīmu ir vidēja garuma upēm. Šīs parādības cēloņi analizēti rakstā "Toponimiskie sinonīmi, to rašanās cēloņi, dabas objektu pamatnosaukumu noteikšana"¹ Turpat raksturoti arī galvenie principi, pēc kuriem vadās dabas objektu pamatnosaukumu izvēlē.

Pētījuma uzdevumi ir, balstoties uz iepriekš minētajā rakstā izstrādātajiem dabas objektu pamatnosaukumu noteikšanas principiem, ar konkrētiem piemēriem parādīt ģeogrāfisko objektu pamatnosaukumu izvēles gaitu, tās sarežģītību, nepieciešamību izmantot plašu vietvārdu avotu klāstu. Raksta pamatā ir autore pētījumi, sastādot ģeogrāfisko nosaukumu vārdnīcu "Kuldīgas rajons. Dabas objektu nosaukumu vārdnīca"² un veidojot vietvārdu slāni Latvijas Republikas Satelītkartei³ Kuldīgas un Talsu rajonā. Rakstā minētie vietvārdu avoti izmantoti dabas objektu pamatnosaukumu noteikšanai Kurzemē, daļa no tiem attiecas arī uz pārējo Latvijas teritoriju.

Latvijas Republikas Satelītkartes M 1:50 000 sagatavošana uzsākta 1993.gadā. Tā sastāvēs no 131 lapas. Kartes pakāpeniska izdošana sākusies jau 1998.gada nogalē. Līdz šim publicētas ~ 60 Satelītkartes lapas. Kartes nodrošināšanai ar ģeogrāfiskajiem nosaukumiem Valsts zemes dienesta Nacionālā mērniecības centra Kartogrāfijas daļā tika nodibināta Toponīmikas nodaļa (kopš 1999.gada – VZD Kartogrāfijas pārvaldes Toponīmikas laboratorija). Tās speciālisti sadarbībā ar LU Reģionālās ģeogrāfijas un toponīmikas zinātnisko laboratoriju veidojuši kartes vietvārdu slāni.

Latvijas Republikas Satelītkarte ir viens no pirmajiem valsts mēroga kartogrāfiskajiem projektiem, kas tiek īstenots pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas. Jāņem vērā, ka karšu sagatavošana un izdošana 1945.–1991.g. tika stingri kontrolēta. Ierobežota un pat aizliegta bija kartogrāfisko materiālu izmantošana vietvārdu vākšanas

ekspedīcijās. Līdz ar to daudziem savāktajiem vietvārdiem nav zināma precīza atrašanās vieta. Lai tos uzliktu jaunajā Latvijas kartē, bija nepieciešami papildu pētījumi un ekspedīcijas.

Ģeogrāfisko nosaukumu blīvums Latvijas Republikas Satelītkartē ir lielāks nekā līdz šim izdotajās Latvijas kartēs (sk. 1.tabulu⁴). Veidojot šīs kartes vietvārdu slāni, ir izmantoti daudzi rakstītie un kartogrāfiskie vietvārdu avoti, ekspedīcijās apzināti un precizēti ģeogrāfiskie nosaukumi katrā Latvijas pagastā.

Vietvārdu precizēšanai izmantoti J.Endzelina⁵ un J.Plāķa⁶ vietvārdu krājumi. No 20.–30.gados publicētajiem enciklopēdiskajiem izdevumiem izmantota "Latviešu konversācijas vārdnīca"⁷, V.Salnā un A.Maldupa "Pagastu apraksti"⁸ un rakstu krājums "Talsu novads"⁹. No vēlāka laika izdevumiem pētījumā izmantota "Latvijas PSR Mazā enciklopēdija"¹⁰, enciklopēdija "Latvijas daba"¹¹ un vārdnīca "Latvijas PSR ūdensteču nosaukumi"¹².

1.tabula
Vietvārdu skaits Kuldīgas rajona Rumbas pagasta teritorijā
XVIII—XX gs. kartēs

Kartes izdošanas gads	Antropogēno objektu nosaukumi	Upju nosaukumi	Citu dabas objektu nosaukumi	Nosaukumu kopskaitis
1747.	6	6	–	12
1833.	18	5	–	23
1884.	42	5	–	47
1915.–1916.	~110	3	–	~113
1917.–1918.	~110	4	4	~118
1928.	~117	9	4	~130
1933.	49	9	–	58
1940.	~93	8	–	~101
1998.	~210	28	28	~266

Vecākā karte, kurā, salīdzinot ar agrāk izdotajām, samērā precīzi un detalizēti parādīta Kurzemes teritorija, ir 1747.gadā publicētā Kurzemes un Zemgales karte¹³, saukta arī par Grotā-Barnikela karti. Nākamais pētījumā izmantotais kartogrāfiskais avots ir 1833.g. izdotā K.Neimaņa Kurzemes karte¹⁴, kuras sastādīšanā izmantoti 1822.-1826.g. ģeodēziskie uzmērījumi. Darbā izmantota 1884.g. publicētās topogrāfiskās kartes M 1:200 000 Kuldīgas lapa.¹⁵ Vietvārdi izrakstīti arī no I pasaules kara laikā izdotajām kartēm.¹⁶

Jānorāda, ka visās augšminētajās kartēs vietu nosaukumi ir vācu valodā. No šīm kartēm nevar pārņemt vai precizēt vietvārdu rakstību, bet var konstatēt, kāds ģeogrāfiskais nosaukums tur ir rakstīts un kāds ir aptuvens tā novietojums. Upju nosaukumu visvairāk ir tieši senākajā-1747.g. izdotajā Kurzemes un Zemgales kartē.

No Latvijas Republikas laikā 1. izdotajām kartēm izmantotas ir trīs: Latvijas Armijas topogrāfiskā karte M 1:75 000,¹⁷ 1933.g. izdotā Lielā Latvijas karte¹⁸ un 1940.gadā izdotā Latvijas ceļu karte.¹⁹

Pētījumā kā pamatmateriāls izmantota LU Reģionālās ģeogrāfijas un toponimikas zinātniskās laboratorijas Latvijas fiziogeogrāfisko nosaukumu kartotēka un Valsts zemes dienesta Toponimikas laboratorijas 1994. – 1999.g. ekspedīciju materiāli, kā arī izraksti no LU Latviešu valodas institūta vietvārdu kartotēkas.

Turpmāk rakstā analizēts dažu Kurzemes upju pamatnosaukumu noteikšanas ceļš. Aptuveni 10 toponimiskie sinonīmi reģistrēti 23 km garajai upei, kas tek pa Lībagu, Virbu un Abavas pagasta teritoriju un

lejpus Abavas rumbas ietek Abavā (sk. 2.tabulu). Vecākais zināmais kartogrāfiskais avots, kur fiksēts šīs upes nosaukums, ir 1747.g. Kurzemes un Zemgales karte. Tajā upes nosaukums ir *Schven fl.* Pārējās šajā pētījumā izmantotajās 18. un 19.gs. kartēs upes nosaukums vairs neparādās. Tas atrodams 20. – 30. gadu kartogrāfiskajos izdevumos: Latvijas Armijas topogrāfiskās kartes M 1:75 000 1928.g. izdotajā Talsu lapā upes lejtecei pierakstīts nosaukums *Kārone*, bet augštecei – *Sknābe*. Lejteces nosaukums *Kārone* vai *Karone* atkārtojas arī divās vēlāk izdotajās Latvijas kartēs (sk. 2.tabulu). Jādomā, ka tieši no kartēm šīs upes nosaukums, nepārbaudot to uz vietas Abavas pagastā, iekļuvis arī Latvijas Mazajā enciklopēdijā, grāmatā "Latvijas PSR ūdensteču nosaukumi" un 90. gados izdotajā enciklopēdijā "Latvijas daba"

2.tabula

Sventes nosaukumi vietvārdu avotos

E II 159	<i>svēnta</i> jeb (augšgalā) <i>jāšupe</i>
162	<i>svente</i> , u.
PII 188	<i>kārūonup</i>
188	<i>virbupit</i> jeb <i>režup</i>
203	<i>svēņšup</i>
Pag. apr. 388	<i>Virba</i>
LMĒ III 702	<i>Virbupe, Kārone</i> (augštecē arī <i>Sknābe</i>)
Lū II 15	<i>Kārone, Karone, lejtecē Svente, vidustecē Virba, Virbupe, Virbu u. Jaunpagaste, augštecē Sknābe</i>
LD II 230	<i>Kārone</i> (augštecē <i>Sknābe, vidustecē Virbupe, lejtecē Svente</i>)

Grota-Barnikela karte (1747)	Schwen fl.
IT 75 (1928)	Kārone, Sknābe
Lielā Latvijas karte (1933)	Virbupe, lejtecē Karone
Latvijas ceļu karte (1940)	Virbu upe, lejtecē Kārone
RĢTŽL 1978	Svente (sven̄tē), augštecē Sknābe (sknābe ²), Sknābes upe, vidustecē Virbupīte (virbupīte ²), Jaunpagastupe (jaūnpagastupe ²) Kāroņu strauts (kāruōņu ² straūts), Kāroņu upīte (kāruōņu ² upīte ²), Kārone (kāruōne ²) > Sventē
TL 1995	Virbupi par Kārōni nesauc. Kāroņstrauts (kāruoņstraūts), Kāroņu strauts (kāruoņu straūts), Kāroņupit (kāruoņupit) > Virbupē
LatVI 1964	virb ² -up, u. virbu ² -upe
1991	virbupe
1962	kāruōņ ² -upīte ²

LU Reģionālās ģeogrāfijas un toponīmas zinātniskās laboratorijas 1978.gada ekspedīcijā Abavas pagastā noskaidrots, ka iepriekš minētie nosaukumi attiecas uz divām upēm. 25 km garo Abavas pieteku tur sauc par Sventi vai Virbupīti. Tās kreisā krasta pieteka, kas tek garām Kāroņu mājām, ir Kāroņu strauts vai Kāroņu upīte. Šajā ekspedīcijā lielajai, 23 km garajai upei nav pierakstīts nosaukums Kārone, tomēr nav arī viennozīmīgi noskaidrots, ka to par Kārōni nesauc. Tikai Valsts zemes dienesta Toponīmas laboratorijas 1995.g. ekspedīcijā noskaidrots, ka minēto upi par Kārōni nesauc.

Divi izplatītākie upes nosaukumi ir Svente un Virbupe (sk. 2.tabulu). Vietējie iedzīvotāji Abavas pagastā pašlaik visbiežāk lieto

nosaukumu *Virbupe*. Iespējams, tas ir plašāk pieejamās literatūras un 1920.—1940.g. izdoto karšu iespaidā. Upe tās augštecē un vidustecē tek pa Virbu pagastu, garām apdzīvotai vietai Lielvirbi Abavas pagastā. Lejtecē upe tek garām Sventes kapiem un mājām ar nosaukumiem Kalna Sventes un Lejas Sventes. Pirms ietekas Abavā uz upes ir bijušas Sventes dzirnavas. Dzirnavu vairs nav, bet ēka un mājvārds ir saglabājies.

Par to, ka upes nosaukums ir *Svente*, raksta K.Draviņš, labs Stendes un tās apkārtnes pazinējs, savā pētījumā "Apvidus starp Abavu un Talsiem Kurzemes 1747.gada kartē"²⁰ un K.Straubergs rakstā "Latviešu kultavietu vārdi".²¹ Enciklopēdiskā rakstu krājuma "Talsu novads" nodaļā "Kulta un teiku vietas Talsu novadā" norādīts, ka "Jāšupe pie ietekas Abavā tiek saukta par Svēto upi. Pēc 1389.g. dokumentiem arī augštece saukta *Sventa*".²² Tā paša rakstu krājuma nodaļā "Upes" Abavas baseinā minēta *Virbu upe (Kārone)* 15 km gara, augštecē saukta par *Šknābi*,²³ bet nodaļā "Meliorācija Talsu apriņķī" rakstīts: "Lielākā Abavas pieteka Talsu apriņķī ir Karone, kas iztek no Lībagu apkārtnes un pēc 15 km sasniedz Abavu lejpus Sabiles."²⁴ Nevienā no ekspedīcijām upes nosaukums *Jāšupe* nav pierakstīts.

Par to, ka *Sventē* jeb *Sventa* varētu būt upes senais nosaukums, liecina arī tas, ka šajā vietvārdā nav nomenklatūras vārda *upe* (sk. V.Dambes rakstu "Nomenklatūras vārdi ūdeņu nosaukumos"²⁵).

Enciklopēdijās un kartēs nosaukuma *Kārone* vietā būtu rakstāms vietvārds *Svente*. Kartēs upes augštecē blakus vārdam *Sventē* iekavās

varētu likt upes nosaukumu *Šknābe*, bet vidustecē iekavās dot izplatīto vietvārdu *Virbupe*. Nosaukums *Kāroņstrauts* jeb *Kāroņupīte* rakstāms ~5 km garajai Sventes kreisā krasta pietekai, kas tek garām Kāroņu mājām. Šāds vietvārdu izkārtojums jau atrodams Latvijas Satelītkartes 1999.g. sākumā izdotajā Talsu lapā.

Problemātisks ir divu citu Kurzemes upju: *Dzeldas* un *Šķērveļa* novietojums un *Šķērveļa* pamatnosaukums. Abu minēto upju kontūras bez nosaukumiem ir iezīmētas jau 1747.g. izdotajā kartē. Tās nepārprotami rāda, ka pamatupe ir *Dzelda*, kas ietek Ventā. Dzeldai pietek klāt upe, kas iztek no Briņķu ezera. Latvijas Mazajā enciklopēdijā, grāmatā "Latvijas PSR ūdensteču nosaukumi" un enciklopēdijā "Latvijas daba" norādīts, ka Ventā ietek *Šķērvelis* (garums 15 km, iztek no Briņķu ezera), bet *Dzelda* (garums 24 km) ir *Šķērveļa* pieteka. J.Endzelina vietvārdu krājumā kā Ventas pieteka minēta *šķērvelis nigrandas pagastā* un *dzelāda*² (ar sānupi: *šķērdule*) *briņķu pagastā*, arī J.Plāķa vietvārdu krājumā minēta *šķērdule* (upe un plava) *briņķu pagastā* (sk. 3.tabulu.). VZD Toponimikas laboratorijas 1998.g. ekspedīcijā Nīkrāces pagastā noskaidrots, ka upi, kas iztek no Briņķu ezera, sauc par *Šķērduli*. Tai satekot ar *Dzeldu*, rodas *Šķērvele*, kas ietek Ventā.

3.tabula

Šķērdules un Šķērveļa nosaukumi vietvārdu avotos

E II 159	<i>šķērvelis</i> – Ventas kr. piet.
	<i>šķērdule</i> – Dzeldas piet.
P1 I 23	<i>šķērdule</i>
Konv. XV 28978	<i>Šķērdule</i>
LME III 461	<i>Šķērvelis// Šķērvele</i>

Lū IV 32	Šķēvelis, Šķervele, Šķervelis, Šķērdule, Šķērvele, Nīkrāce
LD V 191	Šķēvelis, Nīkrāce
1917 – 1918.g. karte	Schkerwel
LT 75	Šķēvelis
Lielā Latvijas karte (1933)	Šķervele
Latvijas ceļu karte (1940)	Šķervele
RGTZL 1992	Šķēvelis, Šķērvele > Ventā
TL 1998	Šķērdule (šķērdule, šķērdule ²) – iztek no Briņķu ezera, satek ar Dzeldu un rodas Šķērvele (šķērvele), kas ietek Ventā
LatVI 1972	šķērdule ² , u. šķērdūone ² – iztek no Briņķu ezera šķērvele > Ventā

No pētījumā ietvertajām kartēm, kur parādās kāds no minēto upju nosaukumiem, vissenākā ir 1917 – 1918.g. izdotā karte (sk. 3.tabulu). Tajā atrodams upes nosaukums *Schkerwel*, bet tas pierakstīts upei, ko visur literatūrā un vēlāk izdotajās kartēs sauc par *Dzeldu*. Pie upes ietekas Ventā kartē zīmēta apdzīvota vieta ar tādu pašu nosaukumu: *Schkerwel*. Latvijas Armijas topogrāfiskajā kartē atrodami upju nosaukumi sakrīt ar tiem, kādi vēlāk doti Latvijas mazajā enciklopēdijā, grāmatā "Latvijas daba" Šajā kartē pirms upes ietekas Ventā tās kreisajā krastā atzīmēts Šķērvelkrogs, bet nedaudz augšpus tā mežsargmāja Šķērveļi. Mājas nosaukums Šķērveļi kartē vairākkārt parādās arī blakus pagastos.

Pēc kartēs un pārējos avotos redzamā, jāsecina, ka sākumā par pamatupi ir uzskatīta Dzelda, bet tās pieteka, kas iztek no Briņķu

ežera, ir saukta par *Šķērduli*. Vēlāk pie Dzeldas ietekas Ventā ir ierikots *Šķērvelkrogs*, nedaudz tālāk mežsarga māja *Šķērveļi*. Nosaukums *Šķērvelis* ir sākts attiecināt arī uz upi. Vispirms, ja 1917.–1918. g. izdotajā kartē nav kļūda, – uz Dzeldu, vēlāk uz *Šķērduli* un Dzeldas posmu lejpus satekas ar *Šķērduli*, jo tieši Dzeldas lejteces krastā atradās *Šķērvelkrogs* un mežsargmāja *Šķērveļi*. Tas izskaidro, kāpēc pašlaik enciklopēdijās raksta, ka Ventā ietek *Šķērvelis*, nevis Dzelda.

Tāda varētu būt šo upju nosaukumu attīstība. Kādu nosaukumu rakstīt kartē katrai no minētajām upēm mūsdienās? Upes nosaukums *Šķērvelis* ir ļoti nostiprinājies literatūrā un kartēs. Enciklopēdijā "Latvijas daba" ir četri šķirķļi, kas sākas ar šo vārdu: *Šķērvelis (upe)*, *Šķērveļa akmens*, *Šķērveļa dolomītu atsegums*, *Šķērveļa svīta*.²⁶ Tāpēc atjaunot senos upju nosaukumus pilnībā šini gadījumā nav iespējams. Liekas, vispareizāk ir respektēt vietējo iedzīvotāju pašreizējo lietojumu: upi, kas iztek no Briņķu ezera, līdz tās satekai ar Dzeldu sauc par *Šķērduli*. Ar tādu nosaukumu tā atrodama arī J.Endzelīna un J.Plāķa vietvārdu vārdnīcās, kā arī Latviešu konversācijas vārdnīcā (sk. 3.tabulu). Upi, kas rodas, *Šķērdulei* satekot ar Dzeldu, sauc par *Šķērveļi*. Jāpiebilst, ka literatūrā vairāk ir nostiprinājies nosaukums *Šķērvelis*, bet vietējie iedzīvotāji lieto nosaukumu *Šķērvele*.²⁷

Nākamā upe, kas vietvārdu avotos atrodama ar ~10 dažādiem nosaukumiem, ir Ventas kreisā pieteka, kas tek pa Rudbāržu, Skrundas un Raņķu pagasta teritoriju (sk. 4.tabulu). No pētījumā izmantotajiem avotiem visnenākais nosaukuma fiksējums ir 1747.g.

kartē, kur upei pierakstīts nosaukums *Pusche fl.*, lejtecē *Titton*. Nosaukums *tituone* bez norādes uz konkrētu ietekas vietu atrodams arī J.Endzelina un J.Plāķa vietvārdu vārdnīcās (sk. 4.tabulu). Ekspedīciju laikā ir pierakstīts tilta nosaukums *Titones tilts* un pļavas nosaukums *Titene* upes augštecē, bet nav izdevies atrast teicēju, kas vēl šodien lietotu upes nosaukumu *Titone*. Līdz ar to vietvārds *Titone* nevar būt upes pamatnosaukums,²⁸ kaut arī tas varētu būt upes senais nosaukums. Par upes pamatnosaukumu izvēlēts vietvārds *Garūdene*. Pie Skrundas upe periodiski pārplūst un pļavas tās krastos šai posmā arī sauc par *Garūdenēm*. Pārējie upes nosaukumi: *Zaļumu strauts*, *Pigupe*, *Pigustrauts*, *Gnīdupe* un *Ropjupe* ir atvasināti no apkārtējo apdzīvoto vietu vārdiem.

4.tabula

Garūdenes nosaukumi vietvārdu avotos

E II 163	<i>tituone</i>
158	<i>garūdeņa upe</i>
PI 155	<i>titūone + pigupe + villenes upe</i>
60	<i>"titones upe"</i>
LME III 361	<i>Ropjupe</i>
Lū I 60	<i>Garūdene, Garūdēns u., Ropjupe, Ropju u.</i>
LD II 95	<i>Garūdene, Ropjupe</i>
Z.Goba. Kuldīgas raj. 37	<i>Garūdene, Garūdēns upe, augštecē- Zaļumu strauts, vidustecē – Pigupe, Pigustrauts, Villenes upe, Villenupe, Gnīdupe, lejtece – Ropjupe, Ropju upe</i>
16	<i>upes augštecē pļava Titens (titēns)</i>
Grota-Barnikela karte (1747)	<i>Pusche fl., lejtecē Titton</i>
Latvijas ceļu karte (1940)	<i>Ropjupe, vidustecē Kandeļu upe</i>

TL 1997

Titones (tituõnes) tilts – tilts pāri upei
0,8 km ZR no Birtalām (m.). Tur arī
pļava *Titene*

LatVI 1958

piģupe// gnīdupe, u.

Minētie piemēri rāda, ka viena un tā pati upe vai kāds cits ģeogrāfiskais objekts dažādos avotos ir fiksēta ar atšķirīgiem nosaukumiem. Katram no tiem ir sava izziņas un kultūrvēsturiskā vērtība, rašanās un attīstības vēsture. Katrs vietvārds atbilstošo objektu raksturo citādāk nekā citi tā nosaukumi. Lielais toponīmisko sinonīmu skaits Latvijas toponīmijā ir bagātība, kas jāsaģlabā, jāpopularizē un kuru jāprot saprātīgi izmantot, lai nerastos pārpratumi. Raksta autore uzskata, ka ļoti svarīgi ir apzināt visus ģeogrāfiskā objekta nosaukumus un to lietojumu. Tas veicinās pārdomātāku un pamatotāku ģeogrāfiskā objekta pamatnosaukuma izvēli. Vietvārdu vārdnīcās, sarakstos u. tml. blakus pamatnosaukumam būtu jāparāda visi pārējie ģeogrāfiskā objekta nosaukumi, lai tie tiktu popularizēti un lietoti. Kartēs jāraksta ģeogrāfisko objektu pamatnosaukumi, atsevišķos gadījumos, piem., upēm aiz pamatnosaukuma iekavās dodot atbilstošā upes posma nosaukumu. No toponīmisko sinonīmu rindas jāizsvītro tādi nosaukumi, kas tikai nejausības dēļ ir attiecināti uz minēto objektu vai kā citādi ir kļūdaini. Piem., *Kārone* nav *Sventes* toponīmiskais sinonīms, jo *Kārone*, precīzāk *Kāronstraits*, ir cita upe. Vietvārdu vārdnīcās u.tml. uz šīm kļūdām būtu jānorāda, lai tās turpmāk neatkārtotos.

SAĪSINĀJUMI

- E II Endzelins J. Latvijas vietu vārdi.- II daļa: Kurzemes un Latgales vārdi. - R.: A.Gulbja apgāds, 1925.
- Konv. Latviešu konversācijas vārdnīca.- I-XXI sēj. - R.: A.Gulbja apgāds, 1927.-1940.
- Lat VI LU Latviešu valodas institūta Vietvārdu kartotēkas materiāli
- LME Latvijas PSR Mazā enciklopēdija.- I-III sēj. - R.: Zinātne, 1967.—1970.
- LD Latvijas daba: Enciklopēdija.- 1.-6. sēj. - R.: Latvijas enciklopēdija (1.,2.,3. sēj.), apgāds "Preses nams" (4., 5., 6. sēj.), 1994.-1998.
- LŪ Latvijas PSR ūdenstēču nosaukumi/ Sast. R.Avotiņa, Z.Goba.- 1.-4.burtnīca.- R.: Latvijas Valsts universitāte, 1986.
- Pag. apr. Salnais V., Maldups A. Pagastu apraksti. - R.: Valsts statistikas pārvalde, 1935.
- PI Plāķis J. Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi.- I daļa: Kurzemes vārdi// Latvijas Universitātes Raksti: Filoloģijas un filozofijas fakultātes sērija.- IV sēj. - R., 1936.
- RGZL LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes Reģionālās ģeogrāfijas un toponimikas zinātniskās laboratorijas Latvijas fiziogeogrāfisko nosaukumu kartotēkas materiāli
- TL LR Valsts zemes dienesta Kartogrāfijas pārvaldes Toponimikas laboratorijas ekspedīciju materiāli
- Grota-Barnikela karte (1747) Ducatus Curlandiae juxta Barnikelii Architecti Curici primarii Geometricam Delineationem Geographica Tabula expressus, studio Homannianorum Heredum. - Nürnberg: Homanniani Heredes, 1747
- 1833.g. karte Karte von Kurland/angefertiget und mit Allerhöchster Genehmigung herausgegeben von dem Kurl. Gouvernements Revisor und Ritter C.Neumann. - Mitau: G.A.Reyher, 1833.
- 1884.g. karte Topograph[ische] Special-Karte von Mittel-Europa, 1:200000. 43: Goldingen [Kuldīga].- Herausgegeben von der Kartographischen Abteilung der Königl. Preuss. Landesaufnahme, 1884.
- 1915.- 1916.g. karte Karte von Russland, 1:126 000.[Latvija]. - Bearb. von der Kartographischen Abteilung der Stellv. Generalstabes der Armee. 1915. - 1916.

1917.- 1918.g. karte	Karte des westlichen Rußlands, 1: 100 000 – hrsg. von der Kartogr. Abteilung der Kgl. Preuß. Landesaufnahme 1917, 1918. – Kriegsausgabe.
LT75 (1928)	Latvijas [topogrāfiskā] karte, 1:75 000 – Armijas Galvenā štāba Ģeodēzijas – topogrāfijas daļa.–[Rīga, 1924. – 1934.]
Latvijas ceļu karte (1940)	Latvijas ceļu karte. – 1: 200 000 – R.: Šoseju un zemesceļu departaments, 1940.
Lielā Latvijas karte (1933)	Lielā Latvijas karte.– 1 : 250 000.– R.:P.Mantnieka kartogr. inst., [1933].

¹ Goba Z. Toponimiskie sinonīmi, to rašanās cēloņi, dabas objektu pamatosaukumu noteikšana// Dzimtā valoda un literatūra kultūras aprīdē: Zinātniskie raksti. – 3.sēj. – R.: LU Pedagoģijas un psiholoģijas fakultātes Latviešu valodas un literatūras mācību metodikas katedra, 1998.–78. – 91. lpp.

² Goba Z. Kuldīgas rajons: Dabas objektu nosaukumu vārdnīca. – R.: LU Ģeogrāfijas nodaļa, 1994.

³ Latvijas Republikas Satelītkarte M 1: 50 000. – R.: LR VZD Nacionālais mērniecības centrs, sākot ar 1998.

⁴ Rasa D. Kuldīgas rajona Rumbas pagasta toponimiskā izpēte: Maģistra darbs/ Zin. vad. Z.Goba. – R.: LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultāte, 1999.

⁵ E II

⁶ Pl I

⁷ Konv.

⁸ Pag. apr.

⁹ Talsu novads. Enciklopēdisks rakstu krājums. – R., 1935.–1937

¹⁰ LME

¹¹ LD – 4., 5., 6. sēj.

¹² lū

¹³ Grota - Barnikela karte (1747)

¹⁴ 1833.g. karte

¹⁵ 1884.g. karte

¹⁶ 1915. – 1916.g. karte,
1917. – 1918.g. karte

¹⁷ LT75 (1928)

¹⁸ Lielā Latvijas karte (1933)

¹⁹ Latvijas ceļu karte (1940)

²⁰ Draviņš K. Apsīdus starp Abavu un Talsiem Kurzemes 1747. gada kartē// Akadēmiskā Dzīve.– Nr.14. Minneapolis (U.S.A.), 1972. – 32.lpp.

²¹ Straubergs K. Latviešu kultavietu vārdi// In honorem Endzelini. – Chicago, 1960. – 142.lpp.

²² Aune A. Kulta un teiktu vietas Talsu novadā// Talsu novads: Enciklopēdisks rakstu krājums. – R., 1935. – 1937 –198.lpp.

²³ Jankevica A. Talsu novada hidrogrāfija// Turpat, 60.lpp.

²⁴ Kupfers A. Meliorācija Talsu apriņķī// Turpat, 840.lpp.

²⁵ Dambē V. Nomenklatūras vārdi ūdeņu nosaukumos// Latviešu valodas kultūras jautājumi. – R., 1972. 8.laid. – 102. – 106.lpp.

²⁶ Sk.: LD – 5. sēj. 191. lpp.

²⁷ Sk.: 3. tabulu un Priedoliņa A. Vietvārdi Nīkrācē: Kurša darbs/ Zin. vad. J.Kušķis. – R.: LVU Filoloģijas fakultāte, 1973.

²⁸ Sk.: Goba Z. Toponimiskie sinonīmi, to rašanās cēloņi, dabas objektu pamatnosaukumu noteikšana// Dzimtā valoda un literatūra kultūras aprītē: Zinātniskie raksti. – 3. sēj. – R.: LU Pedagoģijas un psiholoģijas fakultātes Latviešu valodas un literatūras mācību metodikas katedra, 1998. – 82. lpp.

SUMMARY

ABOUT THE ORIGINAL NAMES OF SOME KURZEME RIVERS

The article deals with the problem of the selection of the preferred names of geographical features. The author emphasizes the necessity of field work and looking through a wide range of literary and cartographic sources when dealing with this complex task.

Three examples of the selection of the preferred names are discussed in the article. One of them, the *Svente*, is a tributary of the river *Abava*, the others are tributaries of the river *Venta*. All of them are in Courland.

The article states that it is very important to survey all the toponymic synonyms of every geographical object, because it favours the process of the selection of the preferred name and makes it more motivated.

The author suggests that all toponymic synonyms of an object be listed after the preferred name in toponymic dictionaries, indexes etc., in order to preserve them, although it is necessary to use the preferred name as the first, and in many cases, as the only one on maps.

Linda Lauze
Liepājas Pedagoģijas akadēmija

IZTEIKUMS UN RUNAS AKTS

Mūsdienu zinātnes attīstības tendences liecina, ka atteikšanās no izolēta skatījuma vienas zinātņu nozares ietvaros par labu teorijām, kas radušās vairāku zinātņu saskarē, paver plašākas perspektīvas kādas parādības izpētē. Ne velti pēdējo gadu desmitu laikā pamatotu popularitāti ir ieguvušas jaunas starpzinātņu nozares, tajā skaitā arī sociolingvistika¹. Pētot sarunvalodas sintaksi sociolingvistiskā aspektā, rodas nepieciešamība izvirzīt jautājumu: kādas ir savstarpējās attiecības starp jēdzieniem *izteikums* un *runas akts*? Raksta mērķis ir piedāvāt atbildi uz minēto jautājumu.

Abi aplūkojamie jēdzieni ir saistīti ar valodas lietojuma sfēru. *Izteikums* (*utterance*) ir sintaksēs termins, ko parasti aplūko opozīcijā *teikums* un *izteikums*. Minētās opozīcijas teorētiskais pamats ir rodams valodas un runas pretstatījumā, kas izvirzīts F.Sosira "Vispārīgās valodniecības kursā" (publicēts 1916. gadā). Nošķirdams valodu ar tās abstrakto sistēmisko būtību un runu kā reālu individuālu valodas lietojumu, pazīstamajās lekcijās zinātnieks ir pierādījis, ka "nav iespējams valodu un runu aplūkot no viena viedokļa"². Latviešu valodniecībā šādu pieeju pirmais ir aizsācis J.Kārklīšs 1970.gadā publicētajā rakstā "Teikuma struktūras raksturošanas aspekti", kur valoda un runa atzītas par sintaksēs izpētes objektu.³

Strukturālajā sintaksē teikums būfībā ir abstrakts modelis, kas komunikācijas dalībnieku apziņā tiek izmantots par paraugu reāla teikuma sintaktiskajā izveidē. Termins *izteikums* ir ieviests reāla teikuma apzīmēšanai. Sazināšanās procesā pēc viena modeļa var radīt neskaitāmu daudzumu izteikumu. Teikuma diferenciālo pazīmju raksturojums, kas sniegts vairāku sintaksistu (J.Kārklīna⁴; I.Freimanis⁵, L.Cepliša, J.Rozenberga un J.Valdmaņa⁶; S.Logzdiņa⁷ u.c.) darbos, ļauj izdarīt secinājumu, ka valodas līmenī teikums eksistē idealizētā veidā. Jāuzsver S.Logzdiņa atziņa, ka teikumam "arī izolētā pozīcijā jāatspoguļo vispārinātā īstenības situācija bez konteksta un konsituācijas atbalsta, tikai ar savu gramatisko struktūru"⁸ Aplūkojot abstraktā teikuma modeļa realizāciju, runas līmenī var konstatēt, ka konkrētā konsituācijā ir radīti:

- 1) izteikumi, kas atbilst abstraktajam paraugam;
- 2) izteikumi, kuros ir verbalizēta tikai daļa struktūras;
- 3) izteikumi ar sadalītu teikuma modeļa realizāciju⁹

Var rasties jautājums: vai tiešām visu – uzbūves ziņā tik atšķirīgu – izteikumu pamatā ir abstrakts teikuma modelis? Jāpiemin, ka nav runa par izsacījumiem, tas ir, tādiem komunikātiem, kuru pamatā nav teikuma modeļa. Ne vienam vien valodniekam otrs teikuma modeļa realizācijas gadījums (sk. augstāk) liek kavēties ar pozitīvu atbildi uz izvirzīto jautājumu. Šoreiz nepakavēsimies pie nepilno teikumu teorijas, kas mūsdienu sintaksē ir savu laiku pārdzīvojuši.

Sarunvalodā ir liels tādu izteikumu īpatsvars, kuros nav verbalizēts kāds (vai kādi) strukturāli un semantiski obligāts teikuma modeļa komponents, piemēram, objekts pie transitīva verba, subjekts vai pat predikāts.¹⁰ Pēc raksta autore domām, redukcijas procesā rodas obligātā teikuma modeļa komponenta sintaktiskā nullforma, kas saprotama tikai ar lingvistiskā un/vai ekstralingvistiskā konteksta palīdzību. Pie līdzīga secinājuma ir nonākuši grāmatas: "Spontāna runāta valoda: sintakse un diskurss" autori Dž.Millers un R.Veinerte¹¹, kas ir analizējuši spontānu runāto angļu, krievu un vācu valodu.

Aplūkosim dažus latviešu sarunvalodas piemērus, kur verbālā informācija ir fiksēta kopā ar konkrētās runas situācijas aprakstu.

Runas situācija slimnīcas palātā, kur ir atvērts logs un pēkšņi ir jūtams caurvējš. Pieiedama pie loga, persona A saka: *Es aiztaisīšu [Oo], lai nevelk cauri.*

Aiztaisīt ir pārejošs darbības vārds, lietots pamatnozīmē 'aizvērt, aizbīdīt, aizcelt u.tml., lai padarītu ko nepieejamu'¹².

Prognozējamais objekta nosaukums akuzatīvā nav verbalizēts. Otrajā izteikuma daļā, kaut arī šķiet, ka nekas cits – ne lietus, ne sniegs – kā vien vējš (ne)velk cauri, pamatojoties uz J.Valdmaņa pētījumiem¹³, nevajadzētu runāt par subjekta sintaktisko nullformu un atzīt, ka runa ir par vienkomponenta modeļa formā realizētu bezsubjekta konstrukciju.

Komunikatīvo funkciju viegli izpilda arī tie mutvārdu izteikumi, kuru neverbalizētie obligātie struktūras komponenti ir ar redzes, dzirdes, ožas un/vai taustes sajūtas palīdzību uztverami

objekti, darbības, parādības, procesi u.tml. runas situācijā. Īpaši jāpiemin kopīgo zināšanu nozīme mutvārdu izteikumu strukturālajā organizācijā.¹⁴ Ja runātājs reducē kādu obligātu teikuma modeļa komponentu, kas iepriekš nav ticis iekļauts kopīgo zināšanu bagāžā, t.i., dažāda veida informācijā, ko komunikācijas dalībnieki zina viens par otru, tad ir konstatējams viens no iespējamiem argumentiem apgalvojumam, ka teikuma modelis ir pamatā arī izteikumiem ar daļēji verbalizētu struktūru. Ja klausītājam ir svarīgi noskaidrot reducētā komponenta nozīmi, viņš uzdod jautājumu par to.

Piemēram runas situācija: divas paziņas A un B, kas nav tikušās kādu laiku, pārrunā, kur ir nosvinēti Jāņi. B nezina, ka A nedēļu pirms Jāņiem ir pavadījusi Stokholmā. A: *Es pirms Jāņiem biju tikko atbraukusi [ADVo], un tā mēs nekur neaizbraucām.*

B: *No kurienes?*

A: *No Stokholmas.*

Šajā dialogā ir parādīta klausītājam aktuālā adverbialā komponenta sintaktiskā nullforma, kuras lietojuma obligātumu nosaka verba *atbraukt* valence¹⁵

Cits piemērs. Sarunas laikā C ir ievērojusi, ka D uz rokas ir jauns pulkstenis.

C: *Tev ir jauns pulkstenis!*

D: *Uzdāvināja [So].*

C: *Kas?*

D: *Mamma.*

Tāpat C nezina, kas uzdāvinājis D pulksteni, un tāpēc jautā. Šādi gadījumi valodas praksē liek domāt, ka izteikums *Uzdāvināja*. ir veidots pēc divkomponentu, nevis vienkomponta teikuma modeļa parauga. Tas būtu atsevišķa raksta temats.

Pastāv arī tāds viedoklis, kura ietvaros izteikums netiek skatīts opozīcijā ar teikumu, bet tiek aplūkots kā runas vienība.¹⁶ Jāpiebilst, ka runas pētnieki saskaras ar zināmām grūfībām izteikumu robežu noteikšanā. Runātā tekstā nav tik precīzu rādītāju izteikumu robežām kā beigu pieturzīmes rakstītā tekstā, un pauzes garums starp divām sintaktiskām vienībām var būt mainīgs.

Nonākot pie jautājuma par runāta teksta pamatvienību, jāatzīst, ka bagāta pieredze tiek krāta ārzemju valodniecībā, kur runāts teksts tiek iekļauts diskursa analizē ar dažādiem izpētes mērķiem. *Diskurss* ir plašāks jēdziens par tekstu. To attiecina uz runātu, kā arī rakstītu tekstu kontekstā. Diskursa analizē uzmanība ir koncentrēta uz sarunvalodu un runātāju mijiedarbību saziņas procesā. Šajā ziņā diskursa analīze saskaras ar sociolingvistikas izpētes jomu.¹⁷ Pārskats par alternatīvām runāta teksta pamatvienībām ir sniegts iepriekšminētajā Dž.Millera un R.Veinertes grāmatā¹⁸ Viena no populārākajām diskursa vienībām ir *runātāja maiņa (turn)*. Runātāju maiņa ietver "visu, ko A saka, pirms B pārņem vadību savās rokās, un otrādi"¹⁹ Šis diskursa vienības apjoms ir visai plašs – no vārda līdz komplicētām sintaktiskām konstrukcijām.

Pievērsīsimies tuvāk citai diskursa vienībai – *runas aktam*. Mūsdienās termins *runas akts*, kas ir cēlies no Oksfordas filozofa

Dž.Ostina darba "Kā rīkoties ar vārdiem"²⁰, tiek plaši izmantots lingvistikā un tai radniecīgās disciplīnās²¹. Sociolingvistiskā aspektā runas akta izpēti ir aizsācis D.Haimzs, kas ir izstrādājis runas etnogrāfijas teoriju²² *runas fakta (speech event)* analīzei saistībā ar runātāju uzvedību, runas situāciju, sabiedrības normām un citiem komunikācijas parametriem. Runas fakts norisinās runas situācijā, un to veido vairāki runas akti. Raksturojot valodas lietojumu, nav pietiekami aplūkot tikai to, kas ir pateikts. Ir svarīgi noskaidrot, "kas saka, ko, kam, kad, kur, kāpēc un kā"²³ Šāda mērķa sasniegšanai diskursa analīzē ir nepieciešams apvienot gan sociolingvistikas, gan sintakses atziņas.

Pētot runāta teksta struktūru sociālā kontekstā, būtu lietderīgi pielīdzināt jēdzienus *izteikums* un *runas akts*. Tas atvieglotu parādīt saistību starp izteikuma uzbūvi un sociālajiem komunikācijas apstākļiem, kuros izteikums, respektīvi, runas akts, tiek radīts. Turklāt tas ļautu veiksmīgāk interpretēt ārzemju zinātniskajā literatūrā atrodamos secinājumus. Var pievienoties Dž.Laiensa uzskatam: ja termins *izteikums* tiek attiecināts uz izteikuma radīšanas procesu (ne tikai kā uz šī procesa produktu), tad mūsdienās izteikumi ir attiecināmi uz runas aktiem.²⁴

Saisinājumi

ADV₀ – adverbijālā komponenta sintaktiskā nullforma

O₀ – objekta sintaktiskā nullforma

S₀ – subjekta sintaktiskā nullforma

- ¹ Sal. Druviete I. Latvijas valodas politika Eiropas Savienības kontekstā.- R.: LZA Ekonomikas institūts, 1989.- 20.-21.lpp.
- ² Sosirs F. Vispārīgās valodniecības kurss// Valdmanis J. Valodniecības vēstures materiāli.- R.: Latviešu valodas institūts, 1997.- 42.lpp.
- ³ Kārklīņš J. Teikuma struktūras raksturošanas aspekti// Latviešu valodas un literatūras problēmas.- R.: Zvaigzne, 1997.- 104.lpp.
- ⁴ Kārklīņš J. Vienkāršs teikums sintakses sistēmā, izpētes aspekti, diferencālās pazīmes.- Liepāja, 1976.
- ⁵ Freimane I. Vienkāršs teikums un tā paplašināšana. - R., 1985.
- ⁶ Ceplītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J. Latviešu valodas sintakse. - R.: Zvaigzne, 1989.
- ⁷ Lagzdīņa S. Vienkāršs teikums un tā robežas// Baltu filoloģija VII.- R.: LU, 1997.- 21. - 34.lpp.
- ⁸ Turpat, 26.lpp.
- ⁹ Ceplītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J. Latviešu valodas sintakse. - R.: Zvaigzne, 1989.- 150.lpp.
- ¹⁰ Sk.: Lauze L. Objekta realizācija latviešu sarunvalodas sintaksē// Baltu filoloģija VII.- R: LU, 1997.- 70. - 77.lpp.; Lauze L. Predikāta realizācija latviešu sarunvalodas sintaksē// Vārds un tā pētīšanas aspekti.- Liepāja, 1998.- 80. - 90.lpp.
- ¹¹ Miller J., Weinert R. Spontaneous Spoken Language: Syntax and Discourse.- Oxford: Clarendon Press, 1998.- P. 209.
- ¹² Latviešu valodas vārdnīca.- R.: Avots, 1987.- 34.lpp.
- ¹³ Valdmanis J. Bezsubjekta konstrukcijas latviešu un lietuviešu valodā// Sastatāmā un lietiskā valodniecība. Kontrastīvie pētījumi: LU Zinātniskie raksti, 1992.- 578. sēj.- R.- 27 - 35.lpp.
- ¹⁴ Ceplītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J. Latviešu valodas sintakse. - R.: Zvaigzne, 1989.- 198.lpp.; Stenstrom A. B. An Introduction to Spoken Interaction. - London and New York: Longman, 1994.- P. 28-29 u.c.
- ¹⁵ Sk.: Latviešu valodas vārdnīca.- R.: Avots, 1987.- 82.lpp.
- ¹⁶ Hartmann R.R.K., Stork F.C. Dictionary of Language and Linguistics. - London: Applied Science Publishers Ltd., 1973.- P. 246 ; Stenstrom A. B. An Introduction to Spoken Interaction. - London and New York: Longman, 1994. u.c.
- ¹⁷ Sal. Hartmann R.R.K., James S. Dictionary of Lexicography.- Routledge, 1998.- P. 45.
- ¹⁸ Miller J., Weinert R. Spontaneous Spoken Language: Syntax and Discourse.- Oxford: Clarendon Press, 1998.- P. 32 - 34.
- ¹⁹ Stenstrom A. B. An Introduction to Spoken Interaction. - London and New York: Longman, 1994.- P. 34.
- ²⁰ Austin J. How to do Things with Words.- Oxford: Clarendon Press, 1962.
- ²¹ Lyons J. Linguistic Semantics: an Introduction.- Cambridge University Press, 1995.- P. 234-235.
- ²² Hymes D. Models of interaction of language social life// Directions in Sociolinguistics.- Eds. J. J. Gumperz, D. Hymes. - New York: Holt, Rinehart and

Winston, 1972.- P. 35 -71; Hymes D. Foundations in Sociolinguistics. An Ethnographic Approach. - Great Britain: Tavistock Publications, 1974.

²³ Eggins S., Slade D. Analysing Casual Conversation.- London and Washington: Cassell, 1997.- P. 33.

²⁴ Lyons J. Linguistic Semantics: an Introduction.- Cambridge University Press, 1995.- P. 235.

SUMMARY

UTTERANCE AND SPEECH ACT

Attention has been focused on such problematic issues as the relation between utterance and speech act. It is important to answer this question by analysing the syntax of colloquial speech from a sociolinguistic point of view.

Utterance is usually described in juxtaposition of sentence and utterance. The structural approach is based on the concept that the sentence as an abstract underlying for making real sentences can be implemented completely or partly and divided into two or several units of communication (Ceplītis L., Rozenbergs J. Valdmanis J. Latviešu valodas sintakse.- R.: Zvaigzne, 1989.- 150.lpp.). The author discusses the phenomenon of the partial implementation of the structural model of the sentence. The speaker uses the abstract model of the sentence and does not fill up one or several positions of the model with verbal information. Nevertheless such an utterance can function as a complete unit of communication. Examples of data that

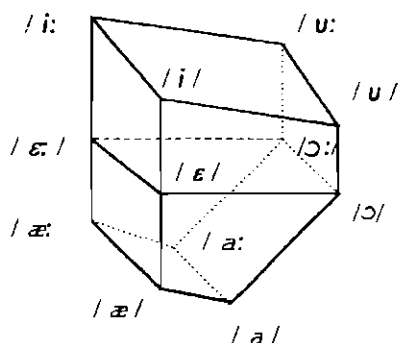
consist of a spoken text and a detailed description of the speech situation illustrate it.

Discourse analysis deals with the text in its context. The speech act has to be considered as a basic unit of discourse. In this respect, the utterance can be related to the process of speech. This approach would help to show the connection between the structure of the utterance and the conditions of social communication.

Dace Markus
 Latvijas Universitāte

LATVIEŠU VALODAS PATSKAŅU FONOLOĢISKĀ KLASIFIKĀCIJA

Mūsdienu latviešu literārajā valodā ir 6 garie un 6 īsie patskaņi, to stereometrisks attēlojums pēc akustiskajām un artikulārajām īpašībām neizskatītos sevišķi simetrisks (sk. 1.att.). Šīs 12 fonēmas veido minimālos pārus, piemēram, *pili* – *pīli*; *peli* – *pēli*; *retu* – *rētu*; *Muris* – *mūris*; *kazas* – *kāzas*; *lupu* – *lūpu*; *seja* – *sija*; *lupu* – *lapu*; *mērs* (*pilsētas mērs*) – *mērs* (*metramērs*); (*tu*) *nes* – (*viņš*) *nes* u.tml. Fonēmas /ɔ/ un /ɔ:/ latviešu valodā sastopamas aizgūtos vārdos: /ɔ:/ – *kols*, *basketbols*; /ɔ/ – *novembris*, *boja* u.c. un izloksnēs: /a/ → /ɔ/ – *moza*, *lopa* u.c., tādēļ minimālo pāru nav daudz, piemēram, *māls* – *mols* (/a:/ – /ɔ:/); *klans* – *klons* (/a/ – /ɔ:/); *zēna* – *zona* (/æ:/ – /ɔ:/); *fēns* – *fons* (/ɛ:/ – /ɔ:/); *bija* – *boja* (/i/ – /ɔ/); *kolu* (*dzērienu*) – *kalu* (/ɔ/ – /a/) u.tml. Tādus minimālos pārus, kas parādītu divu atšķirīgu fonēmu /ɔ:/ un /ɔ/ eksistenci, atrast vēl grūtāk, piemēram, *tropi* (termins literatūrzinātnē) – *tropi* (klimatiskā josla); *kols* (pieturzīme) – *Kols* (uzvārds), tomēr atšķirībā no lietuviešu valodnieku pieredzes šīs fonēmas tika atstātas latviešu literārās valodas patskaņu fonoloģiskajā pamatklasifikācijā, nevis perifērijā, jo tās veido bināru opozīciju /ɔ/ – /ɔ:/ un mūsdienās latviešu valoda papildinās ar vārdiem, kuros ir šīs skaņas, paši jaunākie termini ir *klons* (/ɔ:/) biokīmijā un *fons* (/ɔ:/) fonoloģijā.

1.att. Latviešu literārās valodas patskaņi

Kā jau rādīja minētie minimālie pāri, viena no spilgtākajām patskaņu diferencētājām pazīmēm ir to kvantitāte. Garo patskaņu fonēmas pēc kvantitātes attiecas pret īsajām vidēji kā 2 : 1 (garie augsta pacēluma patskaņi pret īsajiem augsta pacēluma patskaņiem kā 2,2 : 1, bet garie zema pacēluma patskaņi attiecas pret īsajiem zema pacēluma patskaņiem kā 1,8 : 1)¹, protams, kvantitāte mainās atkarībā no garo patskaņu zilbes intonācijas. Arī šī funkcija, t.i., spēja veidot intonētas t.s. garās zilbes, šķir **garos** patskaņus no **īsajiem**.

Patskaņu fonēmu iedalījums:

I. Garās fonēmas.

1. Priekšējās:

1) augšējā /i:/,

II. Īsās fonēmas.

1. Priekšējās:

1) augšējā /i/,

2) apakšējās:

a) zemā /æ:/,

b) nezemā /ɛ:/.

2. Nepriekšējās:

1) augšējā /u:/,

2) apakšējās:

a) zemā /a:/,

b) nezemā /ɔ:/.

2) apakšējās:

a) zemā /æ:/,

b) nezemā /ɛ:/.

2. Nepriekšējās:

1) augšējā /u:/,

2) apakšējās:

a) zemā /a:/,

b) nezemā /ɔ:/.

Latviešu valodas patskaņu fonēmas dalāmas divās grupās pēc attiecībām ar līdzskaņiem, ko rāda vēsturiskā priekšējās rindas patskaņu noteiktā līdzskaņu mija, piemēram, *roka* - *rociņa* (/k/ → /ts/ | /i/) *roķele* (/k/ → /c/ | /ɛ/); *zirgs* *zirdziņš* (/g/ → /dz/ | - /i/) - *zirģelis* (/k/ → /ʃ/ | - /ɛ/); *vilks* - *vilciņš* (/k/ → /ts/ | - /i/) *vilcēns* (/k/ → /ts/ | /æ/); *Piebalga* *piebaldzēns* (/g/ → /dz/ | - /æ/); *rokat* - *rociēt* (/k/ → /ts/ | - /i/); *lūgt* - *lūdz(i)* (/g/ → /dz/ | - /i/) u.c. miju papildina arī tādi vārdi kā, piemēram, *līdzens* (sal. *ligans*), *spridzīgs* (sal. *sprigans*), *saticīgs* (sal. *satika*), *saīdzis* (sal. *saīga*) u.tml., tādējādi pretstatot patskaņu fonēmas /i/, /i:/, /ɛ/, /ɛ:/, /æ/, /æ:/ pret fonēmām /u/, /u:/, /ɔ/, /ɔ:/, /a/, /a:/. Šo opozīciju stiprina atšķirības artikulācijā: ar mēles priekšējo vai pakalējo daļu, tātad opozīcijas locekļiem ir piemēroti apzīmējumi **priekšējās** (tās ir marķētās fonēmas) un **nepriekšējās** (šajā grupā būtu vidējās un pakalējās rindas

fonēmas). Akustiski šī opozīcija izpaustos kā augstas tonalitātes fonēmas pret zemas tonalitātes fonēmām.

Gan priekšējo, gan nepriekšējo patskaņu grupā izdalāmas divas apakšgrupas pēc mēles pacēluma, pirmkārt, **augšējās** jeb šaurās fonēmas /i/, /i:/, /u/, /u:/ un **apakšējās** jeb platās fonēmas /ɛ/, /ɛ:/, /ɔ/, /ɔ:/, /æ/, /æ:/, /a/, /a:/. Šī diferenciālā pazīme spilgti izpaužas divskaņu veidošanā – nešaubīgi bifonēmisko divskaņu otrais komponents vienmēr ir augšējā fonēma /i/ vai /u/, piemēram, *ai, au, ei, eu, ui, iu, oi, ou*. Šo divskaņu fonācijas laikā mēle vai nu paceļas no zemāka stāvokļa uz augstāku, vai paliek tajā pašā stāvoklī, nodrošinot noteiktu otrā komponenta izrunu.

Apakšējo fonēmu grupa ir opozīcijā augšējām, bet nav viendabīga pēc mēles pacēluma, jo zema mēles pacēluma fonēmas ir tikai /æ/, /æ:/, /a/, /a:/, to izrunas laikā mutes atvērums ir visplatākais, mēle nolaista viszemāk, bet fonēmu /ɛ/, /ɛ:/, /ɔ/, /ɔ:/ artikulācijā ir vidējs mutes atvērums un mēle ir salīdzinoši vidējā pacēlumā, tātad apakšējās fonēmas pretstatāmas pēc pazīmes **zemās – nezemās** fonēmas. Šīs opozīcijas gadījumā minimālie pāri biežāk veidojas, ja viens no locekļiem ir aizgūts vārds vai arī fonēmas lietojums ir vēsturiskās fonētiskās pārmaiņas nosacīts, piemēram, (*tu*) *met* /ɛ/ – (*viņš*) *met* /æ/; *ved!* /ɛ/ – (*viņš*) *ved* /æ/; *sēru* /ɛ:/ (dzsk. Ģ. no *sēre*) – *sēru* /æ:/ (dzsk.Ģ. no *sēras*); *mērs* /ɛ:/ `pilsētas galva` – *mērs* /æ:/ `riks mērišanai, lielums`; *kolu* /ɔ/ – *kalu*; *kolts* /ɔ/ – *kalts*; *san* – *sen* /ɛ/; *sāna* – *Sēna* /ɛ:/ `upes nosaukums`, *velts* /æ/ – *volts* /ɔ/; *zēna* /æ/ – *zona* /ɔ:/; *māts* – *mols* /ɔ:/ u.c.

Līdz šim ārpus klasifikācijas atstāti divskaņi /iɛ/ un /uɔ/, par kuru fakultatīvo un pozicionālo variēšanos izteikušies Jānis Endzelins, Kārlis Milenbahs, Juris Plāķis, Anna Ābele, Alise Laua, Marta Vecozola, Augusts Bilenšteins, Arnolds Grava, Hermanis Bendiks, šo problēmu pieminējuši pareizrūnas un dziedāšanas metodiķi. Par /iɛ/ un /uɔ/ monofonēmismu liecina tas, ka:

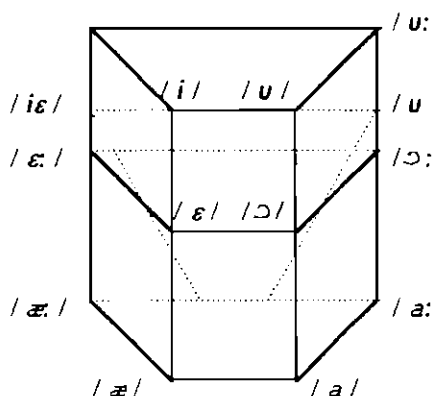
- 1) to pirmo komponentu nav iespējams aizstāt ar citu patskaņi, lai veidotos latviešu valodā iespējams divskaņis;
- 2) minimālos pārus iespējams veidot ļoti nosacīti, piemēram, šo – šuj: /uɔ/ – /ui/; posi – puisī: /uɔ/ – /ui/; dienests – divnests [diunæsts] `divu nests`: /iɛ/ – /iu/;
- 3) izrunas laikā mēle virzās no augstāka pirmā komponenta uz zemāku, mutes atvērums palielinās, tādējādi rodas nepastāvīga (it sevišķi divskaņa otrās daļas) fonācija;
- 4) divskaņa otrais komponents nav identificējams ne ar vienu noteiktu latviešu valodas patskaņa fonēmu, to rāda arī spektrogrāfiskā analīze; arī valodnieki saklausījuši dažādu šo komponentu izrunu un transkribējuši tos dažādi, piemēram:
Juris Plāķis rakstījis [uo] un [iɸ], Alise Laua – [uo] un [ie],
Terje Matījasens – [uɔ] un [iɖ], Jānis Endzelins – [ia] un [ua], bet vēlāk precizējis par [uʌ] un [iə];

5) ir skaidra /iɛ/ un /uɔ/ monofonēmiskā funkcionālā identitāte, ko rāda to morfonoloģiskās funkcijas īpašības vārdos ar noteikto galotni:

vsk.
 N. *laba - labā*
 Ģ. *labas - labās*
 A. *labu - labo*

dsk.
 N. *labi - labie*
 Ģ. *labu - labo*
 A. *labus - labos*

Šis pazīmes ir pamats, lai /iɛ/ un /uɔ/ ievietotu latviešu literārās valodas vokālisma monofonēmu sistēmā. Tā kā /iɛ/ un /uɔ/ ir garo zilbju veidotāji, to vieta ir garo fonēmu grupā, stereometriskajā modelī iezīmējot tos kā mainīgas monofonēmas (sk. 2.att.).

2.att. Latviešu literārās valodas vokālisma monofonēmas

Latviešu augšzemnieku dialekta dziļajās izloksnēs šie divskaņi skaidri monoftongizējas: /iɛ/ > /i:/; sieva > sīva un /uɔ / > /u:/; ola > ūla.

Dažas garās fonēmas atšķiras no īsajām arī pēc sasprieguma vai nesasprieguma, tā fonēmas /i:/ un /u:/ ir stipri saspriegtas pretēji nesaspriegtajām /i/ un /u/, tomēr šī diferenciālā pazīme konsekventi piemīt tikai augšējām fonēmām, bet virzienā uz leju kļūst arvien vājāk izteikta, un jau J.Endzelins atzinis, ka zema mēles pacēluma patskaņu fonēmas /a/ un /a:/ pēc sasprieguma neatšķiras, tādēļ rakstā **nav veidota opozīcija saspriegta nesaspriegta fonēma**, bet klasifikācijā paturēts iedalījums pēc kvantitātes.

Garā vokāļu intonatīvās atšķirības pieder pie prosodiskajām diferenciālajām pazīmēm, nevis pie fonēmu inherentajām diferenciālajām pazīmēm, tādēļ rakstā veiktajā klasifikācijā tās netiek ievērotas pretēji Arnolda Gravas uzskatiem, kas publicēti izdevumā "Linguistics" 1970.g. 56.numurā²

Mūsdienu ģeneratīvās fonoloģijas klasifikācijā par nozīmīgākām tiek uzskatītas artikulārās īpašības, tādēļ veidot latviešu valodas patskaņu matricu pēc tamlīdzīga starptautiski atzīta modeļa ir vienkāršāk:

Pazīmes		Fonēmas											
				ɛ	ɛ:	æ	æ:	ā	a:	ɔ	ɔ:	u	u:
I. Galvenās	konsonantisks		-		-		-		-		-		-
	sonorants	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	zilbisks	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
II. Laringālās	balsīgs	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
III. Artikulācijas vietas	noapa – ļots								-	+	+	+	+
IV. Dorsālās	augsts	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+
	zems	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-
	pakājejs	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+
V. Artikulācijas veida	nepār – traukts	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	nazāls	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
VI. Kvantitātes	garš	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+

Runājot par analizējamajiem segmentiem, rakstā apzināti lietoti divējādi apzīmējumi:

- 1) **patskaņu fonēmas**, kad analizēti tradicionālie 12 patskaņi, un
- 2) **vokālisma monofonēmas**, kad klasifikācijā aptverti arī /iɛ/ un /uɔ/

Šajā gadījumā izvairīšanās no termina *patskanis* attiecinājumā uz /iɛ/ un /uɔ/ ir apzināta, lai neradītu skolotāju un mācību grāmatu autoru lieku uztraukumu, kaut arī paši bērni t.s. *pupiņu valodā* rikojas ar /iɛ/ un /uɔ/ kā ar monofonēmām, t.i., pretēji citiem divskaņiem nedala /iɛ/ un /uɔ/ komponentos:

la-pa-iks šo-po-die-pien sli-pikts, lie-pie-tu-pus lī-pist vi-pi-su-pu die-pie-nu-pu.

¹ Liepa E. Vokālisma un zilbju kvantitāte latviešu literārajā valodā.- R.: Zvaigzne, 1979.- 16.lpp.

² Grava A. Phonemic Inventory of Vowels and Diphthongs in Latvian// Linguistics.- N°56.- 1970.-P. 31-51.

Izmantotā literatūra

1. Abele A. K voprosu o sloge// Slavia.- III.- Praha, 1924/25.- 21.-22.lpp.
2. Bendiks H. Divskaņu fonēmiskā interpretācija// Veltījums Akadēmiķim Jānim Endzelīnam 1873 - 1973.- R.: Zinātne, 1972.- 27.-41.lpp.
3. Bielenstein A. Lettische Grammatik.- Mitau, 1863.- 4.-7.lpp.
4. Endzelins J. Latviešu valodas gramatika.- R., 1951
5. Endzelins J., Mīlenbahs K. Latviešu gramatika.—R., 1907
6. Grava A. Phonemic Inventory of Vowels and Diphthongs in Latvian// Linguistics.- N°56.- 1970.- P.31—51.
7. Lauva A. Mūsdienu latviešu literārās valodas fonētika.- R.: Zvaigzne, 1996.
8. Liepa E. Vokālisma un zilbju kvantitāte latviešu literārajā valodā.—R.: Zvaigzne, 1979.
9. Mathiassen T. A Short Grammar of Latvian.- Columbus: Slavica Publishers Inc., 1997
10. Plāķis J. Par latviešu valodas diftongiemi// Latvijas Universitātes Raksti.- X.- R., 1924.- 159.lpp.
11. Vecozola M. Latviešu un angļu patskaņu fonēmu sistēmas salīdzinājums.—R., 1953.

SUMMARY

**THE PHONOLOGICAL CLASSIFICATION OF LATVIAN
MONOPHTHONGS**

This article deals with some problems of the phonological classification of Latvian monophthongs. The classification is based on experimental and theoretical studies of Latvian monophthongs done by D. Markus and other Latvian linguists and on an international model for phonological classification of monophthongs. The author of this paper uses the concepts of *monophthongal phonemes* (the 12 traditional monophthongs) and *monophonemes in the Latvian vocalism* (/iɛ/ and /uɔ/).

Dace Markus
 Latvijas Universitāte

PRETRUNAS LATVIEŠU VALODAS LĪDZKAŅU KLASIFIKĀCIJĀ

Latviešu valodas tradicionālajā līdzskaņu fonēmu pārskata tabulā, ko izmanto Latvijas augstskolās¹, ir 31 tradicionālajā transkripcijā rakstīts apzīmējums. Četri apzīmējumi (č, ž, š, ž) attiecas uz divcentru līdzskaņa otro artikulācijas centru un par fonēmām nav jāuzskata. Arī fonēmas /n/ sekundārā varianta [ŋ] apzīmējums jāizņem no līdzskaņu fonēmu skaita: /n/→[ŋ]/-[k], /n/→[ŋ]/-[g]. Fakultatīvie varianti tabulā nav doti. Palikušo 26 līdzskaņu fonētiskā interpretācija šaubas nerada, nedaudz piepūloties, var sameklēt minimālos pārus pat aizgūtajām skaņām (vāze – fāze u.tml.). Minimālo pāru meklējumus iespējams paplašināt, izmantojot sarunvalodas paveidu, dialektismus u.tml.

Ja salīdzina latviešu valodā tradicionālo līdzskaņu klasifikāciju pēc pasīvā runas orgāna, t.i., pēc artikulācijas vietas, ar angļu valodā tradicionālo klasifikāciju, pārdomas rodas vienīgi par alveolārajiem līdzskaņiem č, dž, š, ž, jo angļu valodā tie saukti par alveolāri palatāliem (*alveopalatal*)². Arī latviešu valodā šiem līdzskaņiem otrais artikulācijas centrs atrodas palatālo līdzskaņu zonā, tādēļ zināms pamats alveolāri palatālam raksturojumam ir. Angļu valodas līdzskaņu klasifikācijā nav atsevišķas iedaļas palatāliem līdzskaņiem, latviešu valodā par palatālu klasificētais j angļu valodā ievietots alveopalatālo

līdzskaņu ailē. Nav tomēr nekādu šaubu, ka *j* artikulācija latviešu valodā ir tuvāka palatālajiem *ŋ, ʃ, ʒ, ʒ*, nekā alveolārajiem *č, dž, š, ž, r, l*.

Protams, angļu valodas līdzskaņu klasifikācijas tabulā nav latviešu valodas vidējo palatālo mēleņu *ʃ, ʒ, ŋ, ʃ*, jo šādu skaņu angļu valodā nav. Tieši tādēļ interesi izraisīja šo skaņu raksturojums dažādās valstīs dzīvojošu valodnieku interpretācijā. J.Lelis (ASV) "Latviešu valodas mācībā iesācējiem"³ izmantojis angļu valodā pierasto terminoloģiju (*stops, nonspirants, continuants* u.tml.), bet līdzskaņu fonēmu iedalījuma rezultāts sakrīt ar latviešu valodniecībā pierasto.

Citādu pieeju izvēlējis Oslo Universitātes profesors T.Matiasens (*Terje Mathiassen*) grāmatā "A Short Grammar of Latvian"⁴ Autors uzsvēris, ka līdzskaņu klasifikācijas tabula veidota, pamatojoties uz fonētiskiem principiem, un palatalizācija tiek aplūkota kā papildartikulācija, tāpēc palatalizētās un nepalatalizētās skaņas varot novietot tajās pašās zonās⁵ Šādam apgalvojumam nekādi nevar piekrist, jo, novietojot *ʃ* (T.Matiasena rakstībā [t,]) pie dentālā priekšējā mēleņa *t*, bet *ʒ* (T.Matiasena rakstībā [d,]) pie dentālā priekšējā mēleņa *d*, var panākt šļupstu efektu latviešu valodā, kas atgādinātu krievu valodas palatalizētos līdzskaņus [tʲ] (тѣтя) un [dʲ] (дядя), bet ne latviešu *ʃ* un *ʒ* (sk. tabulu). Domājams, ka minēto kļūdu rada nepareizā palatalizēto un palatālo skaņu uztvere un izpratne, jo *ʃ* un *ʒ* latviešu valodā nav palatalizētas, bet palatālas skaņas pretēji T.Matiasena apgalvojumam, ka vienīgā palatālā skaņa latviešu

valodā esot j.⁶ Atliek salīdzināt *ķ* un *ģ* artikulācijas vietu (mēles vidējā daļa pieskaras cietajām aukslējām) ar *t* un *d* artikulācijas vietu (mēles priekšējā daļa pieskaras zobiem), lai saprastu, cik šie mēleņi ir atšķirīgi un nekādā gadījumā nav novietojami vienā zonā pēc artikulācijas vietas. Līdzīgi kritizējams arī apgalvojums par *ŋ* kā palatalizētu līdzskani, kas novietojams vienā zonā ar *n*, jo nekādi nav iespējams artikulēt latviešu *ŋ* skaņu, atstājot mēles galu pie zobiem *n* izrunas pozīcijā. Arī *l* un *ļ* T.Matiasens ievietojis vienā – alveolāro priekšējo mēleņu zonā (sk. tabulu). Kaut arī alveolārais *l* un palatālais *ļ* pēc artikulācijas vietas atrodas nedaudz tuvāk par iepriekš salīdzinātajām skaņām, to artikulācijas vietas būtiski atšķiras.

T.Matiasens piebildis, ka dažiem lasītājiem viņa fonētiskā klasifikācija varētu likties dīvaina un radikāla, tomēr tā atbilst fonētiskajai realitātei, par piemēru minot krievu valodas vārda *гласность* atveidojumu *glasnosķ* latviešu valodā⁷ Autors tomēr aizmirsis, ka latviešu *ķ* te lietots, lai tuvinātu, bet ne lai pilnībā atdarinātu krievu valodas palatalizētā līdzskaņa *ɾ* izrunu, jo latviešu valodā nav burta, kas apzīmētu šādu palatalizētu skaņu, bet tas nebūt nenozīmē, ka latviešu valodas izruna būtu jātuvina krievu valodai. T.Matiasena sniegto *ķ* un *ģ* fonoloģisko interpretāciju jau agrāk kritizējis A.Andronovs.⁸

Vēl ipatnējāk, ka arī alveolāro priekšējo mēleņi *r* T.Matiasens novietojis pie dentālām skaņām. Ir neiespējami izrunāt šo vienīgo latviešu valodas vibrantu ar 2–3 vibrācijām, turot mēles galu pie zobiem, lai skaņa būtu atbilstoša latviešu valodas *rl*

Kaut arī T.Matiasena izveidotā līdzskaņu fonēmu pārskata tabula formāli varētu likties loģiska un pat vienkāršāka, pēc tajā dotajām skaņu kvalitātes norādēm latviešu valodas līdzskaņus pilnībā neizdodas atveidot. Īpaši svarīgi ir to apzināties pašlaik, kad latviešu valodas mācīšana minoritātēm ir ļoti aktuāla. Nevar labi apgūt kādu valodu, izrunājot citas valodas skaņas, kaut arī tās būtu samērā līdzīgas. Tad jau, piemēram, vārdu *ģimene* krievi mācītos runāt [д'ИМЕНЕ], bet tas ir dzimšanas dienas apzīmējums žargonā *dzimene*. Līdzīgus kļūdaini apgūtus piemērus var saklausīt latviešu vecākās paaudzes runātajā krievu valodā, piemēram, *koļa* vārda *тѣтя* vietā. Kāpēc būtu jāpopularizē nepareiza izruna?

Līdzskaņu klasifikācijas tabula

	<i>labial</i>		<i>dental</i>		<i>alveolar</i>		<i>palatal</i>		<i>velar</i>	
<i>plosives</i>	p	b	t	d					k	g
			t _c	d _j						
<i>fricatives</i>	f	v	s	z	s	ʒ	j		x	
<i>affricates</i>			ts	dz	ts	dʒ				
<i>nasals</i>		m		n						
				ŋ						
<i>vibrants</i>				r						
<i>laterals</i>										

¹ Lauva A. Mūsdienu latviešu literārās valodas fonētika. – R.: Zvaigzne, 1969. 156 lpp.

² Contemporary Linguistics. An Introduction/Ed. by W. O'Grady, M.Dobrovolsky, M.Aronoff. – Third Edition.– New York: St.Martin's Press, 1997.– P. 52.

³ Lelis J. Latviešu valodas mācība iesācējiem.- 3.iespied.- Amerikas Latviešu Apvienība, 1992.- 9. lpp.

⁴ Mathiassen T. A Short Grammar of Latvian. - Columbus OH: Slavica Publishers, Inc., 1997. - P. 22-24.

⁵ Turpat, 22.lpp.

⁶ Turpat, 23.lpp.

⁷ Turpat, 24.lpp.

⁸ Andronov A. A short Grammar of Latvian by Therje Mathiasen (Slavica Publishers, 1997, 236 p.)// *Res Balticae* 4.- 1998. - P 139 - 158.

SUMMARY

SOME CONTRADICTIONS IN THE CLASSIFICATION OF LATVIAN CONSONANTS

In this article, the author compares three different approaches to the classification of Latvian consonants by the authors A.Laua, J.Lelis, T.Mathiassen. The author also analyses the pronunciations implied by these classifications.

The main conclusion is that accurate language acquisition is not possible when students learn pronunciation from incorrect descriptions of sounds. Correct classification is essential, particularly when minorities are attempting to master the Latvian pronunciation.

Jānis Valdmanis
 Latvijas Universitāte

LATVIEŠU LITERĀRĀS VALODAS VĀRDNĪCAS TAPŠANA: MĪTI UN FAKTI

Ir pagājuši trīs gadi, kopš iznākusi Latviešu literārās valodas vārdnīcas¹ (LLVV) pēdējā, desmitā, grāmata, pietiekami ilgs laiks, lai mēģinātu izvērtēt arī situāciju, kādā vārdnīca ir veidota. Tāpēc pievērsīšos dažiem faktoriem, kas varēja ietekmēt un kas patiešām ir vai nav ietekmējuši LLVV tapšanu un arī tās būtību.

Šajā sakarā būtu jārunā par trim mītiem, kas ir izskanējuši, vērtējot LLVV, un kas zemtekstā lasāmi tajās nedaudzajās publikācijās presē, kuras veltītas vārdnīcai:

(1) iniciatīva veidot LLLV esot nākusi "no augšas", t.i., no augstākstāvošām zinātnes organizācijas iestādēm;

(2) norādījumi, kāda tipa un veida vārdnīcu veidot, esot "nākuši no augšas";

(3) LLVV esot padomju valodas, nevis latviešu valodas vārdnīca.

Kā ikvienā mītā, tā arī šajos ir kāds patiesības grauds. Taču jautājums ir – cik liels, kāds tieši ir šis patiesības grauds.

Lai mēģinātu to noskaidrot, tika izskatīti LPSR ZA arhīva dokumenti un vairākās intervijās ir izjautāta LLVV darba aizsācēja un organizētāja, autore un redaktore Dr. philol. Melita Stengrevica. (Arī pats esmu bijis viens no vārdnīcas autoriem, sākot ar 3. sējumu.)

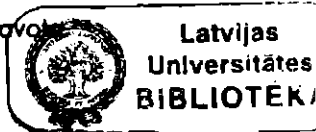
Pirmā mīta sakarā jākonstatē, ka LPSR ZA arhīva dokumenti liecina un M. Stengrevicas teiktais apstiprina, ka 1953. gada sākumā

LPSR ZA Valodas un literatūras institūta plānos parādās ieraksts, ka, pamatojoties uz LPSR ZA Prezidija 30.10.52. lēmumu, tiek nodibināts Vārdnīcu sektors, kas strādās pie tēmas LLVV, un 1953. gadā tiek plānots izstrādāt instrukciju un vākt materiālus². Tūlīt pēc tam seko Institūta direktora piedāvājums M.Stengrevicai ķerties pie šī darba. Tas tiek noformēts ar pavēli 1.02.53.³, par vadītāju nomināli iecelot J.Endzelinu (ar piebildi, ka pensijā jau viņu sūtīt nevarot, citādi ārzemēs būšot sašutums; šajā sakarā gan jāpiezīmē, ka viņam tajā laikā bija 79 gadi).

Zinot, ka padomju laikā finansiāli un laika ziņā apjomīgas un nozīmīgas tēmas pētniecībai ieteica LPSR ZA vai PSRS ZA, t.s. "zinātnes ministrijas", un ievērojot minēto LPSR ZA Prezidija lēmumu, varētu šķist, ka tā ir bijis arī šajā gadījumā.

Turklāt jāatzīmē vēl otrs fakts, proti, 50. gados gan Krievijā, gan vairākās toreizējās padomju republikās, piemēram, Azerbaidžānā, Gruzijā, Lietuvā, Ukrainā veidoja vai sāka veidot liela apjoma vārdnīcas, un acīmredzot tāpēc radās viedoklis, ka ir bijuši ierosinājumi kaut ko līdzīgu veidot arī Latvijā.

Taču, pēc arhīva dokumentiem spriežot, redzams, ka kopš 7.04.45. LVU latviešu valodas un literatūras institūta dokumentos un LPSR ZA pētniecisko darbu plāna projektos Valodniecības institūtam parādās iecere par latviešu rakstu / literārās valodas vārdnīcu⁴, taču tā pazūd no 1949. gada plāniem. Tās vietā nāk "Krievu-latviešu vārdnīca"⁵, kas dažos gados tiek arī sagatavota.

Jāpiebilst, ka nekāds darbs pie LLVV līdz 1953. gada pavasarim nav noticis. Var pieņemt, ka doma par latviešu rakstu / literārās valodas vārdnīcu varētu būt radusies pašā Valodniecības daļā vai to varētu būt ieteicis J.Endzelins, jo domu par šāda veida vārdnīcu viņš jau bija izteicis 1933. gadā, runājot par aktuāliem latviešu valodnieku uzdevumiem⁶ Turklāt, zinot padomju birokrātiskās sistēmas nespēju ātri reaģēt un pieņemt lēmumus, maz ticams, ka doma par šo vārdnīcu varētu būt augstākstāvošu iestāžu rīkojums.

Kas attiecas uz otro mītu, – ja pieņemtu, ka norādījumi, kādu vārdnīcu veidot, būtu nākuši no kāda Krievijas leksikogrāfijas centra, tādā gadījumā vārdnīcām, ko tajā laikā veidoja vai sāka veidot padomju republikās, būtu bijis jābūt vismaz aptuveni viena tipa un, galvenais, atbilstošām visiem padomju leksikogrāfijas parametriem (t.i., pēc apjoma, vārdu atlases, aptveramā laikposma, normatīvisma kritērijiem u.c.).

Taču īstenībā šīs vārdnīcas ir ļoti dažādas. Tas ir pirmkārt. Varētu minēt vienu piemēru. "Lietuviešu valodas vārdnīca"⁷ ir, varētu teikt, literārās valodas un izlokšņu vārdnīcas sajaukums. Turpretī LLVV⁸ – tīra literārās valodas vārdnīca, turklāt (un tas ir būtiskil) par literārās valodas sākumposmu pieņemot 19.gadsimta 70.gadus. Tādējādi periods no šī laika līdz mūsdienām nekādi nesakrīt ne ar padomju periodu, ne ar literārās valodas izveidošanās posmu krievu valodniecības izpratnē, proti, sākot ar A.Puškina laiku. Otrkārt, kā stāsta M.Stengrevica, vārdnīcas tips netika uzspiests "no augšas", "no centra", LLVV autori vārdnīcas prospektu koleģiāli apsprieda ar

toreizējās PSRS vadošajiem leksikogrāfiem, kas strādāja Sanktpēterburgā (toreizējā Ļeņingradā). Treškārt, ar vārdnīcas principiem un paraugšķirkļiem tika iepazīstināta latviešu inteliģence. Tika izsūfīts makets visām iestādēm, kas varētu būt ieinteresētas, un preti tika saņemti ierosinājumi.

LLVV tipu vērtējot, jāuzsver, ka akcents tika likts uz leksiski semantisko aspektu⁹ Tas tad arī noteica raksturīgākās iezīmes, sākot ar vārdnīcas adresātu un filoloģiskā un enciklopēdiskā elementa proporcijām vārda nozīmes skaidrojumos.

Trešais mīts, jāatzīst, ir izaudzis no pietiekami liela patiesības grauda.

Padomju ideoloģijas ietekme un cenzūra izpaudās trijos galvenajos veidos.

Pirmkārt, izmantojamās literatūras atlasē. Pat vārdnīcas autori varēja izmantot tikai to literatūru, kas bija bibliotēku fondos, bet, protams, nebija atļauts izmantot to literatūru, kas atradās t.s. "specfondā" (kas, kā zināms, bija pieejams tikai ar speciālām atļaujām īpašiem nolūkiem). Pilnībā nebija pieejami brīvvalsts laika preses izdevumi.

Turklāt ikvienas grāmatas praktiski gatavais eksemplārs bija obligāti jānodod Galvenajai literatūras pārvaldei caurskatīšanai. Lai grāmatas tirāža varētu ieraudzīt dienas gaismu, uz signāleksemplāra bija nepieciešams pārvaldes zīmogs kā atļauja grāmatu publicēt.

Šajā sakarā jāpiebilst, ka dažādos laika periodos, mazliet mikstinoties politiskajam spiedienam, pakāpeniski sarakstā tika iekļauti jauni autori un izmantotās literatūras klāsts paplašinājās.

Otrkārt, padomju ideoloģija un cenzūra ietekmēja vārdnīcā iekļaujamo vārdu atlasī. Tā kā gan grāmatas, gan jo īpaši prese bija pārpilna ar padomju sabiedriski politisko leksiku, tad absolūto vairumu šo vārdu vajadzēja iekļaut vārdnīcā. Tā ienāca vārdnīcā vārdi *komunists*, *sociālists* un daudzi citi līdzīgi.

Treškārt, padomju ideoloģijas ietekme uzskatāmi parādījās sabiedriski politiskās leksikas semantikas skaidrojumos. Skaidrojumi vienai daļai vārdu ir ar padomju ideoloģijas zīmogu un tādējādi neatbilst objektīviem kritērijiem.

Taču ir būtiski apzināties, kas vārdnīcā IR. Nozīmju skaidrojumi (un tas ir būtiskil), pirmkārt, ir ļoti precīzi sava laika vēstures liecinieki. Tādā veidā tie arī būtu uztverami. Tā varētu būt vērtība nākotnes vēsturniekiem, pētniekiem, kas pētīs padomju ideoloģiju.

Otrkārt, ir iekļauti vārdi no literārās valodas sākumposma, t.i., no 19.gadsimta 70.gadiem līdz 20.gadsimta 20. gadiem.

Treškārt, ir iekļauta daļa (jāatzīst, tikai daļa) no attīstītas literārās valodas perioda literatūras, t.i., no 20.gadsimta 30. gadu literatūras. Tādu rakstnieku kā, piemēram, Fr.Bārdas, J.Poruka leksiku tomēr izdevās iekļaut, un to paveikt izdevās, ekscerpējot, vācot valodas materiālu no dzejas, prozas izlasēm. Bez tam nevarēšanu paņemt 30. gadu tekstus kā korpusu LLVV autori mēģināja (lielākā vai mazākā

mērā) kompensēt ar folkloras valodu un vārdiem no K.Mīlenbaha un J.Endzelina vārdnīcas.

Ceturtkārt, ir iekļauti tādu rakstnieku darbi, kas bija zemas kvalitātes literatūra (kā māksla), taču bija sarakstīti labā valodā. LLVV autoriem bija princips neizmantot citātos valodiski zemas kvalitātes tekstus. Te jāuzsver, ka citātos izmantotie teksti lingvistiski veica savu uzdevumu, t.i., (a) jau apliecināja, ka tāds vai citāds vārds vispār eksistē latviešu valodā, un (b) papildināja šķirkļa vārda definīcijā sniegto informāciju par vārdu kā leksiski semantisku vienību.

Nobeigumā gribētos atzīmēt, ka LLVV apliecināja visbūtiskāko – latviešu valoda arī padomju laikā bija dzīva valoda, tā funkcionēja.

¹ Latviešu literārās valodas vārdnīca / Atb. red. L.Ceplītis, M.Stengrevica.– Rīga: Zinātne, 1972–1996.

² LZA Centrālais arhivs, 21. fonda 1. apraksta 84. lietas 9. un 10. lapa.

³ Pavēle Nr. 20, 31.01.53.

⁴ LZA Centrālais arhivs, 21. fonda 1. apraksta 1. lietas 1. lapa.

Turpat, 1. fonda 1. apraksta 11. lietas 258. lapa.

Turpat, 21. fonda 1. apraksta 4. lietas 4. lapa.

Turpat, 21. fonda 1. apraksta 3. lietas 8. un 9. lapa.

Turpat, 1. fonda 1. apraksta 78. lietas 30. lapa.

⁵ Turpat, 1. fonda 1. apraksta 181. lietas 42. lapa.

⁶ Endzelins J. Darbu izlase.– III sēj.– 2.d.– Rīga: Zinātne, 1980.– 106. lpp.

⁷ Lietuvių kalbos žodynas.– Vilnius, 1941, t.1 (1968 antras leidimas); 1947, t.2 (1969 antras leidimas); 1956, t.3, t.

⁸ Stengrevica M. Latviešu literārās valodas vārdnīca (problēmas un risinājumi) // Vārds un tā pētīšanas aspekti: Rakstu krājums.– Liepāja: Liepājas Pedagoģiskā augstskola, 1997

⁹ Turpat, 157.–159.lpp.

SUMMARY

**THE MAKING OF THE DICTIONARY
OF THE LATVIAN LITERARY LANGUAGE:
MYTHS AND FACTS**

The paper deals with three myths connected with the Dictionary of the Latvian Literary Language (Latviešu literārās valodas vārdnīca.- Rīga: Zinātne, 1972.-1996.): 1) the initiative to compile the DLLL allegedly came "from above", i.e. from the higher organisational establishments of sciences; 2) certain indications as regards the type and style of the dictionary were issued "from above"; 3) the DLLL is a dictionary of the "Soviet language" and not of the Latvian language.

In those myths as in all myths, there is a grain of truth, but the question is how big and of what kind this "grain" is.

In order to answer this question the author of the paper has acquainted himself with the documents of the archives of the Academy of Sciences of the Latvian SSR, interviewed the person who launched and organised the work of compiling this dictionary, the author and editor Dr. philol. M. Stengrevica.

Comments regarding the first myth are the following. The documents from the archives show that there had been an intention to compile Latvian Written/Literary Language Dictionary since 7 April, 1945. It can be inferred that the idea to compile the dictionary might have originated in the Department of Linguistics or might have been inspired by the Latvian linguist J. Endzelins because the idea of such a

kind of dictionary had already been mentioned by him in 1933 as an urgent task for linguists.

As regards the second myth, if this was the case then dictionaries that were compiled or the compilation of which was commenced at that time should have been at least of the same type, and above all, in accordance with all the parameters of Soviet lexicography.

In reality, however, (1) those dictionaries are very different. (2) The authors of the DLLL discussed the project with the leading lexicographers of the former USSR. (3) The Latvian intellectuals were acquainted with the principles and model entries.

The third myth has grown from a reasonably large grain of truth. The influence of Soviet ideology and censorship manifested itself in three ways. (1) The selection of the literature to be used. (2) The selection of the words to be included in the dictionary. (3) In the explanations of the semantics of the sociopolitical vocabulary.

However, it is very important to take a look at what there *is* in the dictionary. (1) It is necessary to point out an important aspect here, namely, that semantic explanations are precise witnesses of their time. (2) Words from the beginnings of the literary language are included in the dictionary. (3) Some part of the literature of the developed literary language period is included in the dictionary. (4) Literary works of poor artistic quality but written in a rich language are also included in the dictionary.

In conclusion the author of the paper states that the DLLL seems to attest to the most important fact viz. that even in Soviet times the Latvian language was alive and functioned.

Inita Vītola
Latvijas Universitāte

INTERPUNKCIJAS LIETOJUMS 20.GS. SĀKUMA IMPRESIONISMA PROZĀ LATVIJĀ

Impresionisms kā literārs strāvojums turpina simbolisma (arī dekadences) aizsāktās tradīcijas un mākslas principus¹, īpaši uzsverot acumirkļa poēzijas burvību. Impresionistiskā tēlojumā „..dominē mirklis, tā izjūta, atsevišķi subjektīvi uztverti dzīves fragmenti, bet parādību loģiskie cēloņi un sekas izvirzīti otrajā plānā”². Literatūrzinātnieks V.Knorīšs šo vēstījuma stilu trāpīgi raksturo kā “nervozi mainīgu, sensiblu”³, respektīvi, ritmiski impulsīvu.

Ja simbolismā vārds tiek uztverts kā zīme, simbols, tad impresionisms vārdu traktē kā iespaidu, kas arī ir jēdzieniski blīvs un zināmā mērā atsvešināts no ikdienas valodiskajām funkcijām. Ar vārda palīdzību rakstnieki mēģina atsegt dinamisko, mainīgo dzīves būtību, atklāt to, ko izjūtam un pārdzīvojam bez vārdiem. Impresionismā galvenā uzmanība pievērsta dzīves vienreizīgumam un dzīves uztveres subjektīvismam. Tā ir sajūtu fiksēšana bez īpašas vēlmes izzināt to rašanās iemeslus.

Lai gan impresionistiskais vēstījums vairāk atbilst dzejai, tomēr šis izteiksmes veids ir izmantots arī prozā (pārsvārā miniatūras žanrā).⁴

Impresionistiskā vēstījuma prozā bieži lietots montāžas princips. Tas realizējas teksta sadalītībā. Tāpat kā glezniecībā, arī daļliteratūrā

impresionistu mērķis ir daudzveidīgo impulsu sintēze. Šīs ieceres īstenošanai rakstnieki izmanto analītisku pieeju – koptēla veidojumā liela nozīme atsevišķām detaļām, iespaidiem.⁵

Diezgan precīzi jaunā, t.i., 20. gadsimta pirmās puses literārās izteiksmes stilu raksturojis literāts A.Birkerts rakstā “Stils un stila meistari latviešu literatūrā”: “Mūsu dzīve rit tik straujā gaitā, ka mēs paliekam nervozi, skatoties notikumu ātrajā maiņā. Dzīve triec pa nerviem un ārda episko mieru. Dzīves parādības – kinematogrāfiskā ātrumā drāžas garām – un viņas notēlot vairs nevar ar veco stilu. Tas pārāk neveikls, smags. Literāriskais stils nonācis konfliktā ar dzīves stilu. Dzīve tik dažāda – dzīvei tik daudz izteiksmes līdzekļi! Viņa runā uz mums tūkstoš mēlēm. Ko senāk rakstniekam teica un stāstīja vesels laikmets, to tagad tam saka un attēlo viena diena. Kā lai te skatās un glezno visā dvēseles mierā? Dzīve bez tam ir tik plaša, ka nevar vairs uzņemt uz papīra tik viegli veselu laikmetu. Jāstājas pie sīkāka darba. Dzīves parādības jāskalda un jātēlo pa daļām. Tā rodas skice, novelete. Bez tam vajadzīgs arī maz vārdos daudz izteikt. [Pasvītrojumi mani – I.V.]”⁶

Līdz ar to impresionistiskā vēstījuma literatūrā “..teikumi ir īsi, aprauti, bieži sastāv no viena vai pāris vārdiem. Katrs teikums veido savu rindkopu. Plašāku sintaktiski sarežģītāku saistījumu trūkst, tāpat kā impresionistu gleznās kopaina veidojas no atsevišķiem otas triepieniem un ieraugāma, tikai gabaliņu atkāpjoties. Nav stingri nosacītas formas, tā veidojas pašā rakstīšanas gaitā un atkarīga no

autora acumirkļīgas iejūsmas.”¹⁷ Palaikam vērojami īsi izsaučieni, retoriski jautājumi.

Latviešu literatūrā impresionisms kā patstāvīgs strāvojums neiesakņojas, taču impresionistiskā stila elementi prozā sastopami jau dekadences periodā. Kā viens no pirmajiem impresionistiskā vēstījuma paraugiem minama 1906.gadā iznākusi Mildas skiču⁸ grāmata “Ziedoņa reiboni”⁹ Vēlāk šī literārā tradīcija atīstās arī A.Birkera¹⁰ (kurš tiek uzskatīts par konsekventāko latviešu impresionistu¹¹), A.Baltpurviņa¹², A.Švābes¹³, daļēji arī A.Austrīņa¹⁴, J.Akuratera¹⁵, J.Jaunsudrabiņa¹⁶ u.c. daiļradē.¹⁷

Viens no faktoriem, kas var būtiski ietekmēt interpunkcijas lietojumu daiļdarbā, ir literārās rakstu valodas normas. Pēc pirmās zinātniskās latviešu valodas gramatikas iznākšanas 1907.gadā¹⁸ rakstnieki savā interpunkcijas praksē galvenokārt vadās pēc K.Milenbaha ieteikumiem. Šie norādījumi pieturzīmju lietojumā lielākoties ir izmantoti arī visās vēlāk iznākušajās skolu mācību grāmatās.¹⁹ Kā veiksmīgākās un biežāk izdotās jāmin J.Endzelīna un K.Milenbaha “Latviešu valodas mācība”²⁰ (laikā no 1906.gada līdz 1924.gadam iznāk piecreiz) un P.Abula “Vadonis latviešu valodas pareizrakstībā”²¹ (minētajā periodā izdota 9 reizes). Salīdzinot ar mācību grāmatām pirmsdekadences un dekadences periodā, šajā laikā vērojama lielāka interpunkcijas normu vienvēidība. Tas, šķiet, labvēlīgi ietekmē arī pieturzīmju lietojumu daiļdarbu tekstos. Jo striktākas ir gramatiskās normas, jo vairāk tās liek domāt par

pieturzīmju izvēles un lietojuma motivāciju. Daļliteratūrā pamazām vērojama interpunkcijas semantisko iespēju apzināšanās.

Solidzinot ar dekadences prozu, 20.gadsimta 1. pusē sāk dominēt pieturzīmju lietojuma kvalitatīvie, nevis kvantitatīvie (piemēram, pieturzīmju blīvējuma) izmantojuma kritēriji.

Analizējot pieturzīmes kā teksta satura izpausmes līdzekļus impresionistiskā vēstījuma prozā un noskaidrojot to mākslinieciskā lietojuma funkcijas, īpaša uzmanība būtu pievēršama daudzpunktēi kā visplašāk izmantotai zīmei; punktam, kura lietojumā turpinātas atsevišķu dekadentu atklātās šīs zīmes iespējas; jautājuma zīmei, kas lietota gan tradicionāli komunikatīvās funkcijas realizācijai, gan norādot uz zināmu emocionalitāti tekstā; kā arī izsaukuma zīmes un daudzpunktes blakus lietojumam, kas ļauj niansēt vienveidīgo pirmās zīmes pamatfunkciju. Mazāka semantiskā slodze (tās arī skaitliski mazāk lietotas) šī vēstījuma literatūrā ir komatam, domuzīmei, kolam un semikolam, kas vienlaikus ar gramatiskajām iespējām var norādīt uz dažāda veida pauzēm un semantiskajām niansēm. Impresionisti līdztekus pieturzīmju lietojumam izmanto arī rindkopas kā noteikta ritma elementa iespējas. Atsevišķos gadījumos interpunkcijas zīmju motivācija ir grūti nosakāma. Kādas zīmes izmantojums var būt tik subjektīvs, ka tās lietojuma nianses vairs nav pat uztveramas.

Impresionistiskā vēstījuma literatūras uzplaukuma periodā pieturzīmju normu pamatā, kā to uzrāda K.Milenbaha un P.Abula valodas mācības (sk. tabulu), ir gramatiskais princips. Taču normatīvie avoti min arī intonatīvos (punkta, komata, daudzpunktes, domuzīmes

Pieturzīmju lietojuma normas 1907. – 1921. gada izplatītākajās gramatikās

Izn. g.	Grāmatas autors,-i; nosaukums	Punkts	Komats	Semikols	Kols	Daudzpunkte	Domuzīme	Jautājuma zīme	Izsaukuma zīme
1907	Endzelins J., Milenbahs K. "Latviešu valodas mācība" (131.-135. lpp.)	lielākas pauzes vietā patstāvīgu, saturiski pilnīgu teikumu beigās	1) starp saliktu teikumu daļām, 2) aiz tiešās runas, ja tai seko piebilde, 3) iespraustu teikumu atdalīšanai; ja vārdus "varbūt", "laikam", "diemžēl" runā nošķiram ar pauzi, tad rakstos var lietot komatu,	1) saturiski cieši saistītu teikumu atdalīšanai, 2) starp pretstata attieksmē saistītām teikuma daļām, 3) starp perioda komponentiem	1) periodā virsteikumu un paligteikumu šķiršanai, 2) pievēršot lasītāja uzmanību tam, kas sekos, 3) aiz piebildes, 4) elidētu saikļu "tāpēc ka", "jo" u.c. vietā pirms seku un pamatojuma paligteikumiem,	1) norādot uz nepabeigtu domu teikuma beigās, 2) norādot uz svarīgām domām, spēcīgām izjūtām, 3) izlaistu vārdu vietā	1) aiz punkta vai citas pieturzīmes, norādot uz teikumu vai teikuma daļu spēcīgākas nošķiršanas nepieciešamību, 2) izlaistas sintaktiskās saitiņas vai vārda vietā, 3) pirms izteiktas negaidītas domas, pārtraukta teļojuma vietā, 4) atdalot kādu izteicienu vai sakāmvārdu no pārējās teikuma daļas,	1) jautājuma teikumu beigās, 2) aiz "jautājamiem vārdiem"	izsaukuma, vēļējuma, pavēles teikumu beigās

			4) izsauksmes vārdu, uzrunas, savrupināta pielikuma nošķiršanai, 5) vienlīdzīgu teikuma locekļu atdalīšanai, 6) divdabja teicienu nošķiršanai (nenoteiksmi no pārējās teikuma daļas neatdala)		5) konstrukcijās ar vispārinošu vārdu un vienlīdzīgiem teikuma locekļiem		5) norādot uz psiholoģiski un emocionāli traucētu runu, 6) komata vietā iespraustu teikumu un vārdu izdalīšanai, starp atkārtotiem vārdiem, 7) atdalot vairāku personu tiešās runas		
1910	Abulis P. "Latviešu valodas mācība pilsētu un lauku skolām" (106.-108. lpp.)	1) stāstījuma teikumu beigās, 2) aiz virsrakstiem	1) starp vienlīdzīgiem teikuma locekļiem, 2) starp salikta teikuma daļām, 3) tiešās runas atdalīšanai no sekojošas piebildes,	1) starp divām garākām salikta sakārtota teikuma daļām, 2) starp perioda komponentiem	1) aiz piebildes, 2) konstrukcijās ar vispārinošu vārdu un vienlīdzīgiem teikuma locekļiem, 3) starp divām teikuma daļām, kur otrajā minētas sekas	nepabeigta teikuma beigās	1) izlaista vārda vietā, 2) pēc punkta, jautājuma vai izsaukuma zīmes starp teikumiem, kas nav cieši saistīti	1) jautājuma teikumu beigās, 2) aiz "jautājamiem vārdiņiem"	1) izsauksmes, vēlējuma un pavēles teikumu beigās, 2) pēc izsauksmes vārda,

---

			4) iespraustu teikumu un vārdu nošķiršanai, 5) izsaukmes vārdu, uzrunas, savrupināta pielikuma nošķiršanai		vai pamatojums iepriekš izteiktajam				ja tas nav cieši saisīti ar kādu cilu vārdu teikumā 3) aiz uzrunas
--	--	--	--	--	--	--	--	--	---

u.c.) un jēdzieniskos (semikola, kola, domuzīmes u.c.) zīmju lietojuma aspektus.

Interpunkcijas sistēmas pamatu, protams, veido pieturzīmju kopums. Taču rakstītā vai iespiestā tekstā zināmas interpunkcionālas un stilistiskas funkcijas veic arī citi grafiskie līdzekļi, piemēram, lielle burti teikuma sākumā, dažādu šriftu lietojums un teksta dalījums **rindkopās**, respektīvi, atkāpju izmantojums teksta rakstišanai jaunā rindā.²² Var pievienoties J.Rozenberga apgalvojumam, ka rindkopa veido teksta "...saturisko struktūru, kurā spilgti redzamas autora tekstveides individuālās īpatnības".²³ Jāpiebilst, ka teksta kārtojums rindkopās uzrāda arī kādam vēstījuma stilam raksturīgās iezīmes. Daiļdarbā rindkopa pamatā funkcionē kā stilistiska (ne tik lielā mērā sintaktiska jeb strukturāla) vienība.

Kā atzīmējusi A.Blinkena, rakstot tekstu ar atkāpi jaunā rindā, iespējams nošķirt jēdzieniski saistītas satura vienības; to pašu funkciju var veikt domuzīme, novietota aiz punkta.²⁴ Taču katrā no minētajiem variantiem teksts iegūst atšķirīgas nozīmes nianšes, saturisko dalījumu:

[Drūmais biedrs]: "Jā, taisni tā... Tev brinums? Bet es brinos par to, ka tu brinies... Tu šovakar dzer vīnu... Bet cik ilgi tu vīnu dzersi?... Un tur tās sievietes! Vai viena vienīga no viņām var tev piederēt? Neviena."²⁵

Un smaržoja skaistās sievietes... Viņas likās, kā smaržojošas, klejojošas puķes: lilijas... kamēlijas... orhidejas...

Un daudzas no viņām nometa vieglos apģērbus un nekauņējās... Cēli tās brida jūrā...{..}²⁶

Krievu valodniece V.Pokusajenko²⁷ visas rindkopas ir iedalījusi lielajās jeb garajās (3 – 5 utt. rindas) un mazajās jeb īsajās (1 – 2 rindas). Lielo rindkopu pamatfunkcija ir informatīvā, aprakstoši vēstījošā, bet mazā rindkopa salīdzinājumā ar iepriekšminēto satura

izpausmē ir daudzfunkcionālāka un arī daudznozīmīgāka. Attiecīgā tipa rindkopas lietojums ir atkarīgs no literārā žanra izvēles. Rindkopas apjoma un žanra savstarpējās atbilstības tendenci atzīmējusi arī krievu valodniece N.Serkova²⁸ Viņas pētījumos akcentēta doma, ka dalījums rindkopās kalpo kā ritma elements, kas palīdz prozas tekstu tuvināt metriem dzejā.

Impresionistiskā vēstījuma literatūrai raksturīgs miniatūržanru lietojums. Līdz ar to šajā prozā dominē emocionāli un jēdzieniski ietilpīgākās mazās jeb īsās rindkopas lietojums. Izmantojot īsās rindkopas, tiek radīta liriska noskaņa, prozas teksts tuvināts dzejiskai izteiksmei (protams, noteiktu ritmu palīdz veidot arī vienveidīgu sintaktisko konstrukciju lietojums un leksisko elementu atkārtojumi).

Piemēram:

*Un tagad...
Ko darīt?
Iet diedelēt?...
Nomirt badā?
Nošauties?
Nē, vēl viņam bij ceļa nauda kabatā.²⁹*

*Zied... dzied... dzied...
Visas malas dzied...
Pār sētu pārkārušies lieli, smaržaini ziedu ķekari...
Jauns ziedonis...
Ieskatījas avīzē...
Jauni spēki, jaunas idejas, jauni centieni...
Jauns ziedonis...
Visas malas dzied...
Tikai es viens kalstu starp kantora sienām.³⁰*

No pieturzīmēm kā impresionistiskajam izteiksmes stilam raksturīgākā parasti minēta daudzpunkte.³¹ Tā ir zīme, kas šī vēstījuma stila darbos pamatā funkcionē nevis kā tekstu daloša zīme,

bet vispirms kā elementu, vienību saistītāja, kā atsevišķo detaļu vienotāja. Impresionists A.Birkerts šīs zīmes biežo lietojumu savos daiļdarbos motivē ar vēlmi izvairīties no stila smagnējības: "...tas ļoti saskanēja ar manu naidu pret smago, neveiklo stilu. Bij savā ziņā protests."³²

Ar šīs zīmes lietojumu īpaši ir aizrāvušies rakstnieki amatieri, piemēram, Milda. Jāatzīmē, ka viņas skicēs minētā pieturzīme izmantota ļoti bieži. 29 maza formāta lappusēs daudzpunkte lietota 347 reizes (izsaukuma zīme – 41 reizi, punkts – 34 reizes un jautājuma zīme – 25 reizes). Daudzpunktes biežo lietojumu autore pamato ar vēlmi atklāt "...prātam nekontrolējamas, šausmīgas, liktenīgas kaislības"³³:

Mana istaba pilna ziedu smaržas.

Visur cerīni ... narcises...

Pa atvērtajiem logiem redzami balti ābeļu zari... Ārā ziedoņa vakara krēsla... un klusums...

Svētvakara klusums... ar svinīgi plūstošām, klusām zvano skaņām...

Miers... miers... miers...

Bet puķu smarža mani reibina un mani nav miera...

Es ilgojos un tikstu... Man vajag skūpstu un apkampieni un kaislības pilnu vārdu...

*Bet nebūs nekā...*³⁴

Šajā fragmentā tieši zemteksts (nevis teikumu loģiskais saistījums) funkcionē kā atsevišķo impresiju savienotājs, un bieži lietotās daudzpunktes uztveramas kā zemteksta norādes. Loģiskās ķēdes saslēgšana tiek atstāta lasītāja ziņā. Šī ir viena no nozīmīgākajām minētās pieturzīmes mākslinieciskajām funkcijām.

Tāpat daudzpunkte (kā varam to vērot, piemēram, A.Birkerta daiļradē) nereti lietota arī tādēļ, lai sniegtu kādu jaunu informāciju, kas tieši neizriet no izteikuma satura, vai lai norādītu uz vārda vai vārdu izlaidumu jeb elipsi³⁵ Daudzpunkte atklāj daiļdarba varoņa aktīvo psihiskās darbības procesu, īpašo emocionālo stāvokli, runas vai domas intonatīvu pārtraukumu, aprāvumu:

*Tas bija... bija... Un nu vairs nav... nekā vairs nav...*³⁶

*Viņš arvien mēdzis agri būt augšā un pusdeviņos iet pie darba. Bet šodien... viņš neuzcēlies... Un vakar viņš tomēr nebijis dzēris...*³⁷

Ar daudzpunktēm, kas novietotas teikumu beigās vai atdala vienveidīga uzskaitījuma elementus, impresionisti parasti norāda uz strauju darbības maiņu vai priekšstatu, vērojumu un impulsu virkni:

Pēc brīža Staburags atradās jau dzelzceļa stacijā.

*Fūrmaņi... nesēji... pasažieri... ceļa somas... steiga... zvani... svilpieni... lokomotīve... vagonu rinda...*³⁸

*Visapkārt pietvikušas sejas... kārtis, nauda... izdzertas un nedzertas pudeles... ķērcošas balsis, mūzika... deja... dekolētē... tabakas dūmi...*³⁹

Tādējādi ar daudzpunktes palīdzību tiek izceltas tās personu, telpu vai situāciju raksturojošās detaļas, kuras šajā brīdī ievērojis impresiju sajūtējs. Daudzpunkte akcentē vēstījuma subjektivitāti:

Tik šad tad runājot, viņš pameta acis uz Zinu un viņa dvēselē noqleznājās pirmais iespaids [izcēlums mans – I.V.].

Melni kupli mati... Lielas, tumši zilas acis... mozas, vājas, baltas rokas... dienvidnieces deguns... sārti vaigi... ātras kustības... zila talja,

*pelēki svārki... lēna, jūtu pilna balss... Visās viņas kustībās svaigums un straujums.*⁴⁰

Izdalot šo daudzpunktes lietojuma funkciju, uzmanība pievēršama kādam grūtāk motivējamam gadījumam: autors, īpaši – A.Birkerts, reizēm ir nekonsekvents atsevišķu teikumu izdalīšanā. Par to liecina, piemēram, lielo un mazo burtu lietojums, atšķirības uzskaitījuma elementu noformējumā u.tml.

Teikumā:

*Visapkārt nakts... **saka**... sniegs...*⁴¹

savukārt nav vienveidīga uzskaitījuma, tā elementi nav atdalīti ar daudzpunkti kā atsevišķi teikumi. Iespējams, šeit jaušama autora vēlme uzsvērt atsevišķo elementu savstarpējo saistību. To, ka tā nav redakcionāla tipa kļūda, pierāda konteksts:

*Vientuja jūra... **vientuji** kalni... **vientujais** mežs... **vientujas** klintis... **Vientuja** saule...*⁴²

Kombinācijā ar valodas leksisko līdzekļu atkārtojumu daudzpunkte reizēm tiek lietota, lai uzsvērtu atkārtotās darbības vienmujību:

*Gulēt... ēst... strādāt...
 Ēst... gulēt... strādāt...
 Strādāt... gulēt... ēst...
 Un tā tālāk... Un tā tālāk...
 Tā dienu no dienas, nedēļu no nedēļas, gadu no gada...
 Un tā tālāk... Un tā tālāk...*⁴³

*Darbs... darbs... un atkal darbs... Darbs klasē, darbs mājā,
 darbs ārpus klases... darbs ārpus mājas...*⁴⁴

Palaikam šādā veidā tiek akcentēts tēlotās situācijas nemainīgums:

*Man [joprojām - I.V.] viena pate stunda pa seši rubļi mēnesī...
Stilbiņš stāj virsū [atkal - I.V.] naudu... Tčurbans vēl arvienu [pasv. mans -
I.V.] gaida simts rubļu no desmit draugiem...⁴⁵*

Cita daudzpunktes funkcija ir norādīt uz intonatīvu pauzi. Tādējādi ar daudzpunktes palīdzību tiek piesaistīti fakultatīvie savrupinājumi⁴⁶. Taču bieži vien šie savrupinājumi nevis izceļ kādu nojēgumu, bet tikai atklāj impresionistisko, impulsīvo redzējumu:

*Šad tad viņiem paiet garām kāds pazistams, kāds kolēģis... ar kokardi
pie pieres un dāmu pie sāniem... Ceļā arī teātra noms... apgaismots.⁴⁷*

*Palocijās un aizgāja... smaidīdams... Dzejnieks Konrads Dažķers
aizgāja... smaidīdams...⁴⁸*

Fakultatīvie savrupinājumi reizēm ir parcelēti⁴⁹ aiz daudzpunktes:

Ēnas pusē kaut kas slēpās... Miglas plivurā... Vizoši balts...⁵⁰

Parcelēti un ar daudzpunkti tiek šķirti arī gramatiskie savrupinājumi vai citas konstrukcijas, kas padara sarežģītāku vienkārša teikuma uzbūvi. Tādējādi tiek sniegta emocionāli ekspresīva papildinformācija (nu jau divkārša - ar sintaktisko konstrukciju un pieturzīmi izteikta):

*Visapkārt strādāja ļaudis... Visdažādākie elementi... Studenti,
žurnālisti, skolotāji, kursistes, mācīti vīri un vienkārši mirstīgie... Rakstija,
lasija, citēja, pētīja, zīmēja...⁵¹*

Dvēseles dziļumos kaut kas raud... Lēni, klusi, sāpīgi...⁵²

Fakultatīvo un arī gramatisko savrupinājumu izdalīšanai paralēli daudzpunktes lietojumam tiek izmantots arī komats. Šis pieturzīmes lietojums pievērš lasītāja uzmanību intonāfivi atdalītajai teikuma daļai, taču autora attieksmi pret savrupināto nojēgumu komats neizsaka tik emocionāli un dziļdomīgi kā daudzpunkte:

Es esmu laivā uz ezera.⁵³

*Jaunas uguns te deg, baltas kā saule un spožas kā saule.
Jauni priesteri te māca, apskaidroti, kā iemilējusies.⁵⁴*

No daudzpunktes lietojuma viedokļa interesants ir arī A.Švābes mēģinājums stāstā "Mēbelētās istabas"⁵⁵ attēlot apreibušās Sofijas Nikolajevnas runu, ko varētu uzskatīt par alkohola ietekmē deformētu apziņas plūsmu. Šajā gadījumā daudzpunktes funkcijas tiek būtiski paplašinātas: tā atklāj nevis teksta emocionalitātes pakāpi, bet norāda uz intelektuālās darbības traucējumiem, nespēju veidot loģiski sakarīgu domu, atrast vajadzīgos vārdus u.tml.:

*Kā lieliska aina aizslīd gar gulētāju [blokusistabā - l.v.] ausim
izbijušās aprīņkpišētas skaistules dzīve.*

*"bagātais Petuhovs lūdza pēc manas rokas... kas par
muižām... zirgiem... un kādas balles viņš rikoja... Kamēr uz kārtīm
nospēlēja visu... Kas par debešķīgām naktīm, satiekoties ar tiesas
priekšsēdētāju... un sieva, tirā aitiņa, nemana nekā... līdz vienu dien ...
brr... Un gvardijas oficiers Orlovs... ne Orlovs, bet mans Miša... līdz
beidzot bij jāķeras pie mēbelētām istabām... jāpaliek par apteksni... Ak
Kungs Kristus, apžēlojies... kas par dzīvi... jāsmērējas gar mužiku
cukuru... jānes uz lombardu tirgoņdēlēna vecmodīgais pulkstens... lai
tikai būtu nauda priekš Serjožas... bet... viņš... ak dieviņ, ak dieviņ...
aizies - aizies...)"⁵⁶*

Dažkārt grūti rast viennozīmīgu daudzpunktes lietojuma motivāciju. Saturiski līdzvērtīgos teksta fragmentos (arī gramatiskais noformējums īpaši neatšķiras) var tikt lietotas dažādas pieturzīmes. Salīdzinājumam divi piemēri, kuros vērojams impresionistisks telpas tēlojums. Abu teksta fragmentu autors ir A.Birkerts. Vienā gadījumā teikumu atdalīšanai lietota daudzpunkte, otrā - punkts:

1) Viņš ātri pārlaida acis pa kameru... Melnas durvis bez klinķa... Labi augstu no zemes neliels logs ar dzelzs restēm priekšā... Balti griesti, balti pelēkas sienas... Pie sienām likstīņas ar tukšu bjodiņu un maizes gabalu... Zem likstīņām nefirs dvielis... Pie griestiem elektriskā laterna... kaktā tvaika kurināmā krāsns... Pie durvīm elektriskā zvana podziņa... Mazs galdiņš un beņķits, pieslēgti ar ķēdi pie sienas...

2) Pārļaižu acis pār kabinetu. Vienā stūrī plintes, kinžali, mednieku naži, revolveri, pātagas, džandzālas. Otrā stūrī naudas skapis, vienkāršs, bet varens savā vienkāršībā. Tēpiķi pie sienām un uz grīdas. Pie logiem palmas. Grāmatu skapis ar rūpīgi saliktām zeltītām, ilgi neaizstīktām grāmatām. Kamins ar bronza izgriezumiem...³⁷

Acīmredzot atšķirīgu pieturzīmju lietojums nav nejaušība, bet drīzāk vēlme norādīt uz daiļdarba varoņa attieksmi pret konkrēto telpu: cietuma kameru un kāda muižas kunga, iespējamā darba devēja, kabinetu. Iespējams, autors vēlējies norādīt uz to, ka ieslodzījuma vietas uztvere būs emocionāli ekspresīvāka.

Daudzpunktes funkcijas var ietekmēt zīmes novietojums teikumā. Tāpat kā dekadentu literatūrā arī impresioniskā vēstījuma prozā šī pieturzīme reizēm atrodas gan teikuma sākumā, gan starp vārdiem, gan beigās. Bet praktiski nemaz daudzpunkte netiek lietota, lai niansētu rindkopas saturu, ko bieži izmantoja dekadenti. Toties impresionistu darbos ir atrodams piemērs, kur blakus lietotas divas

daudzpunktes: viena teikuma beigās, otra nākamā teikuma sākumā, turklāt teikumi nav atdalīti ar atkāpi jaunā rindā:

Viņas nē ir aizliegums sev pašai, aizliegums tiekties pašai, atļaut sev pašai to, ko atļāvusi tev, savam draugam...⁵⁸ ...tev, savam draugam viņa atļāvusi vairāk, nekā spējusi atļaut sev pašai..

Runājot par novietojumu, jāatzīst, ka impresionisti samērā bieži daudzpunkti un citas pieturzīmes izmanto, lai papildinātu skiču virsrakstā izteikto informāciju. Piemēram, Mildas skiču kopā "Ziedoņa reiboni"⁵⁹ 5 gadījumos virsrakstā lietota daudzpunkte ("Mana dvēsele raud...", "Tikai mirklis... "Mans draugs bija tālu no manis... "levas zied... "Mans mīļais manis nesaprata..."), vienreiz jautājuma zīme un daudzpunkte ("Kamdēj?..."). Trīsreiz izcelta izsaukuma un vēlējuma modalitāte, palikušajos 5 virsrakstos – stāstījuma nosacīti neitrālā modalitāte. Arī A.Birkerts vienu no skiču⁶⁰ virsrakstiem noformē šādi: "...Kā es pats sev nozudu" iespējams, daudzpunkte šeit funkcionē kā intrigējoša norāde uz procesu, kurš lasītājam pagaidām nav zināms. Tātad – uzmanības piesaistītāja, noslēpuma globātāja. Bez tam daudzpunkte iepriekš sagatavo lasītāju apakšvirsrakstā norādītajai informācijai *Atrastas piezīmes*, precīzāk – norāda uz iepriekšesošās informācijas trūkumu. Turpmākajā sižeta rituma gaitā virsraksts tiek izmantots atkārtoti, šoreiz nedaudz atšķirīgā noformējumā:

*Paskatījos burtnīciņas sākumā. Virsraksts retiem salasāmiem burtiem: "...Kā es pats sev nozudu..."*⁶¹

Tāpat daudzpunkte var tikt novietota atsevišķu nodaļu sākumā vai beigās. Piemēram, A. Birkerts šo zīmi lietojis daiļdarba "Kā viņi mirst"⁶² 18 nodaļu sākumā un beigās (izņemot ievaddaļu un 9. nodaļu, kuras beigās likts punkts). Acimredzot autors ir vēlējies atkārtoti (šoreiz ar pieturzīmju palīdzību) uzsvērt apakšvirsrakstā minēto informāciju, ka šie ir izvilkumi no kāda cilvēka vēstulēm. Līdz ar to šajā daiļdarbā daudzpunkte veic gan mūsdienās lietotās divpunktes funkcijas, gan arī, iespējams, norāda uz nodaļu saturisko saistību un laika distanci starp vēstulēs minētajiem notikumiem.

Impresionistiskā vēstījuma prozā funkcionāli ne mazāk nozīmīgs kā daudzpunkte ir arī **punkts**. Literatūrzinātnieks K. Kārklīšs ir norādījis, ka impresionisti nesniedz priekšmetu, notikumu, parādību detalizētu aprakstu, bet apmierinās ar vispārīgu gleznu.⁶³ Tādējādi viņu izteiksmes stilam raksturīgas īsu teikumu (visbiežāk vienkāršu paplašinātu vai nepaplašinātu) virknes. Šo teikumu beigās parasti tiek likts punkts. Pirmkārt, ar šādu pieturzīmju lietojumu autori mēģina radīt ārēji bezkaislīgas faktu konstatācijas iespaidu, kas paplašina dekadences periodā izmantotās punkta iespējas:

*Vilciens pienāca pilsētā vēlu. Ugunis dega. Lietus lija. Ziemeļi paņēma stūrmani un pavadīja Niru uz mājām. Šķiroties viņa uzlūdzta to kādreiz apmeklēt. Viņš apsoliņās.*⁶⁴

Otra šīs zīmes funkcija – ar punkta palīdzību tiek veidotas vienmērīgi rītmiskas stāstījuma teikumu virknes, kas izmantotas kā fons emocionālās kulminācijas izcelšanai:

Un kritika prasīja pēc pilnības, pēc istas mākslas! Bet vai pilnību varēja sasniegt par šiem atmestajiem nieka grašiem? Nē. Dusmas uznāca. Samīt viņus gribējās. Acis iesviest! Daudzi ar atmeta savam darbam ar roku. Izmisa. Dzēra. Nonāvējās. Piekopa intrigas. Beidzās. Mira. Tapa aizmirsti otrā dienā.⁶⁵

Stāstījuma teikumu virknes var būt arī fons negaidītam domas pavērsienam, krasai noskaņas maiņai vai svarīga secinājuma akcentācijai:

Atmosos. Istaba pilna spožu rīta saules staru. Ap sirdi viegli un patīkami.

"Bet vieta?" kā akmins iekrit patīkamajās jūtas jautājums un paliek tik smagi un ērmi ap sirdi.⁶⁶

Noteiktā ritma maiņa vērš lasītāja uzmanību uz to teksta vienību, kas izjauc šo intonativo un zināmā mērā saturisko vienveidību.

Funkcionāli nozīmīgo pieturzīmju grupā kā nākamā jāmin **jautājuma zīme**. Impresionistiskā vēstījuma prozā šī zīme vispirms turpina veikt savu komunikatīvo funkciju. Respektīvi, jautājuma zīme tiek lietota, lai turētu lasītāju sasprindzinājumā līdz brīdim, kamēr tiek dota atbilde. Atbilde var sekot tūlīt aiz izteiktā jautājuma un būt vairāk vai mazāk izvēsta, kā arī tā var tikt novietota atstāta no jautājuma. Piemēram, skices "Ideāla ceļš" sākumdaļā A. Birkerts iezīmē šādu jautājumu virkni:

Kas gan varētu būt tur augšā? Kas varētu būt kalna otrā pusē? Kādēļ cilvēki neapiet viņam apkārt, bet kāpj taisni augšā? (...)⁶⁷

Turpmāajā saturā atklāsmes gaitā arī rodama netiešas atbildes⁶⁸ uz minētajiem retoriskajiem jautājumiem: patiesība, Golgāta, taisnais ceļš – vieglākais ceļš. Šo māksliniecisko paņēmieni autors izmanto arī

skicē "Poste restante"⁶⁹ Šoreiz starp jautājumu un atbildi ir viss skices konteksts. Jautājumi tās sākumā norāda uz reālu (bez)darbību, taču tai pašā laikā slēpj sevī retorisku jautājumu: "Vai tiešām tikai guļu un skatos?" –

Kā tas nākas, ka es te gluži viens? Un ko es daru? Gulu zālē un skatos debess zilajā dzīlē. Ha – jāsmejas!... Arī nodarbošanās!⁷⁰

Atbilde tiek sniegta tikai skices beigās –

Es gulu uz klintīm, skatos uz tukšo, vilņaino jūru un man liekas, ka es skatītos savā pagātnē...⁷¹

Nemot vērā daiļdarba īpašo specifiku, vēl nozīmīgāks par komunikatīvu jautājuma zīmes lietojumu ir tās lietojums ar vēlmi izcelt vai norādīt uz emocionālo ekspresiju. Impresioniskā proza vairumā gadījumu ir monolōģiska. Līdz ar to jautājuma zīme pārsvarā saistīta ar jautājumiem, ko vēstītājs vai galvenais varonis uzdevis sev. Vairumā gadījumu atbilde uz šiem jautājumiem netiek sniegta:

*Ko viņa domāja?
Ko viņa sapņoja?
Atbildes nebij...
Viņa gulēja, kā noslēpums...⁷²*

Šādu retoriski⁷³ ievirzītu jautājuma teikumu beigās jautājuma zīme sniedz emocionāli ekspresīvu informāciju, vairāk akcentē paustās domas emocionalitātes pakāpi nekā atklāj izteikuma komunikatīvo mērķi. Par to, ka uz jautājumu netiek gaidīta atbilde, liecina arī biežais daudzpunktes lietojums aiz jautājuma zīmes. Šāds interpunkcijas sablīvējums reizēm norāda, ka aiz daudzpunktes

pauzes sekos kāda emociju vai pārdomu atklāsme, bet nekādā ziņā ne konkrēta, viennozīmīga atbilde:

*Vai tad ir vērts maz laimīgam būt?...*⁷⁴

*Es esmu atdevis viņai daudz enerģijas, daudz spēku, daudz jaunības. Ko viņa [dzīve - I.V.] man dos par visu to?... Klepus... Dilons... (...)*⁷⁵

To, ka jautājuma zīme neatspoguļo teikuma komunikatīvo uzdevumu, bet gan norāda uz zināmu emocionalitāti, pierāda arī ekspresivitātes pakāpes graduēšana, kas tiek panākta, izmantojot dažādas pieturzīmes un to kombinācijas:

*Bet viņam bij bail: Vai visa dzīve būs tik skaista, kā šis moments? Vai šis moments nodibina, vai satricē Zinas likteni?... To viņš nezināja... (...) Kas daļas gar turpmāko likteni?... Un dzīvē taču tik maz skaistuma!...*⁷⁶

Mans tēvs ara... Vagu pakaj vagai... Dienu pēc dienas... Gadu pēc gada... Visu savu mūžu...

Un es?

Ari tāpat?!?

Un mani bērni?

Ari tāpat?!?

Un mani bērnu bērni?

Ari tāpat?!?

*Kāds lāsts! Kāds briesmīgs lāsts!...*⁷⁷

Pieturzīmju lietojums ir cieši saistīts ar visa teikuma vai garāka teksta nogriežņa saturisko būtību, ko izsaka konkrēto vārdu nozīmes, vārdu secība, izlaidums utt. Savukārt intonācija (rakstītā tekstā to uzrāda interpunkcija) norāda uz to, ka sižeta risinājuma gaitā mainās runātāja vai rakstītāja attieksme pret teikto. Ja dekadenti izmaiņas vēstījuma emocionalitātē lielākoties apzīmē ar blakus izvietoto

pieturzīmju kvantitāti, tad impresionisti (konkrēti – A. Birkerts) vairāk eksperimentē ar pieturzīmju kvalitatīvajiem rādītājiem:

*Kā viss tas beigsies? Kā tik viss tas beigsies? (...)
Kā viss tas beigsies?! Kā tik viss tas beigsies! (...)⁷⁸*

Retorisko jautājuma teikumu intonācija impresionistu darbos bieži vien ir līdzīga izsaukuma intonācijai. Uz to var norādīt jautājuma un izsaukuma zīmes blakus lietojums (jautājuma vai izsaukuma primaritāti norāda zīme, kas lietota pirmā):

Un tādēj lai viņa mani milētu?!⁷⁹

Un tā esot dzīve, lielā, plašā, dzīvības pilnā dzīve?!⁸⁰

Bet mana cilvēka cienība? Mana rakstnieka persona? Vai tā ir ar kāju sperama?!⁸¹

Runājot par pieturzīmju blakus lietojumu, impresionisma prozā funkcionāli nozīmīgs ir izsaukuma zīmes un daudzpunktes savienojums. Piemēram, A. Birkerta skiču kopā "Manas meitenes" šāda kombinācija sastopama 85 no 179 izsaukuma zīmes lietojuma gadījumiem. Daudzpunkte šeit parasti norāda uz psiholoģisku pauzi, kas seko pēc "emocionāli skaļajiem" teikumiem. Šī pauze mazina izsaukuma ekspresiju, sagatavo noteikta zemteksta uztverei.

Piemēram:

Ak, cik žēl, ka nav naudas!... Nav!...⁸²

Man tagad visi ceļi vajā. Visi... Brīvs, kā pūms zilajos gaisos!... Jaunas jūtas... Jauni iespaidi!... Slaveni!... Bieži vien man bij jāatsakās no saviem nodomiem... Bet tagad!... Ha, ha, ha!... Tagad man visi ceļi vajā... Visi!...⁸³

Ja daudzpunkte lietota pirms izsaukuma zīmes, tad tā norāda uz noklusētām teikuma beigām, t.i., uz nepabeigtu teikumu un tikai pēc tam izsaka vēlējuma, rosinājuma vai izsaukuma modalitāti. Nākamajā piemērā pieturzīmes vispirms pievērš uzmanību zemtekstam, noklusējumam un tikai pēc tam – izsaka izbrīnu:

*Jā... ļaužu bij daudz, bet cilvēku maz...!*⁸⁴

No teikumiem, kuru beigās liekama izsaukuma zīme, dominē izsaukuma teikumi⁸⁵, kas ļauj autoram paust savas jūtas, emocionālo un intelektuāli emocionālo attieksmi pret izsakāmo domu. Saturiski šādi teikumi var lidzināties gan stāstījuma, gan arī retoriskajiem jautājuma teikumiem:

*Jūtos tiri laimīgs!*⁸⁶

*...Un tā esot dzīve! Viņa man iet garām, un es skatos. Ko viņa man dos?!*⁸⁷

Impresionisti izmanto arī dekadentu iemijoto **domuzīmi**. Šīs zīmes un komata lietojums 20. gadsimta 1.puses gramatikās ir visprecīzāk reglamentēts un skaidrots (sk. tabulu iepriekš). Impresionisti daudz retāk nekā dekadenti izmanto vairākas domuzīmes blakus lielākas pauzes raksturošanai. Respektīvi, domuzīme zaudē savu nozīmību. Viens no iemesliem ir tas, ka šī pieturzīme racionāli kavē, palēnina teksta dinamiku. Bet racionāla pauze impresionisma mākslai nav sevišķi raksturīga (vairāk – mirkļa impulsu dinamika).

Līdzīgi dekadentiem impresionisti lieto domuzīmi aiz punkta, komata un kola:

Tomēr, arī tādās reizēs nevar teikt, ka mana sēdēšana būtu pilnīgi velta. — Jau asi skaidrais ziemas gaiss vien, ko es ieelpāju, man deva labu.⁸⁸

Saule pie debesīm, dzidrais gaiss, ūdeņu spoguļi un zemes plašais vaigš, — kādu slavas dziesmu lai jums dziedu?⁸⁹

Piepeši domas traucās caur melno nakti kaut kur tālu prom, un visur tās redzēja ugunis mirdzot, visur pie apgaismotiem galdiem sēdēja domās noliekušās galvas, un visiem bij vienas vienīgas domas: — par lielu mošanos un celšanas...⁹⁰

Šādu kombināciju lietojums tomēr nav īpaši produktīvs, jo domuzīmes pastiprina semantisko ekspresiju, nevis impresiju. Impresionistiskajam stilam nav raksturīgs domuzīmes izmantojums vairāk vai mazāk krasu satūra izmaiņu atklāšanai. Šī zīme galvenokārt funkcionē kā norāde uz dažādām pauzēm, nepabeigtu, noklusētu domu, psiholoģisku iemeslu traucētu runu. Šo funkciju atklāšanai grafiski var tikt lietotas no 1 līdz 3 un vairāk domuzīmēm:

Viņa spēki ir nokauti, un kā pagale viņš nokrit — un — ir pagalam.⁹¹

Reiz es redzēju, ka zirgs, lecot pār hipodroma grāvi, klupa un ielauza jātniekam ribas, un pats nositās...

Jā, tā klūp...

Ari es tā klupu... es skrēju... Pilniem rīkšiem... Aulekšiem un tad — — —⁹²

Rokās gulēja visa viņa nelaime: pilis, kurās nekad nebij iegājis; kambari, kurus nekad nebij atvēris; gultas, kurās nekad nebij gulējis; Melizande, kuras nekad dzīvē nebij redzējis — — — — —⁹³

*Smiltis vājājas saplēstās grāmatiņas gabali un nīrgājas: "Kā —
es — — tiku — — — par — — — — mil — jonāru" — — — — —"⁹⁴*

Domuzīmes lietojums pārsvarā saistīts ar emocionāliem pārdzīvojumiem, tādējādi impresionisma prozā tā funkcionē līdzīgi daudzpunktī.

Viena vai vairākas domuzīmes bieži lietotas starp uzskaitījumā esošiem vārdiem, kā arī (sekojot gramatikās fiksētajām normām) starp atkārtotiem vārdiem:

*Viņš pats bij vienmēr jautrs, bet viņa dzejā arvien raudāja kāda
balss — skuma — ilgojās — draudēja — tiecās kaut kur uz priekšu —
uz augšu — uz nezināmiem tālumiem...⁹⁵*

Kā izpētījusi A.Blinkena⁹⁶, domuzīmes lietojums pirms atkārtojuma norāda uz lielāku pauzi un pievērš lasītāja uzmanību kādai parādībai vai pazīmei, kura var tikt raksturota vai paskaidrota aiz atkārtotā vārda:

Bet puķes — — — puķes no mana katedra bij nozudušas...⁹⁷

*Es atsedzu uzsegu, iekāpju baltajā gultā un pārvelku uzsegu pār
sevi — — pār sevi un savu vientulību.*

*Es sāpēs apķeru savu pagalvi un raudu — raudu — — —
raudu — — —⁹⁸*

Cita domuzīmes funkcija ir saistīta ar impresionistiskajam stilam raksturīgo palīgvārdu un saistītātvārdu ierobežoto lietojumu. Šāds "tukšums" teikumā tiek aizpildīts ar interpunkcijas zīmēm, parasti — ar domuzīmi (arī kolu). Domuzīmes lietojums izlaista vārda (piemēram, saitiņas, saikļa u.c.) vietā īpaši neatšķiras no mūsdienu lietojuma, un to nenosaka konkrētais vēstījuma stils.

Domuzīmes novietojums var būt visai atšķirīgs. Šo pieturzīmi joprojām lieto rindkopu sākumā, un domuzīmju rindas starp rindkopām, tādējādi pastiprinot norādi uz paustās domas atšķirībām, negaidītību, pārrāvumu, pretstatu vai norādot uz lielāku laika intervālu:

— *Es esmu laivā, uz ezera. Lec saule. Ezers ir kā spogulis.(..)*

— *Citā reizē list lietus. Es sēdu ievilcis galvu apkaklē, noliecis platmales malas uz zemi, un raugos, kā viena pile uzsit lielu burbuli un otra to pārcērt.(..)⁹⁹*

Grāmatīņas beigās mūsu interese saplok pavisam. Varons tiek par miljonāru tikai pēc 15 gadiem...

"Iesim labāk pusdienā."¹⁰⁰

Pavisam cita nozīmes nianse tekstā ir punktu rindām. Tās saista (nevis atdala) autora vēstījumu ar lasītājā izraisīto pārdomu plūsmu:

Mūžīgs darbs un mūžīga cīņa... Bet es neesmu vienīgais. Vesela tauta guļ aiz manis... Mani nomāc diloņa baciji, tautu sadzīves baciji... Tikai viens apmierinājums man ir: mans darbs nesīs simtkārtīgus augļus... Es ticu, citi būs laimīgāki par mani... Es ticu...

.....
.....¹⁰¹

Mazāk nozīmīgo pieturzīmju grupā impresionistiskajā prozā ievietojams arī **kols**. Tā pamatfunkcija – norādīt, vērst uzmanību uz tālāk sekojošu paskaidrojumu. Parasti šī zīme darbojas teikuma robežās vai tiek lietota tiešās runas pierakstā. Reizēm kola semantiskās funkcijas robežojas ar domuzīmes lietojumu:

1) *Saimnieks prasa man, vai klētiņā būšot laba gulēšana? [je] te istabā pa vasaru esot karsts.¹⁰²*

2) Man jāiet uz kletni, man gulēt vajaga –
[jo man – l.v.] ritu vajadzēs strādāt.¹⁰³

Abos gadījumos aiz pieturzīmēm teikumā seko paskaidrojums. Vienīgi- otrajā piemērā domuzīme palīdz izcelt to vārdu nozīmes, kuri tiek atkārtoti (šoreiz gan dažādās formās). Kola, nevis domuzīmes lietojums teikumā veido mierīgāku, klusāku, impresionistiskajam vēsfijumam raksturīgāku ritmisko plūdumu:

*Šur tur izšaujas pa zājai lapai vai zaram; tātd istabā ir daudz puķu.*¹⁰⁴

*Reizēm man ienāk prozaiskas domas galvā; nekas mums netiek dots par velti...*¹⁰⁵

Bieži vien aiz kola izvietotā teikuma daļa sāka ar lielo sākumburtu. Tādējādi sekojošais paskaidrojums tiek noformēts kā patstāvīgs teikums, kaut arī 1907 gada gramatikā K.Milenbahs norādījis, ka šī zīme „nenobeidz teikumu”¹⁰⁶ Kā izpētījusi A.Blinkena, līdz pat 20. gadsimta sākumam kols kā teikuma beigu pieturzīme lietota, vadoties pēc konteksta sintakses, ne tikai teikumos ar tiešo runu.¹⁰⁷ Ar veco normu ietekmi varētu izskaidrot šādu kola lietojumu vēl gadsimta sākuma literatūrā, arī 1921.gadā iznākušajā J.Jaunsudrabiņa grāmatā “Ar makšķeri”¹⁰⁸ zināma ietekme varētu būt saistīta ar jaunībā gūtajiem iespaidiem (20.gs. sākumā J.Jaunsudrabiņam ir 23 gadi un pamatizglītība jau saņemta). Tomēr nevar noliegt, ka šāds kola lietojums piešķir tekstam citas nozīmes nianšes.

Piemēram:

*Priekš acīm man atvērās aina: Zemnieku mājas saulainā pakalnē. Ap tām dārzs. Starp zaļām un iedzeltenām lapām plūmes, plūmes, plūmes...*¹⁰⁹

Lietojot punktu, abos teikumos paustās domas būtu daudz neatkarīgākas, mazinātos autora sniegtā paskaidrojuma nozīmība, vēstījuma ritmiskais plūdums būtu saraustītāks.

Mūsdienu lasītājam netradicionāls un arī 20.gadsimta pirmās puses normās nepieminēts ir vairāku kolu lietojums vienā teikumā, kas motivējams ar pakāpenisku domas izvērsumu un paskaidrojumu:

*Ne sapņa ar bārdu, ne dziesmas bez vārdu; tā vēsā rasa priēžu zaros; labāk klāt neskarties.*¹¹⁰

*Ne nakti zvaigznēs, ne dienu saulē drikstēja skatīties; sirds sažņaudzās sāpēs, it kā būtu ieraudzījusi neizdzēšamus rakstus; Tas viss ir tikai acumirklis.*¹¹¹

Citā godījumā kola lietojums saistīts ar **semikola** izmantojumu:

*Ziemas ceļš beidzies: uz ezeriem zlaugzno; upes uzplūst: purvi atlaižas.*¹¹²

Semikols faktiski veic punkta funkcijas, bet tai pašā laikā saista divas saturiski un pēc uzbūves līdzīgas vienības (lietojot punktu, šis uzdevums nav īstenojams). Reizēm semikols izmantots, vadoties pēc gramatiskā, mazāk pēc jēdzieniskā kritērija – vienlīdzīgi teikuma locekļi, kur katram pakārtoti plašāki vārdu savienojumi un konstrukcijas, atdalīti ar semikoliem, lai nerastos tīri strukturāli pārpratumi:

*Dzeltēna lapa no zara ira. Drusku pacēlās pret saulīz palidoja
kā negribēdama krist lejupz pamirdzēja kā asarota, kā pēdējās ardievas
teiktu, pēdējo skūpstu saņemtu, sniegtu...¹¹³*

Izvērtējot interpunkcijas lietojumu impresionistiskā vēstījuma prozā 20. gadsimta 1. pusē, jāsecina, ka līdztekus tipiskajam interpunkcijā pastāv arī zināms autoru individuāls iemīļoto pieturzīmju lietojums. Piemēram, ar daudzpunktes lietojumu aizrāvusies Milda; motivētāks šīs zīmes lietojums un rindkopas iespēju izmantojums ir A.Birkerta daiļradē (viņš arī pievērsies jautājumiem par laikmeta stila izpausmi mākslā¹¹⁴); punktu veiksmīgi izmantojuši A.Birkerts, A.Auštīns u.c.; daļa autoru, piemēram, J.Jaunsudrabiņš, J.Akuratērs, kā arī iepriekšminētais A.Auštīns u.c., mākslinieciski veiksmīgi lietojuši kolu, semikolu, komatu utt. Tomēr visiem ir kāda vienojoša pazīme – ar interpunkciju atklāt impresionistisko dzīves skatījumu.

¹Krievu dzejnieks simbolists A.Belijs ir teicis, ka impresionisms ir virspusējs simbolisms.

(Sk.: Белый А. Символизм и современное русское искусство// Белый А. Символизм как миропонимание.-- М.: Республика, 1994.-- Стр. 342.)

²Rūdolfa Blaumaņa enciklopēdija// Karogs.- 1996.- Nr.9.- 185.lpp.

³Knoriņš V. Saturs un forma (mākslas teorētiska skice)// Vārds.- 1913.- 2.sēj.- 136.lpp.

⁴Sk.: Hiršs H. Prozas poētika.- R.: Zinātne, 1989.- 43. - 46.lpp.

⁵Par to sk.: Андреев Л.Г. Импрессионизм.- М.: Московский университет, 1980.-- Стр. 8.--9.

⁶Birkerts A. Stils un stila meistari latviešu literatūrā// Birkerts A. Kopoti raksti.- V sēj.: Literatūrzinātniski apcerējumi.- R.: A.Raņķis, 1928.- 289.lpp.

⁷Hiršs H. Prozas poētika.- R.: Zinātne, 1989.- 45.lpp.

Esejiste Z.Mauriņa impresionistisko valodas izteiksmi raksturo šādi:

"Impresionisms kā vārdu tehnika ir telegramveidīga, īsa, aprauta izteiksme, kur liek vārdu blakus vārdam, teikumu blakus teikumam, nodaļu blakus nodaļai, krāsu blakus krāsai, akordu blakus akordam, nemaz necenšoties saistīt tos savā starpā." (Mauriņa Z. Impresionisms un ekspresionisms// Mauriņa Z. Pārdomas un ieceres: Eseju krājums.- 4.izd.- R.: Valters un Rapa, 1938.- 72.lpp.)

⁶Šeit un turpmāk izmantots autora minētais žanra paveida nosaukums. Ar skici parasti apzīmēti nelieli, nesaistīti valodā sarakstīti tēlojumi, miniatūras.

⁹Milda. Ziedoņa reiboni: Skices.- R.: Cēsis: J.Ozols, 1906.- 34 lpp.

¹⁰Birkerts A. Manas meitenes: Skices.- R.: J.Roze, 1907.- 80 lpp.; Birkerts A. Viena vasara: No kāda mājskolotāja dienas grāmatas.- R.: J.Roze, 1907.- 56 lpp.; Birkerts A. Pedagogi.- R.: J.Roze, 1908.- 224 lpp.; Birkerts A. Dzīves degpunktā: Skices un noveles.- R.: J.Roze, 1910.- 207 lpp.

¹¹Sk.: Hiršs H. Prozas poētika.- R.: Zinātne, 1989.- 44.lpp.; Valeinis V. Ievads literatūrzinātnē.- R.: LU, 1994.- 332.lpp.; Latviešu literatūras vēsture/ Virsred. L.Bērziņš.- IV sēj.- R.: Literatūra, 1936.- 316.lpp. u.c.

¹²Baltpurviņš A. Atspidumi drumstalās: Jūtu un atziņu uzliesmojumi.- Cēsis; R.: O.Jēpe, 1924.- 74 lpp.

¹³Švābe A. Ceļā: Stāsti un tēlojumi.- R.: A.Gulbis,(b.g.)- 144 lpp.

¹⁴Austrīņš A. Cīruļu putenis: Laika vērojums.- [R.]: Varavīksna, 1913.- 178 lpp. u.c.

¹⁵Akuraters J. Kalpa zēna vasara: Atmiņu zīmējums.- R.: Dzirciemnieks,(b.g.)- 72 lpp.

¹⁶Jaunsudrabiņš J. Ar makšķeri.- R.: Vaiņags, 1921.- 50 lpp.

¹⁷Impresionistiskā vēstījuma analīzei izvēlētie prozas avoti izdoti laikā no 1906.- 1924. gadam.

¹⁸Endzelīns J., Milēnbahs K. Latviešu gramatika.- R.: Zihmanis, 1907.- 248 lpp.

¹⁹Blinkena A. Latviešu interpunkcija.- R.: Zinātne, 1969.- 100.lpp.

²⁰Endzelīns J., Milēnbahs K. Latviešu valodas mācība.- R.: Zihmanis, 1907.- 140 lpp.; 2.pārstr. izd.- R.: Valters un Rapa, 1921.- 172 lpp.; 3.iesp.- 1922.; 4.izd.- 1923.; 5.izd.- 1924.

²¹Abuls P. Latviešu valodas mācība pilsētu un lauku skolām.- 2 daļās.- 4. izd.- R.: Latvija, 1910.- 128 lpp.; 5. izd.- R.: Latvija, 1912.- 128 lpp.; 6. izd.- R.: Pedagoģis, 1914.- 128 lpp.; 8.izd.- R.: Valters un Rapa, 1920.- 128 lpp.; 9.izd.- 1921.- 124 lpp.; 10., 11. iesp.- 1922.; 12.iesp.- 1923.

²²Par to sk.: Bergmane A., Blinkena A. Latviešu rakstības attīstība.- R.: Zinātne, 1986.-174.lpp.; Blinkena A. Latviešu interpunkcija.- R.: Zinātne, 1969.- 43.-46.lpp.; Лингвистический энциклопедический словарь.- М.: Советская энциклопедия, 1990.- Стр. 406.

²³Cepļiņš L., Rozenbergs J., Valdmānis J. Latviešu valodas sintakse.- R.: Zvaigzne, 1989.- 170.lpp.

²⁴Blinkena A. Latviešu interpunkcija.- R.: Zinātne, 1969.- 44.lpp.

²⁵Birkerts A. Manas meitenes: Skices.- R.: J.Roze, 1907.- 68.-69.lpp.

²⁶Turpat, 68.lpp.

²⁷Покусаенко В.К. К вопросу о функциях абзаца// Структура предложения и абзац: Сборник статей.- Ростов-на-Дону: Ростовский-на-Дону Государственный Педагогический институт, 1974.- Стр. 110.- 113.

²⁸Серкова Н.И. Семиотика и метасемиотика красной строки в художественной прозе// Актуальные вопросы лингвистического и методического изучения художественного текста.- Владимир, 1981.- Стр. 110.- 113.

- ²⁹Birkerts A. Pedagogi.- R.: J.Roze, 1908.- 11.lpp.
- ³⁰Birkerts A. Manas meitenes: Skices.- R.: J.Roze, 1907.- 47.lpp.
- ³¹Sk.: Valeinis V. Ievads literāturzinātnē.- R.: LU, 1994.- 331.lpp.
- ³²Birkerts A. Mana dzīve un literāriskā darbība: Autobiogrāfiskas piezīmes// Kopoti raksti.- I sēj.: Autobiogrāfija, stāsti un skices.- R.: A.Ranķis, 1923.- 32.lpp.
- ³³Kursīte J. Latviešu dzejas versifikācija 20.gs. sākumā: 1900 - 1919.- R.: Zinātne, 1988.- 141.lpp.
- ³⁴Milda. Ziedoņa reiboni: Skices.- Cēsis: Ozols, 1906.- 27.lpp.
- ³⁵Par elipsi sk.: Ceplītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J. Latviešu valodas sintakse.- R.: Zvaigzne, 1989.- 195.-197.lpp.
- ³⁶Birkerts A. Manas meitenes: Skices// Birkerts A. Kopoti raksti.- I sēj.- R.: J.Roze, 1907.- 13.lpp.
- ³⁷Turpat, 26.-27.lpp.
- ³⁸Birkerts A. Pedagogi.- R.: J.Roze, 1908.- 222.lpp.
- ³⁹Turpat, 130.lpp.
- ⁴⁰Turpat, 79.lpp.
- ⁴¹Turpat, 138.lpp.
- ⁴²Birkerts A. Manas meitenes: Skices.- R.: J.Roze, 1907.- 14.lpp.
- ⁴³Turpat, 12.lpp.
- ⁴⁴Birkerts A. Pedagogi.- R.: J.Roze, 1908.- 74.lpp.
- ⁴⁵Birkerts A. Viena vasara: No kāda mājskolotāja dienas grāmatas.- R.: J.Roze, 1907.- 20.lpp.
- ⁴⁶Par to sk.: Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika.- II sēj.: Sintakse.- R.: LPSR ZA izd., 1962.- 438.-439.lpp.
- ⁴⁷Birkerts A. Pedagogi.- R.: J.Roze, 1908.- 73.lpp.
- ⁴⁸Austrīņš A. Cīruļu putenis: Laika vērojums.- R.: Varavīksne, 1913.- 84.lpp.
- ⁴⁹Ar parcelāciju uzsver, izceļ, paskaidro, precizē, raksturo, pievērš uzmanību vai norāda uz emocionāli intelektuālo attieksmi, subjektīvo pārdzīvojumu un dažādām gribas izpausmēm.
Par to sk.: Ceplītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J. Latviešu valodas sintakse.- R.: Zvaigzne, 1989.- 189.- 193.lpp.
- ⁵⁰Austrīņš A. Cīruļu putenis: Laika vērojums.- R.: Varavīksne.- 147.lpp.
- ⁵¹Birkerts A. Pedagogi.- R.: J.Roze, 1908.- 10.lpp.
- ⁵²Birkerts A. Viena vasara: No kāda mājskolotāja dienasgrāmatas.- R.: J.Roze, 1907.- 10.lpp.
- ⁵³Jaunsudrabiņš J. Ar makšķeri.- R.: Vaiņags, 1921.- 6.lpp.
- ⁵⁴Birkerts A. Dzīves degpunktā: Skices un noveles.- R.: J.Roze, 1910.- 79.lpp.
- ⁵⁵Švābe A. Ceļā: Stāsti un tēlojumi.- R.: A.Gulbis, (b.g.)- 9.-31. lpp.
- ⁵⁶Turpat, 29.-30.lpp.
- ⁵⁷1) Birkerts A. Pedagogi.- R.: J.Roze, 1908.- 142.lpp; 2) Birkerts A. Viena vasara: No kāda mājskolotāja dienas grāmatas.- R.: J.Roze, 1907.- 25.-26.lpp.
- ⁵⁸Baltpurviņš A. Atspīdumi drumstalās: Jūtu un atziņu uzliesmojumi.- Cēsis: R.: O.Jēpe, 1924.- 20.lpp.

- ⁵⁹Sk.: Milda. Ziedoņa reiboni: Skices.– Cēsis: J.Ozols, 1906.– 34 lpp.
- ⁶⁰Sk.: Birkerts A. Manas meitenes: Skices.– R.: J.Roze, 1907.– 26.–50.lpp.
- ⁶¹Turpat, 29.lpp.
- ⁶²Birkerts A. Kā viņi mirst: Izvilkumi no kāda cilvēka vēstulēm// Birkerts A. Dzīves degpunktā: Skices un noveles.– R.: J.Roze, 1910.– 25.–39.lpp.
- ⁶³Latviešu literatūras vēsture/ Virsred. L.Bērziņš.– V sēj.– R.: Literatūra, 1936.–124. lpp.
- ⁶⁴Birkerts A. Dzīves degpunktā: Skices un noveles.– R.: J.Roze, 1910.– 74. lpp.
- ⁶⁵Turpat, 75.lpp.
- ⁶⁶Birkerts A. Viena vasara: No kāda mājskolotāja dienas grāmatas.– R.: J.Roze, 1907.– 3. lpp.
- ⁶⁷Birkerts A. Manas meitenes: Skices.– R.: J.Roze, 1907.– 78.lpp
- ⁶⁸Turpat, 78.– 80.lpp.
- ⁶⁹Turpat, 17.–19.lpp.
- ⁷⁰Turpat, 17.lpp.
- ⁷¹Turpat, 19.lpp.
- ⁷²Turpat, 8.lpp.
- ⁷³Par retoriskajiem jautājumiem sk.: Ceplītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J. Latviešu valodas sintakse.– R.: Zvaigzne, 1989.– 232.– 234.lpp.; Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika.– II sēj.: Sintakse.– R.: LPSR ZA izd., 1962.– 135.– 138.lpp.
- ⁷⁴Birkerts A. Manas meitenes: Skices.– R.: J.Roze, 1907.– 60.lpp.
- ⁷⁵Birkerts A. Dzīves degpunktā: Skices un noveles.– R.: J.Roze, 1910.– 38.– 39.lpp.
- ⁷⁶Birkerts A. Pedagogi.– R.: J.Roze, 1908.– 138.lpp.
- ⁷⁷Birkerts A. Manas meitenes: Skices.– R.: J.Roze, 1907.– 30.lpp.
Piemēram, šajā teksta fragmentā A.Birkerta "Kopotos rakstos" lietota citāda interpunkcija, līdz ar to teksta emocionalitāte ir izmainīta:
(..)Un es?
Ari tāpat?
Un bērni?
Ari tāpat?
Un mani bērnu bērni?
Ari tāpat?(..)
- (Birkerts A. Kopoti raksti.– I sēj.: Autobiogrāfija, stāsti un skices.– R.: A.Raņķis, 1907.– 86.–87.lpp.)
- ⁷⁸Birkerts A. Manas meitenes: Skices.– R.: J.Roze, 1907.– 41.– 42.lpp.
- ⁷⁹Turpat, 18.lpp.
- ⁸⁰Turpat, 34.lpp.
- ⁸¹Turpat, 92. lpp.
- ⁸²Birkerts A. Viena vasara: No kāda mājskolotāja dienas grāmatas.– R.: J.Roze, 1907.– 27.lpp.
- ⁸³Birkerts A. Dzīves degpunktā: Skices un noveles.– R.: J.Roze, 1910.– 19.lpp.
- ⁸⁴Birkerts A. Pedagogi.– R.: J.Roze, 1908.– 75.lpp.

- ⁸⁵Par izsaukuma teikumiem sk.: Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika.- II sēj.: Sintakse.- R.: LPSR ZA izd., 1962.- 189.-203.lpp.
- ⁸⁶Birkerts A. Manas meitenes: Skices.- R.: J.Roze, 1907.- 34.lpp.
- ⁸⁷Birkerts A. Dzīves degpunktā: Skices un noveles.- R.: J.Roze, 1910.- 38. lpp.
- ⁸⁸Jaunsudrabiņš J. Ar makšķeri.- R.: Vaiņags, 1921.- 32.lpp.
- ⁸⁹Turpat, 50.lpp.
- ⁹⁰Birkerts A. Manas meitenes: Skices.- R.: J.Roze, 1907.- 71.lpp.
- ⁹¹Turpat, 34.lpp.
- ⁹²Turpat, 101.lpp.
- ⁹³Austrīņš A. Cīruļu putenis: Laika vērojums.- R.: Varavīksna, 1913.- 25.lpp.
- ⁹⁴Birkerts A. Viena vasara: No kāda mājskolotāja dienas grāmatas.- R.: J.Roze, 1907.- 29.lpp.
- ⁹⁵Turpat, 41.lpp.
- ⁹⁶Par to sk.: Blinkena A. Latviešu interpunkcija.- R.: Zinātne, 1969.- 221.- 223.lpp.
- ⁹⁷Birkerts A. Manas meitenes: Skices.- R.: J.Roze, 1907.- 39.lpp.
- ⁹⁸Birkerts A. Dzīves degpunktā: Skices un noveles.- R.: J.Roze, 1910.- 102.lpp.
- ⁹⁹Jaunsudrabiņš J. Ar makšķeri.- R.: Vaiņags, 1921.- 6.lpp.
- ¹⁰⁰Birkerts A. Viena vasara: No kāda mājskolotāja dienas grāmatas.- R.: J.Roze, 1907.- 28.lpp.
- ¹⁰¹Birkerts A. Dzīves degpunktā: Skices un noveles.- R.: J.Roze, 1910.- 39.lpp.
- ¹⁰²Akurāters J. Kalpa zēna vasara.- R.: Dzirciemnieki, (b.g.)- 9.lpp.
- ¹⁰³Turpat, 10.lpp.
- ¹⁰⁴Turpat, 17.lpp.
- ¹⁰⁵Birkerts A. Manas meitenes: Skices.- R.: J.Roze, 1907.- 60. lpp.
- ¹⁰⁶Endzelīns J., Mīlenbahs K. Latviešu valodas mācība.- R.: Zihmanis, 1907.- 133. lpp.
- ¹⁰⁷Bergmane A., Blinkena A. Latviešu rakstības attīstība.- R.: Zinātne, 1986.- 283. lpp.
- ¹⁰⁸Jaunsudrabiņš J. Ar makšķeri.- R.: Vaiņags, 1921.- 50 lpp.
- ¹⁰⁹Baltpurviņš A. Atspidumi drumstalās: Jūtu un atziņu uzliesmojumi.- Cēsis; Rīga: O.Jēpe, 1924.- 30.lpp.
- ¹¹⁰Turpat, 7.lpp.
- ¹¹¹Turpat, 55. lpp.
- ¹¹²Turpat, 150. lpp.
- ¹¹³Turpat, 27 lpp.
- ¹¹⁴Sk.: Birkerts A. Stils un stila meistari latviešu literatūrā// Birkerts A. Kopoti raksti.- V sēj.: Literatūrzinātniski apcerējumi.- R.: A.Raņķis, 1928.- 286.- 292. lpp.

SUMMARY

MARKS OF PUNCTUATION IN THE PROSE OF IMPRESSIONISTS IN LATVIA AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Comparison of this period with those of predecadence and decadence gives evidence of a greater uniformity in norms of punctuation. It also creates the impression of affecting favourably the use of punctuation marks in works of literature. The more rigorous the grammar norms, the greater consideration is given to the choice and accountable usage of marks of punctuation. Fiction gives evidence of a rising awareness of the semantic potential inherent in marks of punctuation.

Impressionistic narrative is characterized by ample use of ellipsis, period, question mark, exclamation mark coupled with ellipsis. The semantic and intonation potential ascribed to the comma, colon and semicolon is not exploited on a large scale. The same can be said about the dash which is used less frequently than in the period of decadence.

As regards the location of punctuation marks in the works written by impressionists one can observe their inclination to charge emotionally and intone the nuances of the information conveyed by the titles and also to improve the punctuation in the text.

Anna Vulāne
 Latvijas Universitāte

OKAZIONĀLO SALIKTEŅU AKTUALIZĀCIJA P.ĒRMAŅA DZEJĀ

*es vietu meklēju
 Vēl Neizrunātajam
 Vārdam
 kurš gaida mūs
 jūs netical?
 mūs gaida Vārds¹*

Juris Alunāns un Kronvaldu Atis, Rainis un Andrejs Upīts, Ojārs Vācietis un Imants Ziedonis, Zigmunds Skujiņš un Ēriks Hānbergs, Jānis Endzelīns un Valentīna Skujiņa un vēl daudzi jo daudzi dzejnieki, rakstnieki, zinātnieki ir meklējuši vārdus, atraduši tos izloksnēs, senos rakstos, darinājuši paši un laiduši tautā. Daudzi vārdi ir viegli un dabiski iekļāvušies literārajā valodā, citi – tikai ar laiku, bet daži tā arī nav guvuši atsaucību un atrodami tikai attiecīgā autora darbos.

Valodai attīstoties, tajā ienāk jauni jēdzieni, jauni vārdi, to darināšanai izmanto dažādus paņēmienus un līdzekļus. Latviešu valodā visplašāk izmantots morfoloģiskais paņēmiens, mūsdienās, šķiet, aktivizējas salikteņu veidošanas process – rodas gan normēti jaundarinājumi, īpaši terminoloģijā, gan individuāli derivāti publicistikā, dzejā, prozā. Ja publicistikā un runā šāds darinājums bieži vien kalpo, lai apmierinātu autora vēlmi izteikties īsāk, oriģinālāk un spilgtāk, tad dzejā tam ir daudz

lielāka semantiskā, ekspresīvā un stilistiskā slodze. Caur vārdu dzejnieks runā ar sevi, ar lasītāju, ar pasauli. Caur vārdu mēs ieejam dzejā un vai nu satiekamies tur ar mākslinieku, atrodam sīgu, kas ir unisonā ar mūsu dvēseles skaņām, vai arī uzduramies svešai, mums tālai un aukstai pasaulei, jo disonanse ir tik liela, ka darbs, pat spoži uzrakstīts, nesaista, atstāj vienaldzīgus vai pat atgrūž. Vārda māksla...

Ja ikdienas runā varbūt neizjūsimis viena vai otra vārda, vārdu savienojuma lietošanas īpatnības, tad dzejā tūlīt ieskanēsies griezīga nots, pārtrūks ritms, izniks emocija, zudīs tēls. Ir svarīgi ne tikai tas, kādus vārdus autors izvēlas, bet arī tas, kādā formā tos lieto, kādā secībā virknē, kāds ir to grafiskais veidojums, kādas pieturzīmes izmantotas. Te mēs pieļaujam daudzas atkāpes no gramatikas un pareizrakstības normām. "Daiļdarbā, sevišķi spilgti dzejā, formas elementi, kas signalizē par saturu, signalizē arī paši par sevi un papildina, bagātina šo saturu. Tādējādi paralēli jēdzieniskajam saturam veidojas tā sauktais slēptais saturs, kas ir estētiskās informācijas nesējs."² Tāpēc dzejā mēs pieņemam daudz vairāk neparastu vārdu, formu, normas "pārkāpumu" nekā prozā vai, jo īpaši, zinātniskā rakstā vai oficiālā dokumentā. Katram stilam ir savas leksiskās, semantiskās, derivatīvās, morfoloģiskās, sintaktiskās "ceļa zīmes", savs "driksis" un "nedriksis"

Ja I.Ziedoņa epifānijā³ vārdi *sirdsleitnants*, *sirdsrēķinvedis*, *sirdsviens* ir piederīgi, tad nedz grāmatvedības, nedz militārajā

vai matemātikas lēksikā tie nekādi neiederas. Iztēlosimies, piem., šādu robežsarga ziņojumu: *A.god. sirdsmajora k-gsl Par mēģinājumu pārkāpt robežu šodien plkst. sirdsdivos robežapsardzības punktā "Sirdsbulduri - 2" aizturēts sirdsrēķinvedis Sirdsjānis Sirdsbērns. Sirdsviņam līdzī bija sirdssmalkais sirdssuns, sirdspārmalāmejošajamies čemodāns ar sirdspelītēm, sirdspuķītēm, sirdsnātrītēm sirdsun vairāki sirdspaša krekli. Sirdsleitnants Sirdsbuldurjānis. Absurds? Protams! Jo šie okazionālisti disonē ar oficiāla ziņojuma stilu, var radīt pārpratumus (piem., kā saprast vārdus *sirdspelītes, sirdspuķītes?*), labākajā gadījumā – sasmidināt, ļaunākajā – saniknot adresātu. Turpretī minētajā *sirdsepifānijā* šāda veida salikteni ir pilnīgi pieņemami, tiem ir noteiktas poētiskās, estētiskās funkcijas, tie pārsteidz lasītāju, dažkārt varbūt kaitina, bet – tie ļauj autoram izteikt savu domu ietilpīgāk, precīzāk nekā ar atbilstošiem parastajiem valodas līdzekļiem. Saliktena pirmais komponents ar savu semantiku variē, precīzē, pārveido otrā komponenta nozīmi. Saliktena komponentu nozīmes ne tikai savstarpēji iedarbojas, bet arī summējas, un rezultātā rodas jauns vārds, kurā notikusi satura transformācija. Šis process ir cieši saistīts ar kontekstu. Otrais komponents, daļēji saglabājot savu sākotnējo nozīmi, attālinās no tā konteksta, kurā parasti lietots, līdz ar to notiek pārbīde (dažkārt – arī nozīmes pārnesums) – okazionālistis iegūst citas tematiskās grupas pazīmes. *Vēstules beigās var nerakstīt "no sirds tavš", bet vienkārši "sirds-tavs" ..Bet sirdsadiit jau kaut ko**

nozīmē. *Sirdsada jaciņas, pirms bērns vēl nav pasaulē nācis. Var prasīt un sirdsprasīt. Var gribēt un var sirdsgribēt.*⁴ Ar šim rindiņām I.Ziedonis būtībā parāda, apliecina, ka neparasto jaundarinājumu lietojums ir pamatots. Sal.: *adīt, prasīt, gribēt no sirds vai sirdstuvu un tuvu pie sirds – sirdij tuvu*. It kā vieni un tie paši, tikai citā secībā sakartoti vārdi, tā pati vai ļoti tuva nozīme, bet tomēr cits saturs – saliktenim ir savs, ar citiem vārdiem neizsakāms, analīzei nepakļaujams burvīgums, liels ietilpīgums. Saliktenis daudz precīzāk "pārraida" to emocionālo piesātinātību, kas ir starp diviem mīlošiem cilvēkiem, pilnīgāk izsaka tās izjūtas un domas, ar kādām topošā māte vai vecmāmiņa gatavo drēbītes vai tēvs darina šūpulīti gaidāmajam mazulītim. Protams, tiklīdz mēs netveram šos vārdus sensori, kontekstā un konsituācijā, bet sākam morfoloģiski analizēt, tā rodas dažāda laba valodnieciska problēma, piem. kāds ir okazionālismu *sirdsapzēlotājamajies, sirdspārmalāmejošajamies (cilvēku)*⁵ morfēmiskais sastāvs? Pie kādas vārdšķiras tie pieder, kādas gramatiskās kategorijas raksturīgas? "Taču, ja raksturo daijliteratūras valodu kā mākslas darba materiālu, visnozīmīgākās ir tieši individuālās vienības, kaut arī kvantitatīvi to ir nedaudz. Šādas pārvērtības dabiskajā valodā rodas tieši kā piemērošanās jaunai funkcijai – estētiskajai, poētiskajai funkcijai."⁶

Jaunu izteiksmes līdzekļu meklējumos īpaši aktīvs un produktīvs ir Viks (Viktors Kalniņš), jo gan viņa dzeja, gan pasakas ir bagātas ne tikai ar lingvistiskiem, bet arī grafiskiem

pārsteigumiem. "Spēlēšanās notiek ar jēdzieniem, ar pašu valodu. Viks savu lasītāju ved uz to pašu fantāzijas valsti, kuras plašu atlantu ar lielu mīlestību sakārtojis Kornejs Čukovskis savā nekad nenovēcojāsā "No diviem līdz pieciem" Vika režijā spēle ir nopietna un nenopietna, sikākās un pavisam lielās kategorijās," saka O.Vācietis ceļavārdos grāmatai "bana bana bala bala".⁷

Nelielam ieskatam dažas rindas no Vika lingvistiski poētiskā eksperimenta dzejoļu krājumā "elektroniskais pagāns"⁸, kur vārds, zīme ir ārkārtīgi ekspresīva, domu, izjūtu, tēlu iefilpīga, daudzslāņaina un polifunkcionāla, piem.,

steidza tevi slēpt kādā citā N

o

peļn (iem bagātā)

rušķīt (77 lpp.)

vai

ieskatīties

kā s(v)ētņieks glezno ar

(sl)uotu (55. lpp.).

Kā gleznotājs gleznā klāj slāni uz slāņa dažādas krāsas, tā dzejnieks klāj grafēmas, vārdus un jēdzienus, bagātinot izteiksmi, sadalot un sapludinot tēlus (*sētņieks* – *svētņieks* – *mākslinieks*), radot iespēju lasīt savas rindas nevis teksta – zemteksta, bet gan tekstu – zemtekstu līmenī, rosinot iztēli un atdzīvinot priekšstatus. Pirmo četrpindi varam izlasīt vairākos veidos, piem.: 1) bez iekavās esošā teksta, 2) *..N, o, peļņiem bagātā rušķīt!*, 3) *..Nopelņiem bagātā rušķīt!*, 4) *..citā no peļņiem, bagātā rušķīt.* Turklāt jāņem vērā tās asociācijas, kas rodas, variējot šos vārdus,

sapludinot vienuviet dažādus tēlus, kas grupējas ap pasaku pelnrušķītes tēlu.

Rāmāk, ne tik šokējoši kā dažbrīd I.Ziedonis un Viks, valodas iespēju paplašināšanas virzienā savā laikā darbojies latviešu ekspresionistiskās dzejas pārstāvis, mūža nogali trimdā pavadījušais dzejnieks Pēteris Ērmanis (1893 – 1969). Viņa dzejas izlase “Es šaubos, es ticu”⁹ ir ļoti bagāta dažādiem okazionālismiem – aptuveni 46 lappusēs teksta ir vairāk kā 80 autora darinājumu – atvasinājumu, salikteņu, salikteņatvasinājumu, ap 30 dažādu okazionālu saliktu vārdformu, kuras vārda līmenī valodā neeksistē, piem., *rāvēji* kapeiksmirdošie, *ielas* patrongrabošas, šautenklabošas, zābakus spiedošklabošas, vai ir pretrunā ar formveidošanas likumbām, piem., *karogu* applivotā, spulgošais, skaidrošais, *cars* vēl ir tiekams.

Šāds teksta piesātinājums ar okazionālismiem dod iespēju vērot, kā mijiedarbojas motivētājpārds un tā konteksts un jaunais darinājums konkrētajā dzejas un laikmeta kontekstā. Piemēram, īpašības vārds *svētmolādētā* (12. lpp.) ir semantiski, emocionāli, ētiski ietilpīgs, kad autors to izmanto, vēstot par astoņdesmitgadīgu zemnieku, kurš pirmo reizi nokļuvis pilsētā. Viņam zeme ir vērtību vērtība, svētums, bet vienlaicīgi tā ir arī kā lāsts, kas izsūc visus spēkus, paņem cilvēka mūžu.

Tas, ka autors aktīvi izmantojis jaundarinātus salikteņus, nepārsteidz, jo atbilst gadsimta sākuma dzejas tendencei. Arī

pirms tam dzejā sastop okazionālus salikteņus vai to nozīmē lietotus vārdu savienojumus, apostrofētus vārdus. Salikteņu veidošana dod iespēju izvairīties no apostrofēšanas, jēdzieniski paplašināt vārdu nozīmi. Gadsimta pirmajā pusē iznākošie Astras, Klitijas, P.Svira, Sudrabu Edžus un daudzu citu autoru darbi ir pārpilni ar salikteņiem – gan veiksmīgiem, gan nebaudāmiem. A.Upīts savā laikā ļoti asi vērsās pret šo salikteņu “māniju”, nosaukdams tos par valodas liķiem, kas izplata nelabu smaku.

Domāju, ka nav pamata šos bargos vārdus adresēt arī P.Ērmanim. Dzejniekam ir bijusi pietiekami laba gaume, lai nobalansētu uz naža asmens. Dzejas izlasē atrodam gan ar sintaktisko, gan sintaktiski morfoloģisko paņēmienu darinātus vārdus pārsvarā lietvārdus un īpašības vārdus. Tekstā šie okazionālismi lielākoties lietoti kādā locījuma formā.¹⁰

Saliktos lietvārdus parasti motivē primāri vai sekundāri lietvārdi, daži īpašības, darbības un skaitļa vārdi. Lietvārdu motivētos (abi komponenti lietvārdi) salikteņos 1. komponentam izmantota vienīgi vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīva forma vai tās celms, piem., *elleskāss*, *naktsmurga*, *baudlaimes*, *ielmalas*, *namstūrī*, *putekļblāķi*, *salmkaudžu*, *rudzlauks*.

Otru grupu veido daži salikteņi, kuru 1. komponents ir īpašības vārda celms, piem., *svētmokām*, *svētšalkās*, *šķistskaidriba*, skaitļa vārda celms, piem., *vienkrāsa*, vai darbības vārds, piem., *ēstkāre*. Autors ir darinājis arī dažus

salikteņatvasinājumus, izmantojot vienkāršā pamata skaitļa vārda, lietvārda vai vietniekvārda celmu kā pirmo komponentu un lietvārda, darbības vārda vai tā divdabja formas celmu kā otro komponentu. Izveidotajam saliktajam celmam pievienota derivatīvā galotne *-is*, piem., *piecstāvis*, *trīsstāvim*, *tumsnesis*, vai piedēklis *-īb-*, piem., *visatstātība*. Pamatā izmantoti tipiski latviešu valodas derivatīvās sistēmas modeļi.

Arī īpašības vārdu izveidē P.Ērmanis nav atkāpies no tradicionālajiem derivatīvajiem modeļiem.

Darbā atrodam salikteņus, kas darināti no apstākļa vārda vai tā celma un primāra vai sekundāra īpašības vārda. Ārpus salikteņa pirmajam komponentam savukārt ir adjektīva motivācija, piem., *baltskaidrs bērzs*, *seju kaislnekaunīgo*, *lapās medainmaigajās*, *atziņa miegaingudra*, *rindās neveiksmīgās*, *tirgotāju resnlēpīgo*, *rokām svētdraudzīgām*, *svētmīļu seju*, *praviets sensvētais*, *sērmaigais*, vārdu *tumšdrausmo*, *bērzs zaļstalts*, *ausma žilbinošsārta* u.c. Vairums ir determinatīvie salikteņi, bet atsevišķos gadījumos ir pamats domāt, ka dažs labs no tiem pieder kopulatīvajiem salikteņiem (ar sakārtojuma attieksmēm starp komponentiem), piem., *resnlēpīgo* (< *resns un lēpīgs*); *mikstbiezu* (< *mikstu un biezu*) *klāšanos*; *nabagos skrandainkailos* (< *skrandainos un kailos*); *lietainskumjā* (< *lietainā un skumjā*) u.tml.

Šāda vārdu savienojuma motivācija šķiet semantiski loģiskāka nekā vārdkopas motivācija. Tomēr tas, ka autors

fonētiski – ar to, ka izveidojies viens uzsvara centrs (1. komponenta 1. zilbe), parasti zudusi 1. komponenta galotne, piem., *svētmiju seju, sensvētais, bodzellis, kalnkāpējs, kamanslieces*. Protams, līdz ar uzsvara pārcēlumu, viena vārda izveidi mainās frāzes izrunas temps, intonācija, tiek radīta aktivitātes ilūzija, panākts dzejai būtiskais ritma paātrinājums, kas nav tik svarīgi episkam vēstījumam. Veidojot salikteņus, tiek panākts vēl kāds efekts – ja vārdkopā abi komponenti izrunas ziņā parasti ir līdzvērtīgi, tad saliktenī pirmais komponents it kā zaudē savu nozīmīgumu, pavājinās arī atributīvā attieksme pret otro komponentu, uzmanība koncentrējas uz otro komponentu, pirmais tikai papildina, konkretizē, precizē otrā nozīmi. Bet saliktenis funkcionē kopējā asociāciju kompleksā un rada autoram vēlamu rezultātu.

Ja otrais komponents ir abstraktas nozīmes vārds, tad saliktenis ar konkretizējošu pirmo komponentu iegūst konkrētāku nozīmi, piem., *naktsmurga drebuji, baudloimes skurbuļi, šķistskaidriba, svētšalkās sastingst*.

Ja otrais komponents ir konkrēta priekšmeta, vietas, dabas parādības nosaukums, tad pirmais komponents precizē nozīmi, norādot uz:

1) priekšmeta saturu, sastāvu, veidu, atrašanās vietu, piem., *linmārka drebuji, namu klinškalniem, namstūri, piedarbu putekļblāķi, vinglāzē;*

2) dabas parādības izpausmes laiku, piem., pēc mierausmas, rudenlietū.

Salikteņatvasinājuma pirmais komponents nosauc:

1) objektu, uz ko vērsta ar otro komponentu nosauktā darbība, piem., *skurstēņslaucis*, *tumsnesis sarkanais*;

2) tā skaitu, daudzumu, kas nosaukts ar otro komponentu, piem., *trīsstāvis*, *piecstāvis (nams)*.

Salikto īpašības vārdu derivatīvā semantika realizējas divējādi: 1) tiešā veidā tā izriet no motivētātvārdu semantikas un pāraug salikteņa derivatīvajā nozīmē, radot polisemantisku tēlu. Piem., okazionālisma *kropļskrandaina (vecīte)* derivatīvā nozīme veidojas no īpašības vārdu *kropļa* un *skrandaina* nozīmes un asociējas ar vecu, vientuļu, nabadzīgu, slimu cilvēku. Vārds sniedz tiešu, konkrētu informāciju, veidojas diezgan vienkāršs vizuāls tēls. Bet okazionālisma izteikto pejoratīvo nozīmi notušē deminutīvs *vecīte* ar milinājuma nokrāsu.

Savukārt salikteņatvasinājuma *pilsētlaucīgā (klīst tavās ielās tik man, pilsētlaucīgā mazpilsēta)* informatīvā slodze ir daudz lielāka. Apvienojot vienā veselumā tās asociācijas, ko rada vārds *pilsēta*, ar priekšstatu par laukiem, tiek radīts ietilpīgs mazpilsētas tēls – tā ir izaugusi tik liela, ka var saukties par pilsētu, bet nav zaudējusi tikai laukiem raksturīgo zājumu, tīrību, klusumu, rāmumu. Arī cilvēku attiecības te veidojas citādi – nav tās atsvešinātības, steigas, kas lielpilsētā. Dabiskāka vide, dabiskāka dzīve;

2) pastarpinātā veidā – okazionālismam funkcionējot tekstā, tas iegūst papildus nozīmi no konteksta un konsituācijas. Piem., īpašības vārds *druvmežainās* īsti savu nozīmi iegūst tikai kopā ar vārdu *asinis* un visu dzejoļa saturu (*Beigts Mārtiņš Miežulauks ir, Rīgas ielas, bruģi/ asinis slaka, druvmežainās, vecās.* (14. lpp.)). Pārējais konteksts papildina ar vārdkopu izteikto, īpaši uzvārds *Miežulauks* ar savu semantiku, bet nemaina tā saturu. Turpretī lietvārds *asinis* (tuvākais konteksts) ir būtisks īpašības vārda satura izpratnē. Ar vārdkopu *druvmežainās asinis* vien nepietiek, lai rastos spēcīga lauku vīra tēls, kurš ar saknēm ieaudzis zemē, kura dzīves jēga ir zemes un meža kopšanā un kuru iznīcina svešā, nešpetnā, naidīgā, tehnokrātiskā pilsēta. Ar šo savdabīgo okazionālismu dzejniekam izdodas precīzi izteikt izjūtu, raksturot tēlu, situāciju, kurā tas nokļuvis, radīt ļoti ietilpīgu, emocionāli piesātinātu poētismu, kas uz kopējā asociāciju fona rada vajadzīgo priekšstatu.

Tādējādi dzejnieks, vārdkopu vietā izmantojot okazionālus salikteņus un salikteņatvasinājumus, kam vairumā gadījumu ir poētismu stilistiskās funkcijas, ne tikai panāk vajadzīgo emocionālo efektu, bet arī padara savu stilu vienreizīgu, atšķirīgu no citiem.

¹ Viks. Elektroniskais pagāns.– R.: Liesma, 1986.– 38. lpp.

² Veidemane R. Izteikt neizsakāmo. – R.: Liesma, 1977. – 27. lpp.

³ Ziedonis I. Epifānijas. – R.: Liesma, 1978. – 158.– 161. lpp.

⁴ Turpat, 160. lpp.

⁵ Turpat.

⁶ Veidmane R. Izteikt neizsakāmo., 31. lpp.

⁷ Viks. bana bana bala bala. – R.: Liesma, 1987. – 31. lpp.

⁸ Viks. Elektroniskais pagāns. – R.: Liesma, 1986. – 156. lpp.

⁹ Ērmanis P. Es šaubos, es ticu. – R.: Teātra "Kabata" grāmatu apgāds, 1990. – 92 lpp.

¹⁰ Tā kā literārajā valodā šādu vārdu nav, tad analīzei izmantota nominatīvā nepārveidota forma.

¹¹ Bergmane A., Blinkena A. Latviešu rakstības attīstība. – R.: Zinātne, 1986. – 246. lpp.

SUMMARY

ACTUALIZATION OF OCCASIONAL COMPOUND WORDS IN THE POETRY OF P.ĒRMANIS

The author characterizes the derivative structures and semantics of occasional compound words in the selective poems "Es šaubos, es ticu" ("I doubt, I believe") by Pēteris Ērmanis.

It is pointed out that the typical derivative models are used very often for building occasional words (nouns, adjectives) and forms (participles) in order to achieve the necessary emotional expressiveness. It is stressed that the frequency of such compound words in the text corresponds to a tendency in the poetry of the beginning of this century. In this way the poet achieves the illusion of activity and the growth of the rhythm.

Dagmāra Ausekle
Latvijas Universitāte

MĀJAS ARHETIPS JĀŅA EZERIŅA NOVELĒS

DAIĻDARBA INTERPRETĀCIJAS PROBLĒMAS

Daudzu gadu darba pieredze dažādās auditorijās ļauj izdarīt šķietami paradoksālu secinājumu. Vislielākās interpretācijas problēmas palaikam sagādā tieši tie prozas teksti, kuri tiek uzskatīti par viegli uztveramiem, jo to sižetiskā skaidrība rosina pievērsties tikai teksta fabuliskajam līmenim, atstājot neievērotu to, kas ir aiz šī virsējā slāņa.

Pie šādiem tekstiem pieder arī gandrīz visas Jāņa Ezeriņa noveles.

Skolās ilgus gadus kultivētais biogrāfisma princips arī mūsdienās bieži vedina skolotājus iet vieglākās pretestības ceļu un nemeklēt jaunas pieejas daiļdarba analizē, kas palīdzētu skolēniem pacelties pāri zemākajam – sižetiskās daiļdarba uztveres līmenim. Īpaši tā notiek gadījumos, kad teksta mānīgais vieglums atļauj tā rīkoties. Tāpēc raksta nolūks ir pievērst skolotāju un studentu (topošo skolotāju) uzmanību citas metodoloģiskās pieejas iespējamībai, lasot un interpretējot Ezeriņa darbus.

Ezeriņš piesaistīja profesionālu literatūras kritiķu un kolēģu rakstnieku uzmanību jau drīz pēc savu pirmo darbu publicēšanas. Gan viņa negarās, bet radoši piesātinātās dzīves laikā, gan arī vēlākajos gados kritika kopumā bijusi viņam labvēlīga. Vērtētāji

atzina viņa fabulēšanas prieku un māku, asās novērotāja spējas un stila oriģinalitāti.

Ezeriņa daiļrade kļuva par savdabīgu tiltu, kas savienoja latviešu noveles sākumposma tradīciju ar 20. – 30. gadu moderno romānu. Gandrīz visi vērtētāji (A.Čaks, J.Grīns, J.Rudzītis, Z.Mauriņa, M.Kalve, V.Eihvalds, B.Smilkīņa u.c.) pievērta uzmanību galvenokārt diviem viņa daiļrades aspektiem – viņa ieguldījumam latviešu noveles žanra tālākā attīstībā un nopietnu ētisko problēmu risinājumam savdabīgā stilistiskā manierē.

Akcentējot rakstnieka kompozīcijas meistarību, tā pamatoti tiek saistīta ar renesanses noveles tradīciju, kuras spilgtāko pārstāvi Džovanni Bokačo jau Valmieras skolotāju semināra laikos iepazīna un iemīlēja topošais rakstnieks.

Tomēr, dziļāk ielūkojoties žanra teorijas jautājumos saistībā ar Ezeriņa novelistiku, jāizdara secinājums, ka īstenībā viņa noveles var tikt uzlūktas par savdabīgu žanra attīstības modeli miniatūrā, jo ļoti skaidri iezīmējas vēsturiskās izmaiņas žanra struktūrā, neraugoties uz to, ka tās tapušas ļoti īsā laika sprīdī (aptuveni 10 gadu laikā).

Ar Ezeriņa romānu noticis tas, ko literatūrzinātnieks V.Turbins atzinis par ikviena literatūras žanra attīstībai nepieciešamu nosacījumu¹, – attīstības gaitā tā spēja nonākt pretrunā pati ar sevi.

Ezeriņam ir noveles, kas saista galvenokārt ar anekdotisku notikumu un intrigu, neiedziļinoties varoņu psiholoģisko pārdzīvojumu tēlojumā; viņš respektē arī ļoti svarīgo noveles pamatprasību – lai tās tēlojuma pamatā būtu neparasts notikums, kas pārsniedz neikdienišķā

robežas, bet viņam ir pa spēkam arī tas, ko pasaules novelistikā ieviesa Antons Čehovs, – tas ir tāds noveles sižetiskais veidojums, kurā šķietami *nekas nenotiek*. Šī noveles tipoloģiskā paveida centrā ir visparastākais cilvēks ikdienišķākajās viņa dzīves situācijās.

Ikviens no minētajiem paveidiem rada savas interpretācijas problēmas vai nu mānīgās sižetiskās skaidrības dēļ, kad rodas iespaids, ka tekstā ir *pateikts tikai tas, kas pateikts*, vai arī grūti uztveramās autora pozīcijas dēļ, kad viņš slēpjas aiz saviem varoņiem, kuri, kā vēlāk atklājas, arī slēpjas aiz kādas maskas.

Ezeriņa novelēs sastopamie maskas un spēles elementi ir visvieglāk uztveramie signāli, kas norāda uz viņa darbu karnevālisko iedabu.

Pievēršanās karnevalizācijas aspektam palīdz Ezeriņa novelēs saskatīt daudz ko tādu, kas paliek neatklāts, izmantojot tradicionālo pieeju. Šādā skatījumā īpašu nozīmi iegūst autora tendence sapludināt cēlo ar grotesko un it kā nemanot novest ikdienas tēlus un notikumus līdz fantastikas robežām, kad cilvēki kļūst vienādi likteņa untuma priekšā. Dzīve atklāj savu spēles iedabu, kas provocē dažādas neparedzētas situācijas. Te atklājas arī spēles laimes mainīgums – tas, kurš šodien ir augšā, rīt jau var atrasties lejā un otrādi. Izrādās, ka dzīvē nekā nav viennozīmīgs un drošs. Savu vietu ieņem reducētais laiks un krīzes situācija, kad cilvēks jūtas it kā uz sliekšņa. Šķiet ambivalentie smieklī kā noteikts īstenības redzējuma un izziņas veids.

Tomēr galvenais karnevāliskajā pasaules izjūtā ir attieksme pret cilvēku, kurš netiek uzvertts kā atsevišķa bioloģiska būtne, bet kā Visuma daļa, tātad kaut kas universāls (atsevišķais un universālais te veido pretstatu vienību). Individuālā cilvēka ķermenis tiek skatīts nesaraujamā saistībā un vienotībā ar sociālo un kosmisko sfēru.

Andris Rubenis, pievēršoties cilvēka ķermeņa mītiski simboliskās interpretācijas jēgai, norāda, ka "pasaules un cilvēka veselumu, vienotību harmonizē vidutājs – ķermenis kā simbolisks tēls, kas iesaista mūs esamības mūžīgajā aprītē. Cilvēks izjūt savu identitāti ne tikai ar dievišķo pasauli, organisko dabu, bet arī ar neorganisko. Cilvēks nav svešs šai pasaulei, jo ir piesaistīts tai ar visu savu miesu. Nav cilvēkā tāda elementa, kas nebūtu iesaistīts pasaulē kā vienotā veselumā."² Bet "cilvēks nevar dzīvot un realizēt sevi pasaulē kā svešinieks, ieceļotājs no kosmosa, kā totāla nejausība. Dzīvot var tikai "mājās", kuras vienmēr ir bijušas viens no dziļākajiem simboliem, kas pauž indivīda nesaraujamo saistību ar apkārtējo telpu, vidi, realitāti kopumā"³ Pasaules mitoloģiskajā ainā cilvēki par savu mājvietu uzskatīja visu zemi. Dievs to radīja viņiem, iznīcināja tumsu un radīja gaismu un gaisu, lai viņi varētu elpot.

Arī Ezeriņa radītajā pasaules ainā mājas nav tikai noslēgta telpa. Mājas jēdziens neietver tikai noteiktu ēku kopumu. Mājas ir arī pagalms, kalns, kura galā tās (visbiežāk) atrodas, ezers lejā un debesis pāri visam.

Tāpat kā Edvarta Virzas "Straumēnos" un Jāņa Veseļa "Tirumu ļaudis", Ezeriņa mājas ir pieturas punkts Visumā (un vienlaikus Visuma

modelis). Virza un Veselis dzied himnu sakārtotai, drošai dzīvei un pasaulei ar klasicismam raksturīgo hierarhiju, kur saimnieks (līdzīgi Dievam) ir aicināts valdīt un atbildēt par visu, kas viņam uzticēts. Ezeriņa pasaulē nav ne miņas no stabilitātes un drošības. Tā ir mūžam mainīga un virmojoša pasaule, kurā viss ik brīdi top no jauna.

“Lūk, atnāca vakardiens – un pasaule no jauna pilna brīnumiem! Nekas nav izpēfīts, nekā nav gūts – pasaule laužas no riņķiem un kvadrātiem, kuros domāja viņu ietveram!” atzīst princese Alda pasākā “Jaunais likums”⁴

Pasaules mākslinieciskais redzējums Ezeriņa darbos ir līdzīgs tam, ko Mihails Bahtins akcentē Dostojevskā daiļradē. Viss, kas ir cilvēkā un ap viņu (arī pretrunīgais un šķietami savstarpēji izslēdzošais) uzskatāms par būtisku tikai tad, ja var tikt uztverts vienlaicīgi. Tas ir pārceļams arī mūžībā, jo mūžībā viss ir vienlaikus, viss pastāv līdzās.⁵

Kas ir mājas Jāņa Ezeriņa varoņu dzīves īslaicīguma un vienlaikus arī mūžības skatījumā?

Psihoanalītiskajā sapņu skaidrojumā detalizēti atspoguļojas simboliskā cilvēka ķermeņa – mājas saikne. Mājas fasāde atbilst cilvēka ārējam izskatam; jumts – galvai, garam vai apziņai, pagrabs – instinktiem, dziņām vai arī neapzinātajam, virtuve – psiholoģiskajām transformācijām.⁶

“Zems un smacīgs līdzī būdai ir tas gars, kas būdā mājō,”⁷ saka Rainis.

Anna Brigadere "Maijā un Paijā" uz vienas ass novieto elli un suņa būdu, kuru par sava patvēruma vietu izvēlas Varis. Pretējais pols ir dievietes Laimas pils, bet pa vidu ir zemnieku sēta – Maijas vecāku mājas.

Jānim Ezeriņam šī amplitūda ir milzīga. Māju viņa novelēs simbolizē vilciena vagoni kā noslēgta telpa, kurā atrazdamies, cilvēks var pārvietoties, un pretstatā tam – kaps kā cilvēka fiziskā ķermeņa mūžīgās atdusas vieta. Mājas ir arī pirtiņa, meža būda, krogs, kazarmas, muižnieka kantoris un klosteris. Visas šīs mājuvietas saistītas ar dažādām cilvēka fiziskās un garīgās būtības izpausmēm.

Veidodams savus darbus izteikti impresionistiskā manierē, Ezeriņš daudz laika neveltī vides aprakstam. Liela loma tiek atvēlēta detaļai.

Šī detaļa, vēstīdama par cilvēka fizisko gaitu zemes virsū, būtībā tomēr iezīmē ko dziļāku – cilvēka gara gaitu, kas bieži vien paliek nezināma ne tikai tiem, kas ir ap viņu, bet arī viņam pašam.

Visizteiktāk tas saskatāms novelē "Kristus brūte", kas sižeta līmenī ir jaunas zemnieku meitenes dzīves stāsts. Kā fiziskai būvei viņai ir nepieciešams mājoklis, noteikts pieturas punkts. Sākotnēji tās ir viņas vecāku mājas, kurām jāklūst par viņas mantojumu, jo māte vēlas, lai viņa, nevis vecākā māsa kļūtu par saimnieci. Tomēr tā nav augstāko spēku griba. Zīmīgi, ka māju ārējo veidolu Ezeriņš iezīmē tikai ar nedaudziem impresionistiskiem triepieniem, kas piedevām neattiecas uz ēkām kopumā vai telpu iekšējo iekārtojumu, bet

galvenokārt uz māju pagalmu – telpu zem brīvas debess: "Mūsu mājas pagalms bij zaļš un saulains. Tāda es uz viņa."⁸

Arī visā noveles sižetiskajā veidojumā Marijas tēls galvenokārt saistās ar *atvērtu* telpu. Ar *slēgtu* telpu pamatā asociējas nepatīkamākie un dramatiskākie notikumi viņas dzīvē. Dibenistabā viņu iesauc māte, lai runātu par precībām ar nemīlamu cilvēku, dzīvojamā istabā *nenotiek* saruna ar Andrievu, kura būtu varējusi izšķirt Marijas likteni, un meža būdā viņa skūpstā Andrievu pirmo un pēdējo reizi, kad viņš miris pēc nelaimes gadījuma mežā.

Marijas dzīvi vecāku mājās iezīmē trīs galvenās detaļas, kuras var uzlūkot kā simboliskus tēlus. Tie ir *kalns*, kura galā atrodas mājas, *ezers* aiz dārza un pagalmā augošie *oši*. Visi minētie simboli ir pietiekami daudzslāņaini, un to skaidrojumā var veidoties visdažādākās asociatīvās saiknes. Tomēr acīmredzams ir viens – tie visi ir saistīti ar individa garīgu tiecību uz augšu.

Kalns parasti simbolizē debesu un zemes vienību, garīgu augšupeju un augstāko attīstību, kas sasniedzama, vien pārvarot grūtības. Ūdens ir miesiskas, dvēseliskas un garīgas attīrīšanās un atjaunošanas spējas simbols, tas simbolizē arī garīgu rosni un garīgu dzīvi vispār. Osim ir ievērojama loma gan grieķu un skandināvu, gan latviešu mitoloģijā. Tas simbolizē stiprumu un nelokāmību. Skandināvu mitoloģijā neiznīcināmais pasaules koks Igdrasils arī ir osis. K.G.Jungs ar koka tēlu saista izziņas problemātiku. Tas var norādīt uz pašizziņas mērķi, no vienas puses, atklājot neapzinātā sfēru, bet, no otras puses, nosakot virzību uz garīgo ideālu.

Virzību uz garīgo ideālu iezīmē arī *pils* un *baznīca*. Gan vienā, gan otrā celtņē kā nozīmīgākā arhitektoniskā detaļa Ezeriņa novelēs tiek izcelts tornis. Tornis parasti tiek uztverts kā *pacelšanās virs ikdienas limeņa*. K.G.Jungs torni skaidro kā garīga veseluma, vienotības simbolu. Vienā no savas autobiogrāfijas nodaļām ("Tornis"⁹) Junga stāsta par to, kā pēc ilgu gadu pētījumiem analītiskajā psiholoģijā un daudzu zinātnisku darbu uzrakstīšanas viņam radusies nepārvarama vēlēšanās iemiesot savas zināšanas un slēptākās domas akmenī. Tā radās viņa mājoklis Bolingenā Cīrihes ezera krastā. Tas tika celts 12 gadus, un tā centrālā daļa bija tornis. Junga skaidrojumā tornis var tikt uztverts ne tikai kā cilvēka garīgā brieduma simbols, bet arī kā garantija drošībai – kā mātes klēpis, kurā var kļūt par to, kas bijī, esi un būsi. Junga atzīst, ka šādu darbu cilvēks var paveikt tikai tad, kad sasniedzis zināmu vecumu, jo tornis kļūst par cilvēka *individuācijas* iemiesojumu. Tas palīdz cilvēkam it kā nostiprināties sevī.

Neiedzilīnoties Ezeriņa darbu psihoanalītiskajā skaidrojumā, varētu norādīt tikai uz vienu faktu, kas šķiet interesants cilvēka dzīves ārējo un iekšējo norišu tēlojuma sakarā un arī individuācijas procesa sakarā.

Jāņa Ezeriņa pieauguša cilvēka dzīves gaitā savu māju viņam faktiski nebija. Bērības paradīze – vecāku mājas – tika pārdotas parādu dēļ, un arī vēlākajos gados viņa dzīvē būtībā var runāt tikai par dažādām apmešanās vietām. Sava mūža pēdējās dienas Ezeriņš pavadīja māsas Marijas dzīvokli Rīgā, kur arī šķīrās no dzīves.

Ar pils tēlu Ezeriņa daiļradē saistās ambivalentās pasaules kārtības apliecinājums. Arī mitoloģijā gaiša un mirdzoša pils simbolizē visu pozitīvo vēlmju piepildīšanos, turpretim melna un tukša var parādīties kā zaudējuma un bezcerības simbols.

Visizteiktāk šī ambivalence atklājas Ezeriņa novelēs "Tornis" un "Viesības Kalnāres pili"

Tas, kurš domājis sevi valdnieku esam, nonāk atkarībā no tā, kuru uzskatījis par savu kalpu.

Kad grāfs Burharts liek krāsotājam Zvanupam pils tornī atjaunot uzrakstu, kas, viņaprāt, ir grāfa dzimtas devīze, viņš jūtas kā noteicējs ne tikai savā pili, bet arī visā apkaimē.

Kad Zvanupa atjaunotais latviskais lādējums iedegas virs grāfa viesu galvām, viņam patvērumu neatrast ne tikai pils mūros, bet arī visā plašajā pasaulē. Zvanups ir vienīgais, kas varētu nodzēst lāstu pils tornī, bet viņš to nedara. Tam, ka Zvanups tiek iznīcināts fiziski, vairs nav nekādas nozīmes.

Vēl izteiktāka, lai gan otrādi apvērsta, šī situācija veidojas novelē "Viesības Kalnāres pili" Revolūcijas vētrām trakojojot, Kalnāres pili apmetas kāda sarkanarmiešu nodaļa. Kad pils pagrabos tiek atrastas kastes ar vīnu, komandieris Zilgalvis liek sarīkot pili viesības par godu jaunās kārtības uzvarai.

Veidojas tipiski kamevāliska situācija. No pils skapiem un lādēm izvilktos krinolinos tiek ietērptas dažas "dāmas", sulaiņi apkalpo skrandainās uniformās tērptos jaunās pasaules kungus, kas isti nezina, kā uzvesties pie sniegbaltiem galdautiem klātiem galdiem.

Vienīgais "īstais" ir vecais barons, bet viņš tiek atvests, ķēdēs iekalts, un nosēdināts pie sienas paša pils viesību zālē.

Tomēr nejaušība, gadījums, ar kuru cilvēka griba nav rēķinājusies, negaidīti visu izmaina un izgaismo to, kas stāv aiz šīs ārēji groteskā ainas.

Aizrāviens paša inscenētās ainas vērojumā un sajūsmā par sevi, Zilgalvis piedāvā viņa kausu arī vecajam baronam. Taču noveles kontekstā tas nav parasts kausis. Tas pārvēršas par likteņa kausu, ko cilvēks saņem no Dieva rokām, tas ir Dieva dusmu biķeris. Kad barons iztukšojis pusi kausa, Zilgalvis to sagrābj un izdzer atlikušo.

Sirmgalvja "nedzer" atskan par vēlu. Izrādās, ka vecais barons, nevienam nemanot, kausā iebēris trīs nāvējošus indes graudus, lai ar to palīdzību ātri un bez mokām pārtrauktu šīs zemes esību.

Dzeršana no kopēja kausa sastopama dažādās kultūrās. Tā simbolizē piederību, uzticību vienai kopējai idejai vai reliģijai.

Kad kausis ir iztukšots, Zilgalvis piepeši jūt visu apņemstam. Viņi ar baronu skatās viens otram acīs. Viņi ir palikuši tikai divi. Burzmai ap viņiem vairs nav nekādas nozīmes. Aiz šīs burzmas un pāri viņiem ir tā lielā patiesība, kuru cilvēks bieži nespēj vai nevēlas saskatīt vai saprast.

Šī ambivalence, kas ir mūsos un ap mums, Ezeriņa darbos atklājas kā līdzsvara meklējumi. Tas ir dievišķais līdzsvars, kas ir Visumā, bet kuru tik grūti sasniegt atsevišķa cilvēka mūžā.

Par vienu no skaistākajām daudzi vērtētāji atzinuši noveli "Gulripšas dārzā"

Arī dārzu var uzlūkot kā mājas simbolu. Tā ir norobežota telpa. Šī telpa ir sakārtota un izdaiļota, apdzīvota un labvēlīga cilvēkam pretstatā "galīgai tumsībai" Tas ir paradīzes dārzs – mūžīgās svētlaimes vieta. Paradīze var tikt uzlūkota kā dārzs, kā pilsēta vai kā debesis.

Arī te ir ambivalence. Ēdēne – nevainīgais cilvēces ceļa sākums; debesis – pretstats cilvēka ceļam kā nemainīgais mainīgajam, patiesais – aplamajam, skaidras zināšanas – maldiem.

"Gulripšas dārzā" ir viena no autobiogrāfiskākajām Ezeriņa novelēm. 1914. gadā Ezeriņu iesauc armijā, bet drīz atvaļina plaušu tuberkulozes dēļ. Viņš ir viens no tiem, kurus, kā pats smeļ novelē "Majestātes kazarmās", "slimība izglābj no nāves"

1916. gada pavasarī Ezeriņš dodas uz Suhumi ārstēties, jo tādu iespēju viņam dod atvaļināta karavīra statuss. No sanatorijas viņš draugiem un radniekiem raksta gluži prozaiskas vēstules, bet te viņš gūst vielu darbam, kas ir nevis daļiņa no tēlojamās dzīves telpas, bet modelē visu dzīves telpu kopumā.

Šajā novelē viegli izdalīt fabulisko aspektu (tas ir teksts, kas attēlo kādu īstenības epizodi) un mitoloģisko aspektu (tas ir teksts, kas modelē visu pasauli kopumā).

Fabuliskais aspekts ir stāsts par diviem jauniem cilvēkiem, kuri uz īsu brīdi satikušies Gulripšas dārzā, kas ir saliņa trakojošā okeānā, jo aiz sanatorijas sienām viss, itin viss liecina par pasaules kara klātesamību – tās ir zemūdenes, kas manītas Melnajā jūrā, ievainotie karavīri un dzīves dārdzība.

Mitoloģiskais slānis – tas ir mūžīgais stāsts par Ādamu un Ievu, kuriem jātop izdzītiem, jo atcerēsimes, ka debesis jeb paradīze ir pretstats cilvēka ceļam kā nemainīgais mainīgajam.

Šo ceļu simbolizē dāmas medaljons, uz kura emaljas attēlots kuģis. Un, lai gan dāma to iemet jūrā, noveles beigās tas tiek atrasts un atdots īpašniecei. Gan noveles, gan visas Ezeriņa daiļrades kontekstā tas simbolizē arī kādu augstāku garīgo spēku, kas zina īsto ceļu cauri pasaulīgo briesmu vilņiem.

Un tā ir arī atbilde uz jautājumu, kas ir mājas Jāņa Ezeriņa varoņu dzīves laicīguma un vienlaikus arī mūžības skatījumā.

¹ Турбин В.Н. К феноменологии литературных и риторических жанров в творчестве А.П.Чехова// Проблемы поэтики и истории литературы.- Саратов, 1973.- С. 214.

² Rubenis A. Cilvēks mītiskajā pasaules ainā.- R.: Zvaigzne, 1994. – 20.lpp.

³ Turpat, 19.lpp.

⁴ Ezeriņš J. Noveles. – Atēna, 1998. – 84.lpp.

⁵ Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского.- М.: Художественная литература, 1972.- С. 49.

⁶ Herdera vārdnīca. – R.: "Pētergaiļa" bibliotēka, 1993. – 96.lpp.

⁷ Rainis J. Kopoti raksti. – 2. sēj. – R.: Zinātne, 1977. – 11.lpp.

⁸ Ezeriņš J. Noveles. – Atēna, 1998. – 21.lpp.

⁹ Юнг К.Г. Воспоминания. Сновидения. Размышления.- Киев: Air Land, 1994.- С. 221 – 235.

SUMMARY

THE HOME ARCHETYPE IN THE SHORT STORIES WRITTEN BY JĀNIS EZERIŅŠ (PROBLEMS OF INTERPRETING THE FICTION)

The short stories written by Jānis Ezeriņš pose certain problems of interpretation due to their clarity in the plot and seemingly easy perception. Therefore when interpreting them one should pay attention not only to their fabula layer but also the level of text mythology.

The in – depth perception of the mythological layer of the Ezeriņš' short stories largely depends also on the home archetype. The home archetype in his short stories is connected not only with the traditional peasant's farm but also with many other images. Special role is allotted to the church and the palace which symbolizes the spiritual belief of the individual in higher matter, and inclination towards growth. Not only the building is important but also the organization of the surrounding environment and space.

Оксана Филина
Рижская Высшая школа педагогики и управления

К ВОПРОСУ О ВЗАИМОДЕЙСТВИИ ИСТОРИИ И ЛИТЕРАТУРЫ В ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ШКОЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ

Обращение к проблеме взаимодействия историко-культурного и литературного планов в художественном произведении обусловлено особенностями курса литературы основной школы. Учащиеся основной школы получают базовое литературное образование, основная цель которого — открыть перед детьми мир автора, сформировать у них умение проверять адекватность собственного чувства авторскому замыслу путем анализа художественного текста. Систематические знания об истории литературы учащиеся получают в старших классах, однако чтение и анализ художественных текстов уже в основной школе следует организовать так, чтобы историко-литературные представления стали результатом самостоятельных наблюдений учеников. Чем вызвана такая необходимость?

Во-первых, центральное место в ныне действующем учебном комплексе по литературе для основной школы занимает понятие "стиль писателя". Творчество наиболее значительных писателей изучается с 5-го по 9-й класс. Такое обращение в каждом классе к новому для учеников произведению данного автора расширяет представление о его творчестве и позволяет проследить, как единство художественного мира писателя по-разному проявляется в его различных произведениях. Но по-настоящему понять своеобразие творческой манеры писателя возможно только, если воспринимать текст как художественный факт определенной эпохи, национальной мировой культурной традиции. В противном случае читатели-ученики, сталкиваясь с незнакомыми фактами, такими поступками героев, которые невозможно объяснить с

современной точки зрения, задерживаются на стадии поверхностного восприятия текста. Произведение в этом случае остается для них лишь фактом "обязательного" чтения, никак не затронувшим их лично.

Во-вторых, современный школьник постоянно испытывает воздействие "внекультурных" идеалов, ценностей массовой культуры. Осознать свой культурный выбор и сформировать свой культурный облик он может именно в школе, изучая предметы эстетического цикла, важное место среди которых занимает литература. Для того чтобы эта задача была практически реализована, необходимо так организовать учебный процесс, чтобы школьник получил возможность воспринимать целостный контекст культуры. Прежде всего, это означает, что к анализу литературного произведения следует привлекать широкий культурный контекст, включающий синхронные и диахронные связи между явлениями культуры. "Культура дает код, позволяющий прочесть, воспринять произведение."¹ В результате у школьников формируется понимание того, что уникальное авторское творчество является частью общего движения культуры, осуществляющегося по определенным законам.

В-третьих, культурный облик и образ учащегося в современной латвийской школе национальных меньшинств формируется в условиях внеэтнической родины. Современной наукой признано, что осуществлять активную, плодотворную деятельность в обществе способна сегодня поликультурная личность, свободная от шаблонов и стереотипов в своих взаимоотношениях с миром. Именно в подростковом возрасте происходит "формирование индивидуального мировоззрения, системы личных ценностей и, в конечном счете, обретение человеком духовности как особого измерения личностного бытия."² Наиболее естественный путь, с которого начинается формирование поликультурной личности ученика-подростка это постижение духовных ценностей культуры, на языке которой он мыслит. С этой точки зрения важно создать такие условия обучения, которые

помогут школьнику воспринимать свой голос в культуре как выражение его личной принадлежности к "всеобщности" и свою культуру как "особый голос европейской всеобщности".³

Художественное произведение, в котором литературный план взаимодействует с историческими, моделирует типы человеческого поведения с двух взаимосвязанных позиций: с точки зрения вневременных, неизменных морально-нравственных категорий и с точки зрения культурных, этических и т.п. норм конкретной эпохи. Следовательно, в процессе чтения и анализа этих произведений школьники получают возможность осознать этапы становления родной культуры именно с позиции изменений, происходящих в постижении человеком мира. В школьном курсе литературы можно выделить два типа подобных текстов.

I. Произведения, в которых изображены реальные исторические события:

- 1) произведения, в которых наряду с вымышленными персонажами воссоздаются образы реальных исторических деятелей (А.С.Пушкин "Калитанская дочка");
- 2) произведения, все персонажи которых являются вымышленными (Н.В.Гоголь "Тарас Бульба").

II. Произведения, в которых изображаются вымышленные события:

- 1) произведения, в которых наряду с вымышленными персонажами действуют реальные исторические лица (М.Ю.Лермонтов "Песня про купца Калашникова");
- 2) произведения, действие которых отнесено к отдаленной от современности эпохе, и для адекватного понимания текста необходимо воссоздание культуры данной эпохи (Д.И.Фонвизин "Недоросль").

Основанием для такой классификации служит соотношение в литературном произведении исторических событий, изображенных в авторской интерпретации и вымышленных писателем действий, образов, отражающих его точку зрения на человека и мир.

Рассмотрим проблемы, связанные с изучением в школе литературных произведений каждой группы.

Главная особенность произведений первой группы состоит в том, что в них изображаются те исторические события, которые сыграли значительную роль в развитии народного самосознания. Их оценка в произведении осуществляется с трех позиций:

- позиция участника;
- позиция автора текста, с точки зрения его времени;
- позиция современного читателя.

Для того, чтобы культурные ценности далекой эпохи (в единстве "вечного" и исторически-конкретного) естественно вошли в духовную жизнь школьника, необходимо найти то общее, что связывает три позиции.⁴

Первая проблема, которая возникает в связи с этим, - незнание учениками реалий конкретной эпохи. Поэтому важнейшей методической задачей становится знакомство учащихся с исторической основой произведения. Одним из продуктивных приемов, способствующих решению этой задачи введение "словаря эпохи" Учащиеся анализируют лексику литературного произведения, соответствующих статей учебника, лекций учителя, выделяют в ней новые для них ключевые понятия, распределяют их по конкретным разделам (например, при изучении "Повести временных лет" в 6 классе такими разделами могут быть следующие: политическая жизнь, летописание, быт). "Словарь эпохи" помогает ученикам активно пользоваться новой лексикой при подготовке к творческим работам и в речевой практике. Например, в сообщениях, которые создаются учениками на основе самостоятельного изучения исторического и литературного материала.

"словарь эпохи" становится своеобразной основой, вокруг которой систематизируются их рассуждения.

Вторая проблема, значимая для выбора методики анализа, связана с взаимодействием в произведении исторических деятелей и вымышленных персонажей. Сталкивая частного человека и "государственную" личность, автор, как правило, выявляет такие проблемы, как историческая и нравственная целесообразность поступков исторических лиц, влияние их действий на становление духовных ценностей во всенародном масштабе. В этом плане представляет большой интерес повесть А.С.Пушкина "Капитанская дочка". Идеино-художественная структура повести построена на противопоставлении двух миров дворянского и крестьянского. "Каждый из двух изображенных Пушкиным миров имеет свой бытовой уклад, овеянный своеобразной, лишь ему присущей поэзией, свой уклад мыслей, свои эстетические идеалы."⁵ Поэтому анализ повести целесообразно построить на самостоятельном выявлении учащимися важнейших признаков этих миров (основой для этого может служить уже упоминаемый "словарь эпохи"), их сопоставлении, для которого следует использовать формы работы, открывающие перед учащимися возможность обмениваться мотивированными мнениями.

Таким приемом, к примеру, может быть диспут, в ходе которого одна группа учащихся "защищает" "правильность" образа жизни, интересов, нравственных идеалов представлений о власти крестьянского мира, другая дворянского. Результатом в этом случае должен быть вывод о пушкинском отношении к противоположным мирам. Пушкин признает "правоту" в той, и другой стороны и невозможность их примирения. А этот вывод является основой понимания идеи повести и, более широко, пушкинского понимания человека. Эта мысль о том, что "...правильный путь состоит не в том, чтобы из одного лагеря современности перейти в другой, а в том, чтобы подняться над "жестоким веком", сохранив в себе гуманность, человеческое

достоинство и уважение к живой жизни других людей”⁶. Идея, отметим, чрезвычайно актуальная для нашего времени. Поэтому так важно дать учащимся возможность осознать истоки ее формирования в концепции художественного мира Пушкина, опередившего свою эпоху в понимании гуманистической сущности человека.

В тех произведениях первой группы, персонажи которых являются вымышленными, на первый план выдвигается изображение человеческих характеров с акцентированным выделением каких-либо черт, важных для писателя (например, в стихотворении М.Ю.Лермонтова “Бородино” - это патриотизм). Поэтому при изучении таких текстов внимание следует сосредоточить на переживании человеком исторических событий, на тех духовных качествах, которые сближают героев произведений с современными читателями. Например, один из возможных путей анализа стихотворения М.Ю.Лермонтова “Бородино” сопоставление поколений “вынешнего времени” и “богатырей” с позиции способности отстаивать нравственные ценности. Эта проблема была значима для Лермонтова, но не менее важна она и для нас. Следовательно, анализ текста, подчиненный ее решению, позволит ученикам осознать историю не как цепь отдаленных по времени и не имеющих никакого отношения к современности событий, но и как непрерывный процесс, в котором мы участвуем наравне с предшественниками.

Главная особенность произведений второй группы - изображение какой-либо культурно-исторической эпохи в аспекте межличностных отношений. Образы исторических личностей, которые встречаются в этих произведениях, обычно не столько воспроизводят реальных исторических лиц, сколько моделируют их по законам народной памяти (например, образ Ивана Грозного в “Песне про купца Калашникова” М.Ю.Лермонтова). Очевидно, что при изучении таких произведений следует основное внимание уделять проблеме исторической памяти нации, связывающей прошлое с настоящим, а также выявлению

сформировавшихся в прошлые эпохи незабываемых духовно-нравственных ценностей народа (в названной поэме Лермонтова – это конфликт вседозволенности и народного понимания справедливости, чести, совести).

Основная проблема, которая возникает при анализе произведений второй группы, все персонажи, которые вымышлены автором, восприятие учениками поступков людей, живших много лет назад, с точки зрения ценностей сегодняшнего времени. Одна из возможностей избежать искаженного понимания внутреннего мира героев – привлечение к анализу текста историко-культурного комментария, цель которого углубить представления учеников о конкретном времени. Например, центральной проблемой разбора рассказа И.С.Тургенева "Муму", организованного как учебное исследование, может стать сопоставление его сюжета с реальной жизненной историей, послужившей основой для фабулы произведения. Основным вопросом, с которым столкнутся ученики в процессе исследования, влияние крепостного права на личность человека. Таким образом, результатом разбора станет понимание мотивов поведения тургеневского персонажа и сложной противоречивости его характера.

В заключение необходимо подчеркнуть, что предложенная систематизация литературных произведений выделяет в качестве основы не познавательную информацию, содержащуюся в их текстах, а ту возможность, которую они дают читателям "возможность вместо одной пережить несколько жизней и этим обогатить опыт ...действительной жизни..."⁷

¹ Борев Ю.Б. Эстетика.- М., 1988.- С. 461.

² Леонтьев Д.А. Очерк психологии личности.- М., 1997.- С. 53.

³ Библер В.С. Основы программы школы диалога культур.- Кемерово, 1992.- С. 11.

⁴ См. об этом: Кунарев А.А. История в курсе преподавания литературы в 4-7 классах// Межпредметные связи при изучении литературы в школе.-М., 1990.- С. 31-33.

⁵ Лотман Ю.М. Идеальная структура "Капитанской дочки" // Лотман Ю.М. Пушкин. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь.- М., 1987.- С.111.

⁶ Там же, с. 124.

⁷ Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества.- М., 1979.- С. 72.

SUMMARY

ON THE INTERACTION OF LITERATURE AND HISTORY

The aim of the present article is to acquaint the reader with one of the main models of literature teaching: the cultural and historical one. The author gives a detailed description of the interaction between history and literature in the literary text. According to the author's opinion the teaching of literature within the cultural model enables pupils to understand independently the cultural differences in time and space.

Jānis Rudzītis
Latvijas Universitāte

MĀCĪBU KOOPERĀCIJAS ORGANIZĀCIJA LĪTERĀTŪRAS STUNDĀS VIDUSSKOLĀ

Divdesmitā gadsimta nogalē dzīves attīstība apsteidz domāšanu, arī skolas darbā. Informācijas, telekomunikācijas izvēršanās, ekonomiskā konkurence, finansu un ražošanas globalizācija, sasniegumi zinātnē un tehnoloģiju izstrādē, pārmaiņas vērtībuzpratnē, demokrātijas nostiprināšanās sabiedrībā un starpvalstu attiecībās būtiski ietekmē arī izglītības un kultūras politiku. Šo kopsakarību izprate kļūst par visu pedagoģu profesionālās kompetences pamatu. Taču reizē tā izvirza virkni problēmu, pretrunīgas pieejas to risināšanā.

Eiropas Padomes dokumentā "Baltā grāmata vispārīgajai un profesionālajai izglītībai" uzsvērtā nepieciešamība tuvināt "mācīšanās sistēmu" un "ražošanas sistēmu", skolā attīstīt sapratni un jaunradi, aizstāt pasīvās skolotāja un skolēnu attiecības ar interaktīvām attiecībām. Te lasām: "Eiropas kultūras nākotne ir atkarīga no tās spējas dot jaunatnei zināšanas pastāvīgi visu apšaubīt un meklēt jaunas atbildes, nekaitējot cilvēciskajām vērtībām. Tas ir pilsonības pamats, tas ir būtisks, ja Eiropas sabiedrībai jābūt atvērtai, daudzkulturālai un demokrātiskai."¹ Skolas galvenā funkcija – virzīt bērņus, pusaudžus un jauniešus tā, lai viņi attīstītos kā personības, sabiedrības un valsts darbinieki.

Šāda nostādne ievērota arī mūsu valsts jaunā Izglītības likuma un tam pakārtotā Pamatizglītības valsts standarta izstrādē.

Grūtajos sabiedrības pārtapšanas apstākļos arī literatūras skolotāja pirmais uzdevums ir mācīties demokrātiju, atvērtību, toleranci attiekmē pret visu jauno un atbilstoši nākotnes perspektīvai izdarīt pārkārtojumus mācību un audzināšanas darbā.

Atzīstot skolotāja un skolēnu demokrātisku sadarbību jeb kopdarbību par vienu no izglītības procesa organizācijas stratēģiskajiem orientieriem, ir svarīgi iepazīt rosinošu teorētisko literatūru un iedziļināties radošu pedagogu projektos, kas jau īstenoti šajā jomā.

Ievērojamas grūtības te rada atšķirīgās teorijas, kā arī virknes terminu neatbilstība Rietumu un Austrumu nostādnēs (pedagoģija un izglītība; mācību un audzināšanas process un izglītības process; socializācija un individuācija; mācību metodes un mācīšanas un mācīšanās metodes; mācību metodes un sadarbības metodes; mācību formas un sadarbības veidi utt.).

Izglītības prognozētāji uzskata, ka nākamajā gadsimtā informācijas sabiedrībā mācīšanās kļūs nozīmīgāka nekā mācīšana (varbūt – mācības?).

Drošākai orientācijai aizvien ir vajadzīgs kāds metodoloģiskais pamats. Šajā gadījumā tāds varētu būt **kultūrfilozofija**. Domāšanas ievirzei – divas tēzes.

“Kultūra ir tas fenomens, kurā pilnībā izpaužas cilvēka būtība un parādās atšķirība no visas pārējās dzīvās un nedzīvās dabas.”²

Cilvēks ir būtne, kura rada kultūru un kuru kultūra rada par personību.

Kā cilvēks kļūst par kultūras cilvēku, integrējoties sabiedrībā?

Sociālās mācīšanās teorija šo procesu sauc par internalizāciju.

Socioloģijas skaidrojošo terminu vārdnīcā lasām:

"Internalizēšana jeb interiorizēšana (no latīņu *internus* vai *interior* 'iekšējs') ir savā sociālajā grupā vai sabiedrībā funkcionējošo sociālo vērtību un izturēšanās normu apgūšana, t.i., šo vērtību un normu iemācīšanās un pieņemšana par sev saistošām."³

Tradicionālā skatījumā uzreiz var iebilst pret mācīšanās un apguves (viens ir pedagogijas, otrs – psiholoģijas termins) vienādošanu. Psiholoģijas vārdnīcā skaidrots: **"..mācīšanās** mērķtiecīgs vispārinātu sabiedrisko pieredžu apgūšanas process, kurā veidojas priekšmetiskās sociālās zināšanas un prasmes."⁴ Žēl, ka vārdnīcā nav dots apguves skaidrojums. Turklāt paliek neskaidrs, vai zināšanās un prasmēs ietilpst arī sociālās vērtības un izturēšanās normas.

Mūsdienu pedagogija personības veidošanās procesā blakus socializācijai par būtiski svarīgu izvirza arī **kulturizāciju** (kultūras vērtību apguvi brīvas izvēles ceļā), **individuāciju** (individa paša veidošanos par unikālu personību) un **audzināšanu** (darbības, ar kurām cilvēki mēģina kādā noteiktā aspektā veicināt citu cilvēku personības attīstību).⁵

Viena no sociālās mācīšanās teorijām ir ieguvusi kooperētās **mācīšanās** (*cooperative learning*) nosaukumu. Grupa mūsu radošo

pedagogu, kas pievērsušies šīs teorijas praktiskam risinājumam, ar Sorosa fonda – Latvija atbalstu izdotojā grāmatā “Mācīsimies sadarbojoties” tulkojumā piedāvā kooperatīvās mācīšanās terminu, uzskatot, ka “kooperatīvā mācīšanās ir viens no mācīšanās veidiem grupās, kad darbs plānots un organizēts, lai apgūtu gan akadēmiskās zināšanas, gan sociālās prasmes”⁶. Grāmatas teksts liecina, ka arī jaunu ceļu meklētājiem nācies sastapties ar terminoloģijas neskaidrībām. Cik pamatotas, piemēram, ir akadēmiskās lomas, akadēmiskie mērķi, akadēmiskās zināšanas skolas darbā? Tās ir augstskolas prioritātes.⁷ Bez kooperatīvās mācīšanās taču pastāv arī ne mazāk nozīmīgā individuālā mācīšanās. Kā mācību metožu izvēle nosaka mācīšanās raksturu grupu darbā? Kādos gadījumos mācīšanās grupā var būt neefektīva? Katrs pedagogijas jēdziens ir izprotams noteiktas sistēmas ietvaros un aizvien saistās ar konkrētām darbībām.

Mūsaprāt, pedagogiskā skatījumā mācīšanos ir lietderīgi skatīt mācību un audzināšanas kontekstā atbilstoši Latvijas izglītības koncepcijai, atzīstot, ka šī vienotā procesa būtība ir pedagoga un skolēnu kā savstarpēji saistītu subjektu sadarbība, kas balstās uz humānām attiecībām, savstarpēju cieņu, palīdzību un var izpausties vairākās formās. Tādā izpratnē turpmākajā izklāstā kooperācijas vietā lietots tās latviskais ekvivalents – **sadarbība**.

Konkrēta mācību priekšmeta apguves organizācijā sadarbība saistāma ar **izzīni** un **saskarsmi** tā, lai būtu ievērotas ne tikai jaunas mācību informācijas uztveres, analīzes, interpretācijas un saglabāšanas likumsakarības, būtu akcentētas ne tikai spējas uztvert

partnera personību šīs informācijas apstrādes vai meklēšanas situācijās, bet arī atklātos pats **izziņas mehānisms** kopsakarā ar indivīda tapšanu par personību kultūras aprītē, kas noris arī skolā.

Saskarsme, protams, ir jāmācās kā skolotājam, tā skolēniem. Pedagoģijā ir ieviests pedagoģiskās saskarsmes jēdziens, kas apzīmē īpaša veida sociālo interakciju, kurā pedagogs sevi orientē un darbojas saskaņā ar audzēkņu darbību, panākot savstarpēju iedarbību un ietekmi. Pedagoģiskās saskarsmes raksturu nosaka konkrētu mācībsituāciju iecere, apguvei izraudzītais mācību saturs un vērtīborientējošai sadarbībai izvirzītais mērķis.

— Kā zināms, mācībsituāciju ievada **mācību uzdevums**. Ne katrs mācību uzdevums ir piemērots sadarbībai. Aktīvs dialogs uzdevuma risināšanā var rasties tad, ja kopīga apspriešanās, analīze un vērtējums objektīvi ietver vairāk nekā vienu iespējamību. Vispiemērotākie ir problēmu uzdevumi. To risināšanai vajadzīgas ne tikai sociālās jeb saskarsmes prasmes, bet arī procesuālas, radošas darbības prasmes un zināšanas, kas izkopjamas arī individuālā darbā ar mācību informāciju.

Literatūras mācību organizācijā sadarbībai un līdz ar to arī saskarsmei ir sava specifika. To nosaka literatūras kā vārda mākslas savdabība un atšķirības tās apgūvē salīdzinājumā ar eksaktajiem mācību priekšmetiem. Zinot, ka nav iespējams viennozīmīgi pateikt, kas ir māksla, mākslas darbs, ir lietderīgi to izprātne ievērot sistēmisko pieeju, izmantojot, piemēram, kultūrfilozofa M.Kagana rosinājumu: "Māksla ir vienīgais darbības auglis, kas atveido cilvēka esamību tās

kopveselumā, t.i., modelē vissarežģītāko sistēmu – cilvēku. Tāpēc mākslā var atrast visu – zināšanas un vērtības, realitātes atspoguļojumu un fantāzijas konstruētus ideālus, gara sablīvējumus un to aptverošus materiālos konstruktus, zīmju sistēmas un šajās zīmēs ietvertās garīgās nozīmes, cilvēka pašizpausmes veidus un līdzekļus saskarsmei ar sev līdzīgiem.”⁸

Mākslas, arī daiļdarba kā vārda mākslas darba adresāts ir indivīds. Patiess mākslas darbs katram recipientam iedveš kaut ko citu, ir tik daudzšķautņains, ka ikviens ieinteresētais tajā var atrast kaut ko sev tuvu, vajadzīgu, to, ko dēvē par personiski ietonētām individuālajām mākslinieciskajām vērtībām. Katram lasītājam (arī skolēnam) var būt “savs” Rainis, “savs” Ojārs Vācietis u.tml.

Daiļdarba uztvere ir sarežģīta psihiskā procesa ārējais slānis, un formas ziņā tā ir līdzīga rakstnieka mākslinieciskajai jaunradei. Lasītājs, klausītājs ideālā variantā paceļas no reprodukcijas uz kreāciju, no uztveres uz līdzradišanu, ko pavada estētisks baudījums. Tas iestājas tāpēc, ka mākslinieciskajā darbībā saplūst **priekšmetiska darbība** un **saskarsme**, kas prasa abu partneru aktivitāti.

Ļoti daudzi vecāko klašu skolēni pēc daiļdarbu izlasīšanas izjūt vajadzību savstarpēji apmainīties iespaidiem, domām, dzīves un mākslas vērtībām. Lūk, kāda 11. klases audzēkņa izteikums: “Man liekas, ka skolēnus vairāk vajadzētu iesaistīt diskusijās, grupu darbā vai ļaut darboties individuāli, rīkot mazus konkursus. Mums katram ir savas domas, atšķirīgas no tām, ko skolotājs teicis vai ko grāmatā var

izlasīt. Labāk ir pārrunāt daiļdarbus mazā cilvēku kolektīvā nekā lielā. Ja cilvēku ir daudz, visu laiku jāklausās, ko citi saka. Parasti jau runā tie drošākie, skaļākie. Varbūt viņiem nemaz nav tik interesantu, neparastu domu kā tiem, kuri klusē. Grupā katrs var teikt, ko viņš izjūts, ko sapratis, kam piekrist, nebaidoties saņemt noraidošu vērtējumu.”

Jaunais cilvēks tīri intuitīvi ir apjautis, ka psiholoģiskā ziņā skolēns ir tuvāks saviem vienaudžiem nekā pieaugušajiem. Vajadzība sadarboties, apmainīties idejām frontālā darbā, grupās vai pāru darbā mūsu dienās ir visnotaļ atbalstāma kā literatūras stundās, tā ārpusklases nodarbībās. Citam nodot savas vērtības var tikai garīgā saskarsmē, t.i., tādā sadarbībā, kas balstīta uz atieksmi pret citu kā pret sev līdzīgu subjektu, kurš brīvi pauž savas domas un izjūtas, ja valda savstarpēja cieņa, garīga vienotība, uzticēšanās. Tas notiek tad, ja tu citam atklāji savas vērtības kā apslēptus dārgumus un viņš atbild ar to pašu. Šādā dvēseļu atklāsmē atraisās pašizpaušmes spējas, prasmes radīt ar vārdu, rodas tādas garīgi vienojošas vērtības kā ticība, cerība, mīlestība, uzvedības orientieri, ticība personiskiem un pārpersoniskiem ideāliem. Un tomēr jāatceras, ka jauniešu vecumā skolēni savas intīmās izjūtas un pārdzīvojumus neatklāj pat tuvākiem draugiem. Ja radusies uzticēšanās skolotājam, viņi pārdomu darbos rakstveidā var atklāt daudzko vairāk nekā grupālā diskusijā.

Pilnvērtīga mākslinieciska uztvere, līdzradīšana ir ideālais variants, kas literatūras mācībās saistās ar īpašu estētisko motivāciju, estētisku vajadzību apmierināšanu. Taču arī citos uztveres gadījumos

sadarbības sekmēšanas nolūkā skolotāja pienākums būtu rosināt jauniešus nodibināt attiecības ar daiļdarbu, piešķirt tajā tēlotajam individuālu nozīmīgumu. Visnotaļ stimulējama vajadzība dalīties savos iespaidos, ievērojot to, ka katram skolēnam var būt atšķirīgas intereses, atšķirīga tēlainā domāšana, spējas radīt ar vārdu. Lai rodas iespēja izvēlēties, kā izteikties par savām domām un izjūtām! Tad arī veidojas dialogiskie kontakti ar daiļdarbu, kas ļauj iztēlē izdzīvot daudzu cilvēku dzīves un reizē labāk iepazīt pašam sevi.

Teiksim, stundā par produktīvu mācību uzdevumu, kas rosina skolēnus izvēlēties sev nozīmīgāko sarunas pavedienu, var noderēt A. Birkerta domas par Raiņa dzejas pasauli. Viņš raksta: "Tur ir domu un ideju plašums un svars, jūtu spēks un dziļums, noskaņu bagātība un smalkums, tur ir gribas spēks, ciets un nesalaužams kā granīts, centienu spars un pārgalvīga drosmē, tur ir formu un tēlu, krāsu un simbolu daudzpusība, valdzinoša fantāzija un fantastika. Tas ir Raiņa bagātais dvēseles saturs, kas atklājas viņa dzejā, savāds, īpatnējs, oriģināls, līdz tragismam nopietns un apzīlinoši mirdzošs savā skaistumā.. Visas viņa gara dzīves centrā stāv liela mīlestība, lieli mērķi, ideāli, centieni, priekš kuriem dzejnieks ar lielāko pašizliedzību strādā visu mūžu..

Mēs redzam, ka uz mums runā gars, kas prot redzēt un rādīt lietas tādā goismā, kādā mēs neesam paraduši tās redzēt."⁹

Grupās vai pāru darbā, iepazīstot māksliniecisko informāciju – dzejoļu kopas, skolēniem paveras iespēja veidot dialogu ar "Raiņa

bagātās dvēseles saturu", izcelt tajā gan atziņu bagātību, gan mākslinieciskās izteiksmes savdabību. Daži rosinājumi.

- Kā izpaužas Raiņa domu un ideju plašums?
- Kas šajā dzejā liecino par jūtu spēku un dziļumu?
- Kur saskatāms dzejnieka gribas spēks un pārgalvīgā drosme?
- Kādus neparastus simbolus un kāpēc Rainis izmantojis?
- Kādas parādības un norises sabiedrībā un cilvēka garīgajā pasaulē Raiņa dzeja man palīdz saskatīt un vērtēt?

Tie varētu būt tikai daži jautājumi, kurus vispirms pārdomā katrs atsevišķi un tad dalās pārdomās. Par vadmotīvu ir iespējams izvēlēties Raiņa rindas:

*Mums visiem vienas sāpes
Un vienas cerības:
Kad es jums manas sūdzu,
Jūs dzirdat savējas.*

Ja mācību uzdevums rada vajadzību sākumā ģenerēt idejas, var likt lietā tādu kopīgas domāšanas metodi kā grupveida diskusiju – *brainstorming session*, kas mūsu pedagoģiskajā literatūrā ieguvusi "prāta vētras" jeb "smadzeņu ofensīvas" nosaukumu. Katrs diskusijas dalībnieks izsaka visas iespējamās idejas, nedomājot pat par to, cik tās pamatotas. Pēc tam izteikumus izvērtē, lai noteiktu, kuri no tiem vistiešāk saistās ar problēmas šķetināšanu. Piemēram, izklāstīsim mācībsituācijas aizsākumu literatūras stundā, kurā 11.klases skolēnu grupa diskutēja par J.Jaunsudrabiņa triloģiju "Aija"

P r o b l ē m a. Jānis, redzot Aijas nolaidīgo dzīvi, šausminošo garīgo trulumu, domā: "Vai tiešām šo sievieti bij iespējams pacelt

cilvēku kārtā? Vai tikai viņš pats, ieiedams šai tumsā, garīgi nemirs? Viņu sagrāba bailes." Bet no Aijas viņš neaiziet. Kāpēc?

Skolēnu idejas:

- Jānis ir ideālists, sapņotājs. Aiju vairāk saista reāli labumi. Jānim ir tikai liela mīlestība. Tā neļauj aiziet.
- Jānim vēl tikai nedaudz vajadzētu paciesties, Aija noteikti mainītos. Varbūt viņš pats arī to nojauš.
- Aija viņam patīk. Un savām jūtām pavēlēt nevar.
- Nav tikai kaislības vien. Aija tā kā viņam grib tuvoties. Jānis vēl cer...
Varbūt tas ir Jāņa liktenis? Atcerieties Olgas vēstuli viņam pēc levas nāves!
- Jānis grib palīdzēt Aijas bērniem, apliecinot rakstnieka paša vērtīborientāciju – "Labam būt nozīmē būt laimīgam"
- Šis cilvēks ir glēvulis. Sen jau vajadzēja aiziet.
- Jānis ir gandarīts par to, ka beidzot tomēr Aiju ieguvis. Nav tik viegli šādas izjūtas pārvarēt.
Varbūt Jānis domā tāpat kā Aija, ka viņa rupja kļuvusi nabadzības dēļ? Viņš Aiju zēlo.
- Un tādas palaistuves dēļ vajadzēja izdarīt pašnāvību? Tur nu vajadzīga liela ticība liktenim. Īsts vīrs tā nedarītu.

Problēmas risinājumā atklājas, ka šīs klases skolēni necentās vienprātīgi atbalstīt Z.Mauriņas izteikto domu – Jaunsudrabiņš un viņa varoņi tic nenovēršamajam liktenim. Vairāki jaunieši apliecināja arī spējas psihoanalīzes jomā.

Vēl divi līdzīgi problēmuzdevumi 10.klasei.

1) *Kas vainojams Krustiņa nāvē R.Blaumaņa lugā "Pazudušais dēls" ?*

2) Lugā "Indrāni" tēvs Zelmiņai saka: "Bet nu es tomēr vēl druscīgi dzīvošu caur to labu, ko tev esmu mācījis. Tie citi visi mani apraks. Ari Noliņš. "Atceroties R.Blaumaņa dzīves un mākslas kredo – "Būt visam labam par ceļu rādītāju" centieties izdibināt Tēva teikto vārdu dzijāko jēgul

Sadarbību var aktivizēt arī citas sociologu un izglītības darbinieku proponētās jaunās tehnoloģijas – paneļdiskusijas, disputi, preses konferences, radošo darbu skates, projektu nedēļas, nodarbības interešu grupās, lomu spēles, datorprogrammas dialoga režīmā u.c.

Domāsim par kādu akūtu problēmu! Šī gadsimta nogalē sabiedrībā satraukumu rada glabālas ekonomiskās krīzes simptomi. Diemžēl jau esošo krīzi jaunās paaudzes audzināšanā cenšas pamatot ar pārmaiņām vērtīborientācijā, ar to, ka postmodernā sabiedrībā indivīdi vairs nejutas stingri saistīti ar vispārpieņemtām normām un vērtībām, aktuālas kļūst indivīda identitātes problēmas. Par visu to atklāti jārūnā arī skolā. Neko neuzspiežot, bet rosinot domu apmaiņu, izmantojot kādu no iepriekš minētajiem sadarbības veidiem, piemēram, 12.klasē, ir iespējams organizēt disputstundu par literatūras būtību un sūtību, tās attīstības tendencēm mūsu dienās. Tāda stunda ir rūpīgi jā sagatavo, ievērojot arī jauniešu pašu priekšlikumus. Teiksim, pievēršoties postmodernismam kā specifiskai mūsdienu garīgās dzīves orientācijai arī mākslas jomā, varētu iepazīt M.Briedes eseju grāmatu "Vārda kārdinājums"¹⁰ Grupa skolēnu ar skolotāja atbalstu apzina tajā risinātās problēmas un disputstundas

ievadijumā izdala dažas no tām, īsi raksturojot arī pieejas to risināšanā. Daži problēmiski citāti no šīs grāmatas.

Pajautājiet cilvēkam, vai viņš spēj dzīvot bez cerībām uz rītdienu? (138. lpp.)

Kas ir poētiska vērtība? (51. lpp.)

Ja mēs esam pietuvinājuši savu ideālu un sapni tik tuvu, tik bezgala tuvu realitātei, ka kuru katru brīdi spēsim šo realitāti pārvērst par visistāko paradizi zemes virsū, kāpēc tad mēs esam tik neirastētiski, nomākti un nelīdzsvaroti? Bet varbūt tieši šeit pastāv mūsu nomāktības un izmisuma patiesais motīvs? Varbūt vērtību valoda tomēr ir tā, kas piešķir cilvēkiem fizisko veselību, morālo identitāti un psiholoģisko līdzsvaru? (82. lpp.)

Mēs esam izmēģinājuši visu, pilnīgi visu. Tikai nekas mūs neapmierina, jo mēs vienmēr saskaramies ar kaut ko nepilnīgu, kam vai nu ir gara magiskais spēks bez materiālo labumu seguma, vai arī otrādi – materiālā labklājība, kurai pamatā ir gara nabadzība. (31. lpp.)

Jebkuru modernismu raksturo nicinājums pret pastāvošo tradīciju. Sākot ar romantismu, līdz pat mūsdienām visi literārie virzieni ir modernistiski, jo, dzīdamies pēc jaunā, tie noniecina tradīciju, un mēs nevaram apgalvot, ka viss, kas tajos norisinājās, ir progress un evolūcija. Kad iepriekšējais virziens deģenerējas manierismā, stagnācijā un rutīnā, dvēsele tiecas pēc atjaunotnes. (33. lpp.)

Virzot skolēnus pa domu, ideju, vērtību apmaiņu ceļu, ir svarīgi izskaidrot to, ka modernu cilvēku raksturo tolerance, iecietība un atvērtība visam jaunajam. Ikviens var analizēt katru parādību dzīvē un mākslā, izteikt savu viedokli arī par to, ko viņš neizprot. Patiesība dzimst domu apmaiņā. Cilvēks par personību veidojas sev līdzīgo sabiedrībā. Šai sakarā pārliecinošs ir Bernarda Šova paradokss: ja tev ir viens ābols un man ir viens ābols, un ja mēs ar tiem

apmaināties, tad katram no mums kā bijis, tā paliek viens ābols. Taču, ja man ir ideja un ja tev ir ideja un ja mēs ar tām apmaināties, tad mums katram jau ir divas idejas.

Viss iepriekš teiktais gan nenozīmē to, ka būtu noraidāmas līdz šim pazīstamās mācību metodes kā literatūras mācību procesa dalībnieku **sadarbības veidi**, proti: daiļdarba, tā fragmentu lasīšana ar patosa izjūtu, asociāciju ierosināšanu, kas sekmē iesaistīšanos līdzradīšanā; izlasītā komentēšana, skaidrošana; māksliniecisks stāstījums; esejska apcere; pārrunas un analīze, kas neatvirzās no daiļdarba estētiski intelektuālās iedabas; problēmu risināšana; disputs, diskusija; lomu spēle; inscenēšana, dramatisācija; ilustrāciju aplūkošana un zīmēšana; kino un video materiālu iepazīšana; mākslinieciska rakstura konkursi; literāri karnevāli u.c. Par to domājot, rodas būtisks jautājums: kādos pedagoģiski psiholoģiskos nosacījumos minētās mācību metodes var kļūt **interaktīvas**?

Piebildīsim, ka **interakcija** ir process, kurā cilvēks sevi vērtē un rīkojas saskaņā ar cita cilvēka rīcību. Tā ir savstarpēja sadarbība, kurā visi procesā iesaistījušies cits citu ietekmē, garīgi bagātinās. Tas var notikt, ja:

- mācību metodes ir saskaņotas ar literatūras kā vārda mākslas apguves specifiku;
- skolēniem tiek rosinātas vajadzības, kas virza uz vērtīborientējošu sadarbību;
- pedagoģiskā saskarsme iegūst pedagoģiski mākslinieciskās saskarsmes raksturu, kad blakus verbālajai komunikācijai pats daiļdarbs kļūst par saskarsmes līdzekli un formu;

- katrs skolēns kļūst par viņam veicamās darbības subjektu; tādā nolūkā ir svarīgi panākt visu mācību procesa dalībnieku iekšēju aktivitāti un nemifīgi paaugstināt viņu patstāvības līmeni;
- radošu sadarbību rosina problēmiski mācību uzdevumi, pretrunīgi fakti, paradoksi, skolēnu pašu izvirzīti jautājumi;
- katra pozitīva aktivitāte iegūst atzinību, pozitīvu novērtējumu.

Tai pašā laikā grupālo darbu sadarbības sekmēšanas nolūkā nevar uzskatīt par universālu līdzekli. Tikai saistībā ar frontālā un individuālā darba, pāru darba formu un plaša spektra mācību metožu praktizēšanu var cerēt uz panākumiem. Jebkura temata nepārdomāta izvirzīšana apspriešanai grupā var kļūt par tukšu spriedelēšanu, jo sevišķi vērtīborientējošā kontekstā. Tas pats sakāms par sarežģītas mācību informācijas apguvi, kad skolēniem trūkst priekšzināšanu un darbības pieredzes. Aizvien jāapsver arī mācību laika limita ierobežotība. Kā klasē, tā mājas darbā audzēkņiem jāiegulda arī nopietns individuālais darbs, kas raisās **intrapersonālā saziņā** (jeb saziņā ar sevi): skolēns veido dialogu pats ar sevi vai daiļdarbu, cenzdamies to izprast un izjust, ieņemt savu viedokli, savu ētiski estētisko attieksmi. Tādējādi ikviens var efektīvi attīstīt pats savas komunikācijas spējas, izprast pats sevi un arī citus. Tas ir individuālo māksliniecisko vērtību izkristalizēšanās process, kas var radīt vajadzību sadarboties ar klasesbiedriem.

Nobeiguma vietā nevis apgalvojoši secinājumi, bet trīs jautājumi vispirms jau pašam sev.

Vai jaunākās mācīšanās teorijas pedagogus, arī literatūras skolotājus, neievirza vienpusīgā izglītības procesa un tā rezultātu izpratnē?

Vai orientācija uz Rietumos patlaban dominējošo pragmatismu, arī izglītībā, virzot skolas darbu uz intelekta attīstīšanu, zināšanu, prasmju un domāšanas, spriešanas spēju izkopšanu, novārtā neatstāj personības emociju un pārdzīvojumu sfēru, cildenu ideālu veidošanos?

Cik pamatots mūsu dienās ir humānistiskās orientācijas psiholoģijas pamatlicēja Karla Rodžersa atzinums: "Mēs visi labi saprotam, ka vienu no pastāvošās mācību sistēmas traģēdijām rada tas, ka tā par galveno atzīst tikai intelektuālo attīstību.. Ja kļūtu par skolotāju, es gribētu, lai manā klasē norisētu mācības, kurās būtu iesaistīts katrs skolēns, visa viņa personība. Tas ir grūti, bet tas ir nepieciešams."

¹ Citēts no: Palīgs skolotājam. – R.: RaKa, 1997. – 109.lpp.

² Kūle M., Kūlis R. Filosofija. – R., Zvaigzne ABC, 1988.– 474.lpp.

³ Socioloģijas skaidrojošo terminu vārdnīca.– R.: LU, 1997.– 20.lpp.

⁴ Psiholoģijas vārdnīca/ O.Breslava red. – R.: Mācību grāmata, 1999.– 81.lpp.

⁵ Sk.: Gudjons H. Pedagoģijas pamatatziņas. – R.: Zvaigzne ABC, 1998.– 205.lpp.

⁶ Mācīsimies sadarbojoties.– R.: Mācību grāmata, 1998.– 17.lpp.

⁷ Sk. Izglītības likums.– R.: RaKa, 1999.– 15 lpp.

⁸ Каган М.С. Философия культуры. -- Санкт - Петербург: Петрополись, 1996.- Стр. 19.

⁹ Birkerts A. Rainis kā mākslinieks. – R.: A.Raņķa grāmatu tirgotavas apgādība, 1925.– 51. – 52.lpp.

¹⁰ Briede M. Vārda kārdinājums.– R.: Minerva, 1997.

SUMMARY

COOPERATIVE TEACHING/LEARNING AT THE LESSONS OF LITERATURE AT HIGH SCHOOL

Democratic cooperation of teachers and students is one of the most essential factors in the organization of the educational process.

Cooperation in teaching/learning of literature is connected with cognition and communication in a way that ensures the unity of perception, analysis and interpretation of teaching/learning information and also develops communication skills.

There are differences in organizing cooperation and communication in the process of teaching/learning between literary and scientific subjects. This is determined by the very essence of literature as the art of the word, by specific features of the study of literature.

Teaching/learning cooperation requires special forms and methods of work and relevant objectives. Problem-oriented tasks are most useful and optimal to promote cooperation and communication.

The present article shows how pedagogical and psychological preconditions determine the interactive value oriented character of the teaching/learning methods.

Only by linking whole-class teaching/learning with group work, pair work and individual work is it possible to reach a value oriented effect in literary studies.

Maija Arāja
 Latvijas Universitāte

LESIKOLOĢIJAS APGUVES ASPEKTI AUGSTSKOLĀ

Leksikoloģijas apguve pedagoģiskajās augstskolās blakus fonētikai, morfēmikai, morfoloģijai, sintaksei un stilistikai ir būtiska mūsdienu latviešu literārās valodas kursa sastāvdaļa. Aptverot leksikas funkcionēšanas un attīstības likumsakarības, semantisko maiņu mikrosistēmas, tā sagatavo studentus ne tikai sekojošo valodniecisko priekšmetu studijām, bet nodrošina arī bāzi turpmākam mācību procesam skolā un patstāvīgam zinātniski pētnieciskam darbam.

Leksikoloģijas kursa docēšanas procesā joprojām daudzējādā ziņā būtu respektējams LU zinātņu prorektora profesora A.Ozola 1954. gadā izstrādātais "Latviešu valodas leksikoloģijas sistēmas projekts", kas leksikoloģijas apgūvē aptver četras daļas:

- A. Vārda izpratnes aspekti.
- B. Leksikas jeb vārdu krājuma izpratnes aspekti.
- C. Leksikas akumulācija. Leksikogrāfija.
- D. Latviešu leksikoloģijas un leksikogrāfijas vēsture.

Kā zināms, valodas vārdu krājums mainās līdz ar tautas vēsturi. Laika gaitā valodā vārdi zūd, nāk klāt no jauna. Vārdu krājums bagātinās ne tikai ar jauniem vārdiem, vārdu formām un nozīmēm, bet arī ar aizmirstas leksikas atdzīvinājumiem, tālab īpaša uzmanība leksikoloģijas kursā pievēršama leksikas vēstures jautājumiem.

Vērtīgs ieguvums topošajiem skolotājiem šajā ziņā ir 1994.gadā iznākušais "Krišjāņa Barona "Latvju dainu" substantīvu rādītājs" – zinātniskie redaktori: K Arājs, H.Bondars, S.Kokina. Glabājot sevi daudz senisku indoeiropiešu dzīves veida agrīno liecību, latviešu tautasdziesmas viens no arhaiskākiem baltu folkloras žanriem – ir neatsverams avots nozīmīgiem senās kultūras, etniskās vēstures, valodas un poētikas skaidrojumiem. Folklorā sniedz tādus valodas faktus, kādus pirmatnīguma ziņā citur nav iespējams iegūt. Tieši tautasdziesma, būdama metriski normēta, vairāk nekā citi žanri saglabājusi daudz senu vārdu, formu un konstrukciju. Tautasdziesmu leksika ir arī savdabīgs vēstures un etnogrāfijas avots, kas atspoguļo īstenību un reālijas, kultūru un dzīvesveidu caur attiecīgā laika cilvēka skatījumu.

Latviešu valodniecībā nozīmīgs arī 1990.gadā apgādā "Helios" informātikas profesora I.Freiberga sastādītais un izdots "Saules dainu indekss" Tā galvenais mērķis – palīdzēt orientēties "Saules dainu" dziesmu klāstā (V.Viķe-Freiberga un I.Freibergs "Saules dainas", Monreāla, 1988), un vienlaikus tas dod arī ieskatu dainu valodas statistikā un leksiskajā struktūrā.

Dainu indekss ietver 68 376 krājumā lietotos vārdus visās to morfoloģiskajās formās un sastāv no dziesmu numuru reģistra, alfabētiskā rādītāja, "Saules" rādītāja, īpašvārdu saraksta, vārdu biežuma saraksta, ģeogrāfiskā rādītāja un pierakstu biežuma saraksta.

Šobrīd LU Informācijas tehnoloģijas daļā pabeigta K.Arāja un H.Bondara vadībā "Latviešu tautasdziesmu leksikas biežuma vārdnīca" un "Latviešu tautasdziesmu leksikas inversā vārdnīca", kas aptver visus vārdus un vārdformas, kuras sastopamas "Latvju dainu" pamattekstos, versijās un variācijās.

Mūsu latviešu literārā valoda aizvien bagātinājusies arī no vairāk nekā 500 Latvijas izloksnēm, izlokšņu leksika uzlūkojama kā nacionālā vērtība, tālab tik nozīmīga ir 1998.gadā iznākusi A.Reķēnas "Kalupes izloksnes vārdnīca" 2 sējumos un 1999.gadā izdevniecībā "Zinātne" izdotais "Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika" – pirmais plašākais darbs latviešu lingvistiskajā ģeogrāfijā. Izdevumā atspoguļota savvaļas augu un kultūraugu, dažu mājlopu un citu dzīvnieku nosaukumi, ar materiālo kultūru saistītu priekšmetu un jēdzienu, kā arī cilvēka īpašību, dabas parādību nosaukumu izplatība latviešu valodas izloksnēs.

Ne mazāk svarīga topošajiem pedagogiem ir K.Karuļa "Latviešu etimoloģijas vārdnīca" Autora nolūks – dot lasītājiem dziļāku ieskatu latviešu leksikas vēsturē, līdz ar to arī valodas un kultūras vēsturē. Vārdnīcā ir ap 3250 šķirkļi.

Pats plašākais un fundamentālākais pēdējā laika darbs leksikogrāfijā ir 1996.gadā pabeigtā "Latviešu literārās valodas vārdnīca" 8 sējumu 10 grāmatās. Tā veido savdabīgu tiltu, kura pamatā 19.gadsimta 70.gadu leksika, un parāda to, ko ietver jēdziens "mūsdienu leksika" Protams, leksikas parādības vārdnīcā

aplūkotas no 20.gadsimta 60. – 80.gadu valodas viedokļa, kas izpaužas vārda stilistikajā un gramatiskajā raksturojumā.

Literārās valodas vārdnīcas iznākšana ir svarīga arī citā aspektā, jo patlaban sabiedrības, īpaši jauniešu, valodas prasme ir ļoti slikta, vārdu krājums niecīgs un ierobežots, tālab vēlreiz no leksikas viedokļa būtu pārskatāmi mācību standarti, programmas un arī mācību grāmatu saturs latviešu valodā pamatskolā un vidusskolā.

Kā daudzkārt metodiskajā literatūra uzsvērts, latviešu valodas jautājumu apgūvē dominē strukturāla pieeja, traucējot valodu uztvert kā niansēm bagātu izteiksmes līdzekļu kopumu.

Vispārīzglītošajās skolās leksikoloģijas pamatus māca ļoti minimāli un vienkāršoti, nereti izolējot piemērus no konteksta, adaptējot tos no rakstnieku darbiem, apzināti pārveidojot un pelēcinot (pēc R.Blaumaņa, pēc J.Jaunsudrabiņa, pēc R.Ēzeras).

Ar šādām elementārām sākumzināšanām uzsākot mācības augstskolā, studenti saduras ar nākamo barjeru – mūsdienīgu mācību līdzekļu (teorētisku un praktisku izstrādņu, datu bāžu un atbilstoša programnodrošinājuma) trūkumu.

Šā iemesla dēļ docētājam nākas lielu laika daļu veltīt pamatnostādņu detalizētam izklāstam, lai gan leksikoloģijai tās plašumā un nozīmīgumā ir svarīgi arī citi daudzpusīgi apguves aspekti, šajā sakarā lai tikai nosaucam loģikas, psiholoģijas, fonētikas, fonoloģijas, morfoloģijas un sintakses aspektus, vārda grafiskā attēla, vārda stilistikās vērtības izpratni, etimoloģiju,

semasioloģiju un frazeoloģiju. Kurša sakarā būtu padziļināti aplūkojami jautājumi par:

- 1) leksikas priekšmetisko jeb tematisko izpratni, kas savukārt aptver:
  - a) mācību par vārdu krājumu pēc jēdzienu klasifikācijas, onomasioloģiju;
  - b) mācību par zinātnes jēdzienu nosaukumiem jeb terminiem un to klasifikāciju, terminoloģiju;
  - c) mācību par īpašvārdiem, onomastiku, mācību par personu vārdiem, antroponimiku, mācību par vietvārdiem, toponimiku;
- 2) leksikas sociāli profesionālo izpratni;
- 3) leksikas teritoriālo izpratni:
  - a) literāro leksiku;
  - b) dialektālo leksiku;
- 4) leksikas individuālo izpratni:
  - a) aktīvo leksiku;
  - b) pasīvo leksiku;
  - c) rakstnieka valodas leksiku;
- 5) leksikas hronoloģisko izpratni:
  - a) aprakstošo leksikoloģiju;
  - b) vēsturisko leksikoloģiju;
- 6) leksiku salīdzināmā izpratnē;
- 7) leksiku stilistikas izpratnē.

Visu šo apsvērumu dēļ leksikoloģijas kursam atvēlēto stundu skaits pedagoģiskajās augstskolās būtu pārskatāms un palielināms, lai, beidzot mācības, studenti būtu ieguvuši visas nepieciešamās zināšanas turpmākajam darbam skolā.

Izmantotā literatūra

1. Arājs K., Bondars H., Koreņevskis J. Latviešu tautasdziesmu leksikas biežuma vārdnīca.- R.: Latviešu folkloras krātuve, 1999.
2. Arājs K., Bondars H., Koreņevskis J. Latviešu tautasdziesmu leksikas inversā vārdnīca.- R.: Latviešu folkloras krātuve, 1999.
3. Freibergs I. Saules dainu indekss.- Monreāla: Helios, 1990.
4. Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca.- 1.-2.sēj.- R.: Avots, 1992.
5. Krišjāņa Barona "Latvju dainu" substantīvu rādītājs/ Zin. red. K.Arājs, H.Bondars, S.Kokina.- R.: Latviešu folkloras krātuve, 1994.
6. Latviešu literārās valodas vārdnīca.- 1.-8.sēj.- R.: Zinātne, 1972. - 1996.
7. Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika.- R.: Zinātne, 1999.
8. Ozols A. Raksti valodniecībā.- R.: Zinātne, 1967.
9. Reķēna A. Kalupes izlokšnes vārdnīca.- 1.-2.sēj.- R.: Latviešu valodas institūts, 1998.
10. Vīķe-Freiberga V., Freibergs I. Saules dainas.- Monreāla: Helios, 1988.

SUMMARY

TEACHING LEXICOLOGY AT PEDAGOGICAL HIGHER SCHOOLS

The paper deals with the typical problems of present-day teaching of lexicology at pedagogical higher schools. The stress is laid on lexicology as an essential part of the course in Modern Literary Latvian.

Маргарита Гаврилина
Латвийский Университет

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОВА В ПРОЦЕССЕ ОСВОЕНИЯ РОДНОГО ЯЗЫКА. ЗА *ИЛИ* ПРОТИВ?

Этимологический разбор слова – явление не новое для методики изучения родного языка, но до сих пор обсуждаемое скорее как проблема теоретическая, нежели практическая. Анализ материалов учебных пособий по русскому языку показывает, что на практике этимологический разбор слова чаще всего представляет собой экскурс в историю языка, носящий скорее занимательный, чем прикладной характер. Однако совершенно очевидно, что системное привлечение сведений об этимологии слов может способствовать решению таких важнейших методических проблем, возникающих в процессе изучения родного языка, как

- формирование в сознании ученика представления о способе мышления народа, нашедшем отражение в слове;
- формирование орфографической компетенции ученика в области традиционных написаний;
- углубление понятия “традиции народа”

Первое и последнее положения приобретают особую значимость в том случае, когда родной язык осваивается учеником, живущим вне этнической родины. Возможности почерпнуть сведения об истории, культуре, способе мышления своего этноса в данной ситуации ограничены. В результате, семантика целых пластов слов оказывается “затемненной” для ученика, а содержание текста, включающего подобные слова, понимается искаженно. Это приводит к

необходимости найти эффективные пути компенсации необходимой культурологической информации в процессе изучения родного языка и литературы. Одним из частных приемов такой компенсации, на наш взгляд, как раз и может стать системный этимологический анализ слов.

Н.М.Шанский так сформулировал одну из задач этимологического разбора слова: „найти тот образ, который был положен в основу слова как названия того или иного явления действительности”¹ Так, уже в 5-м классе учащиеся знакомятся с “механизмом номинации” в языке и “находят образы”, которые легли в основу 120 исконно русских слов (этимологическому анализу подвергается более 200 слов, в том числе заимствованных русским языком).² Это значит, что в течение года учащиеся более сотни раз “заглянут” в способ мышления русского народа.

Опыт показывает, что подобная работа становится эффективнее, если выяснение учащимися “биографий” слов разворачивается в двух направлениях:

- а) от анализа информации о слове, почерпнутой в этимологическом словаре, к составлению рассказа о происхождении слова;
- б) от собственного этимологического “прогноза” (метод семантической, словообразовательной догадки) к проверке его достоверности по словарю.

Например, поиск “образов” слов *кавычки, ошибаться* начинается с словаря, а слов *одуванчик, спасибо* с собственного этимологического “прогноза” Во втором случае у ученика параллельно формируется “чувство слова”

Анализ результатов данной работы показывает, что в сознании ученика складывается устойчивое представление о том, что

в словарном составе языка нет немотивированных наименований (а значит – “случайных слов”), в основе каждого лежит образ, отражающий способ видения, восприятия окружающего мира нашими предками (или предками другого народа, если слово заимствованное: заимствуем слово + образ);

мотивировка некоторых слов непрозрачна, скрыта, но образ, положенный в основу наименования, можно раскрыть, проведя этимологический эксперимент.

Таким образом, в сознании ученика выстраивается связь образ – слово, которая способствует восприятию языка как одной из форм культуры народа.

Не менее важна она и для формирования орфографической компетенции ученика. Известно, что орфографический навык состоит из системы различного рода ассоциаций, ведущее место в которой принадлежит семантическим ассоциациям (что и позволяет говорить о *семантической* орфографии: орфографическая грамотность есть способность анализировать письменную речь на семантическом уровне, т.е. в решении задач правописания исходить из значений морфем, слов, общего смысла высказывания). Орфографическое оформление слова – реализация одной из этих ассоциаций. А это значит, что верно созданная в сознании ученика ассоциация гарантия безошибочного написания.

Непроверяемые написания, которые следует записывать по традиции, в русском языке встречаются примерно в 10 % слов. Большинство из них находится в корнях слов и представляет собой “зону риска” в процессе формирования орфографической

компетенции учащихся (по подсчетам орфографистов, до 50 % орфографических ошибок в письменной речи учащихся приходится на корень слова).³

Среди основных причин, приводящих к появлению ошибок в традиционных написаниях, в методической литературе обычно называют следующие:

несформированность умения (реакции) замечать на письме орфограммы;

несформированность умения дифференцировать орфограммы (различать их на уровне вида) и выбирать способ доказательства единственно верного написания;

непонимание значения записываемого слова;

ложная этимологизация слова (например, *честолубивый* соотносят с *чистый* и записывают *чцстолубивый*).

Как видим, две первые причины носят универсальный характер и приводят к ошибкам не только в беспроверочных написаниях, но и в словах, где орфограмма проверяется по сильной позиции. Две последние теснее связаны с традиционными написаниями.

Анализ письменных работ учащихся 5-6 классов школ Латвии с русским языком обучения, с одной стороны, подтверждает общую ситуацию, сложившуюся в орфографии традиционных написаний: ошибки, допускаемые ребятами, часты и носят устойчивый характер. С другой же стороны, ошибки нередко встречаются в тех словах, в которых российские сверстники ошибаются реже (например, пишут: *вцликий*, *вцльможжа*, *вцнтилятор*, *кцфтан*, *извечение*, *облцо* и др.). Заметим, что удельный вес неправильных написаний особенно велик в словах, которые составляют национально-культурную русскую лексику. А среди причин ошибок, как показывают результаты исследования, на первый план все чаще выходит непонимание

значения записываемого слова или его ложная этимологизация. Такая ситуация, на наш взгляд, является результатом не только общих причин, на которые неоднократно указывалось методистами, но и тесно связана со спецификой естественной русской речевой (языковой) среды в Латвии, т.е. среды, из которой человек “впитывает” знания и речь, спонтанно, прилагая только собственные усилия.⁴ К сожалению, в настоящее время мы не имеем возможности опираться на объективный научный анализ состояния естественной русской речевой среды в Латвии, который мог бы стать существенным подспорьем при разработке методики освоения русского (родного) языка в диаспоре. Однако следует признать, что развивающий потенциал нашей русской речевой среды снижен, т.к. она предлагает вниманию обучаемого недостаточно богатый лексический, синтаксический и стилистический материал (особенно в национально-культурной сфере), в недостаточной степени стимулирует речевую деятельность обучаемого. В том случае, когда потенциал естественной речевой среды снижен, необходимо вносить коррекцию в искусственную речевую среду, ту, “которую специально организуют, заботясь об оптимальном речевом развитии ученика”⁵

В лингводидактике бесспорным написаниям уделялось и уделяется достаточно внимания. В качестве приемов освоения слов, “буквенный мундир” которых не регулируется орфографическими правилами, называют, среди прочих, и этимологический анализ слов, помогающий уяснить значение слова и понять, почему слово пишется так, а не иначе. Целесообразность подключения этимологического анализа слова, на наш взгляд, бесспорна, так как традиционные орфографические написания базируются на сохранении языковых явлений, образовавшихся в процессе развития языка. В отличие от

морфологических и фонетических написаний, традиционные не имеют грамматических соответствий в современном русском языке. Их графическое изображение носит условный характер, поэтому форму приходится запоминать “персонально” Вот здесь и необходима ассоциация, “опора” – по выражению М.М.Разумовской, с которой ученик будет мысленно соотносить записываемое слово.

Еще во 2-й половине 19 века В.П.Шереметевский справедливо замечал, что “орфография слова есть биография слова, кратко, но вразумительно повествующая о происхождении его”⁶ Этимологический анализ помогает ребятам выяснить *причину* данного орфографического оформления слова. Это не способ проверки, это путь к пониманию того, *почему* сегодня данное слово (исконно русское или заимствованное) мы записываем именно так.

Так, в 5-м и 6-м классах ребята “этимологически проясняют” орфографический облик 200 слов. Узнают, например, что в слове *печаль* в корне пишется безударная *е* потому, что образовалось оно от некогда существовавшего слова *печа* (<печь). Так наши предки именовали *заботу*. А буквально *печаль* значит “*то, что жжет*” Или: в слове *кашине* пишем *а* потому, что именно так французы называли этот предмет – *cache nez* (“прячь нос”), а позже слово в этом виде и было заимствовано русским языком и т.д.

Этимологический разбор рассматривает слово как нечто живое, изучает содержание слова целостно, а не его части. Поэтому, расчленяя слово на части, соответствующие его этимологическому составу, ребята понимают, что написание слова оправдано его значением.⁷ А главное – ученик приходит к выводу, что в языке нет как беспричинных (немотивированных) наименований, так и беспричинных написаний слов.

Через “номинативное” и “орфографическое” окна (а к этому следует добавить исторические грамматические комментарии, с которыми ребята встречаются на страницах пособий по русскому языку: рубрики “Заглянем в историю языка!” или “Для любознательных!”) мы вводим ребят в историю языка, в культуру, способ мышления народа. В результате расширяем в сознании учащихся понятие традиции: оно теперь включает в себя не только элементы духовной и материальной русской культуры, но и оказывается тесно связанным с языком. К традициям русского народа теперь причисляются лексический состав русского языка и русская орфография.

¹ Шпанский Н.М., Тихонов А.Н. Современный русский язык. – Ч. 2. – М., 1981. – С.16.

² Примеры из учебного пособия: Гаврилина М. Русский язык. 5-й кл. Практика. – Rīga: Mācību grāmata, 1997

³ Разумовская М.М. Методика обучения орфографии в школе: Кн. для учителя. – 2-е изд., доп. – М. Просвещение, 1996. – С. 75.

⁴ Федоренко Л.П. Закономерности усвоения родной речи. – М., Просвещение, 1984. – С.30

⁵ Там же.

⁶ Цит. по: Методика преподавания русского языка / Сост. Лопатухин М. С. – М., 1960. – С.176.

⁷ Пронина И.В. Изучение трудных слов с применением этимологического анализа. – М., 1964. – С. 11.

SUMMARY

ETYMOLOGICAL ANALYSIS OF THE WORD IN THE NATIVE LANGUAGE LEARNING PROCESS

The subject of the article is the etymological analysis of the word and its role in the process of learning the mother tongue. The author formulates the goals of etymological analysis, characterizes the methods of its realization, concerning the results of research experiment, which took place in the 5th forms of the secondary schools of Latvia. Special attention is paid to the role of etymological analysis in developing the students orthographical skills and in introducing the notion of "tradition" in the student's consciousness.

Jānis Rozenbergs
 Latvijas Universitāte

STILISTIKAS JAUTĀJUMI SKOLĀ

Stilistikas jautājumi skolā – tā ir ļoti būtiska problēma, kas latviešu valodas un tās lietotāju sakarā tiek risināta jau vairāk nekā gadsimtu, sākot, piemēram, ar Sudrabu Edžus "Dullo Dauku" un turpinot līdz mūsdienu likumdošanas aktiem un to iztapīgiem atspulgiem mācību dokumentācijā, visu pakāpju skolu programmās un mācību literatūrā.

Stilistiku kā valodas parādību un zinātnes nozari latviešu filoloģijā viens no pirmajiem apzinājās Ludis Bērziņš, kas redzams no viņa Latvijas Universitātē lasīto lekciju studentu pierakstiem, kā arī no viņa monogrāfijas "Ievads latviešu tautas dzejā" 1. sējuma 1. daļas "Metrika un stilistika", kas iznāca 1940. gadā.

Stilistikas jautājumi lingvistiskā aspektā pie mums kļuva aktuāli piecdesmitajos gados, kad stilistisko problēmu izpēte bija uzmanības centrā globālā mērogā.

Arī latviešu valodniecība uztvēra šīs aktualitātes (A.Ozols, J.Rozenbergs, M.Stengrevica, R.Veidemane u.c.), un sākās latviešu valodas stilistikas pētīšana un apzināta stilistisko potenciņu apguve mācību procesā, vispirms augstskolā, tad skolu zemākajās pakāpēs.

Augstskolā tika organizēti semināri, pēc tam spekkursi, un, kad stilistikas izpētē bija jau zināma pieredze un arī rezultāti, mācību plānos tika iekļauts kurss "Latviešu valodas stilistika" Tā apjoms dažādās specialitātēs bija dažāds – no apm. 60 līdz 120 stundām.

Stilistikas zinātnes attīstība un izpratne par stilistikas nozīmi valodas apguvē radīja zināmas novitātes vidusskolu mācību procesā latviešu valodā.

Sešdesmitajos gados vidusskolu mācību literatūrā un programmās sāka parādīties termins *stilistika* ar informāciju, ko par stilistiku vidusskolā būtu vēlams apgūt.

Šajā sakarā ļoti pozitīvi vērtējams M.Beitiņas un citu autoru sagatavotais mācību līdzeklis "Latviešu valodas stila mācība" (1961), kurā ir tam laikam visai bagāta un vispusīga informācija par latviešu valodas stilistiku.

Pēc pāris gadiem (1963) nāk klajā I.Freidenfelda u.c. "Latviešu valoda 9. 11. klasei" Šajā mācību grāmatā ir pat atsevišķa nodaļa "Valodas stili" 6 lpp. apjomā. Šīs nodaļas izveidē lietī noderējusi iepriekš minētajā "Latviešu valodas stila mācībā" esošā informācija.

Bet jau M.Apiņa u.c. autoru izveidotajā mācību līdzeklī "Latviešu valoda vidusskolām", īpaši tā papildinātajā 1988. gada izdevumā, stilistikai ar virsrakstu "Literārās valodas stili" ir atvēlētas pat 40 lappuses, kurās ir dota informācija par funkcionālajiem stiliem (16 lpp.) un ievietoti leksikostilistiskie vingrinājumi (24 lpp.).

Šajā, tāpat kā citos mācību līdzekļos, ir izmantotas attiecīgā laika zinātnes atziņas, ko mācību līdzekļu veidotāji ņem vērā pēc savas izpratnes.

Visplašākā un bagātākā informācija par stilistiku ir G.Pauliņa u.c. veidotajā mācību palīglīdzeklī "Latviešu valodas mācības pamatkurss" (1978).

Paralēli pētījumiem stilistikā un šo jautājumu risinājumiem skolā mācību procesā, sākot ar septiņdesmitajiem gadiem, īpaša interese tiek pievērsta teksta sintaksei. Proti, tam, ka cilvēka domāšanas, jūtu izpausmes un mākslinieciskās daiļrades procesos vārdi, formas, teikumi un citas valodas sistēmas ir tās strukturāli elementi, kas kļūst par līdzekļiem informācijas veidošanā tikai tekstā/runā.

Nedaudz vēlāk pastiprināta interese tiek pievērsta arī valodas kultūras jautājumiem, ne vairs tikai kā problēmai par literārās rakstu valodas kodificēto normu izveidi un ievērošanu, bet uzmanības centrā tiek izvirzīts problēmu komplekss, kura risināšanā valodas kultūra veidojas par lingvistikas nozari, kam kulturāls teksts/runa ir šīs zinātnes nozares izpētes objekts.

Bez stilistikas, ko jau minējām, arī valodas kultūra un teksta sintakse augstskolā tiek iekļautas mācību plānos kā īpaši priekšmeti.

Šiem jautājumiem saasināti tiek pievērsta uzmanība arī vidusskolā.

Viss iepriekš teiktais būtībā ir daži nozīmīgi fakti no aplūkojamā jautājuma vēstures, t.i., no vēstures par stilistiku skolā. Taču stilistikai, kā jau redzējām, ir cieši sakari ar citām zinātņu nozarēm.

Stilistika balstās un izriet no latviešu valodas visu līmeņu parādību izteiksmes līdzekļu potenciēm.

Stilistika, valodas kultūra un tekstveide ir savstarpēji cieši saistītas. Tās cieši saistītas arī valodas apgūvē.

Šis parādības kopā saista īpaši tāds jēdziens kā valodas norma, kurā kodificētā norma ir valodas parauga modelis.

Taču dažādos stilos, to teksta tipos ir atšķirīgi normas varianti. Tāpēc normu, resp., kulturālas runas/teksta tipu var noteikt, raugoties tikai caur stilistikas prizmu.

Kāds piemērs:

- 1) kas kulturāls intervijā, tas var nebūt kulturāls parādzīmē;
- 2) kas kulturāls zinātniskās valodas tekstā, tas tāds var nebūt noteiktas situācijas sarunvalodā;
- 3) kas kulturāls feļetonā, tas nav pat izmantojams lietišķos rakstos utt.

Un teksta sintakse, resp., tekstveides līdzekļi ir tie, kas valodu transformē runā/tekstā attiecīgajā stilā ar tam piemītošām pazīmēm, arī valodas kultūras aspektā. Teksta/ runas kultūru var novērtēt tikai caur stilistikas prizmu. Tāpēc stilistika, valodas kultūra un tekstveide pēdējos gadu desmitos, viena ar otru konkurēdama, meklē savu vietu skolu mācību procesā.

Piezīme. Šie jautājumi allaž ir bijuši apskatīti skolā, tikai ilgu laiku tie bija anonīmi, teorētiski ne tik apzināti, jo bija un joprojām valda uzskats, ka skolā jā māca gramatiskās kategorijas, formas, konstrukcijas.

Stilistikas, valodas kultūras un tekstveides savstarpēja konkurence skolā uzskatāmi atspoguļojas mācību literatūrā:

- 1) I. Freidenfelda u.c. "Latviešu valoda 9. - 11. klasei" (1968) ir iekļauta neliela informācija par funkcionālajiem stiliem;
- 2) J. Kārklīņa u.c. "Valodas mācībā" (1977) ir dažas lappuses par valodas kultūru;

- 3) M. Apiņa u.c. "Latviešu valoda vidusskolām" (1988. g. izdevumā) ir liela nodaļa "Teksta uzbūve un veidošana" (20 lpp.), stilistikai un valodas kultūrai veltītas apm. 70 lpp. (iestādāta I. Freidenfelda u.c. "Latviešu valodas praktikumā" informācijai).

Tā ir mācību grāmata, kurā vispilnīgāk rādīti stilistikas, valodas kultūras un tekstveides jautājumi.

Pēdējā gadu desmitā ir parādījušās daudzas valodas mācību grāmatas: interesantas, kļūdainas, eksperimentālas. Taču nevienā no tām nav aizsniegts tas līmenis stilistikas, valodas kultūras un tekstveides jautājumos, kā tas jau bija minētajā "Latviešu valodā vidusskolām", – pat citādi labajā R. Lāces "Latviešu valoda 10. – 12. klasei", kas vidusskolā pašreiz visvairāk tiek izmantota, šie jautājumi fragmentāri un ļoti pieticīgi pieminēti.

No dotā pārskata izriet arī daži vispārinājumi.

1. Par konkurences cēloņiem:

- 1) tie saistīti ar zinātnes attīstību,
- 2) tie saistīti ar monopoltiesībām mācību grāmatu izdošanā, ko savā laikā izmantoja IM Skolu zinātniskās pētniecības institūts.

2. Pēdējos gadu desmitos iepriekš minētie valodas mācību aktuālie jautājumi ir palikuši novārtā pārprastas brīvības, demokrātijas rezultātā un lielā birokrātiskā aparāta nesaskaņotības dēļ.

3. Būtu vēlams:

- 1) lielāku uzmanību skolā pievērst stilistikai, valodas kultūrai un tekstveidei skolā, rādot to savstarpējo sakaru, un šīs parādības organiski saistīt ar leksikas un gramatikas apguvi;

2) stili ir ļoti būtiska valodas kategorija, kas skolā šādā vai tādā veidā tiek apgūta, bet stilus veido stilistiskie izteiksmes līdzekļi, turklāt visos valodas līmeņos, kas skolu mācību līdzekļos ir piemirsti.

Tie, mūsaprāt, ne mazāk būtiski kā paši stili.

SUMMARY

PROBLEMS OF STYLISTICS AT SCHOOL

Stylistics at school is an essential problem that has been dealt with for a century regard to the Latvian language and its users, especially since the 1950ies. Since the 1970ies, special attention has been paid also to text formation (text syntax) and more recently, to language culture.

The above mentioned branches of learning have been included in the teaching programs of high schools and problems or the related scientific branches have been also included in the teaching process in secondary schools. Hereby, a mutual competition between stylistics, language culture and text syntax can be observed in teaching programs and aids for schools.

This competition results from science development and the subjective interpretation of related scientific branches by authors of teaching plans and aids.

Stylistics, language culture and text formation are related mutually, and this relationship can be observed in the acquisition of vocabulary and grammar. Language culture can be understood only when it is considered in the aspect of stylistics, with regard to peculiarities of the text/speech types involved.

Ārija Zaiceva
 Latvijas Universitāte

SITUĀCIJUZDEVUMI LATVIEŠU VALODAS MĀCĪBU SATURĀ PAMATSKOLAS 8. – 9. KLASĒ KĀ SKOLĒNU KOMUNIKATĪVĀS KOMPETENCES VEIDOTĀJI

Dzimtās valodas mācību metodikā, tāpat kā visā pedagoģiskajā paradigmā kopumā, 80. gadu beigās un 90. gadi iezīmējuši būtisku kvalitatīvu pavērsienu. To noteicis antropocentrisma princips, kā arī uz personību vērsta pieeja, ko reprezentē ārzemju un arī latviešu humānisma psiholoģijas un pedagoģijas pārstāvji, piem., M. Apinis, I. Freidenfelds, Dz. Meikšāne, Ā. Ptičkina, A. Špona, I. Žogla, E. Fromms, A. Maslou, K. Rodžers, I. Jakimanska, A. N. Ļeontjevs, A. A. Ļeontjevs, G. Ščukina, I. Zimņaja u.c. Savukārt jaunākajos lingvistiskajos pētījumos ieviests personības jēdziens kā zinātniskās izpētes priekšmets.¹ Turklāt mūsdienų sociālā situācija Latvijā pieprasa radošas, zinīgas, brīvas, atbildīgas un atvērtas personības klātbūmi visos sociāli politiskajos, ekonomiskajos un kultūras dzīves procesos.

Tie ir galvenie nosacījumi, kāpēc skolotāja pedagoģiskās darbības krustpunktā izvirzīta prasība nodrošināt skolēna personības veidošanās iespējas, sekmējot skolēnu individuālajai un sabiedriskajai dzīvei nepieciešamo zināšanu, prasmju un attieksmju apguvi², kā arī palīdzot skolēniem veidot būtisku vērtību sistēmu. Katram skolotājam

atbilstoši mācību priekšmetam izvirzītajiem mērķiem un saturam te veicami savi specifiski uzdevumi.

Valsts pamatizglītības standarta (turpmāk – IS) kā pats pirmais visu apgūstamo valodu priekšmetu grupas mērķis noteikts skolēniem “veidot valodas kompetenci”³, izvirzīti citi ne mazāk svarīgi mērķi: “apgūt zināšanas par valodas sistēmu, tās likumsakarībām”⁴, “izkopt valodas un saskarsmes kultūru”⁵ u.c.

Latviešu valodas skolotājiem un studentiem, topošajiem skolotājiem, kompetences, vēl jo īpaši valodas kompetences, jēdziens ir mazpazīstams, IS tā formulētais saturs izplūdis un nekonkrēts. Tāpēc, lai skolotājs orientētos lingvometodiskajās aktualitātēs un izvēlētos optimālus pedagoģiskos līdzekļus izvirzīto mērķu īstenošanai, vispirms tiek piedāvāts ieskats valodas kompetences pērijumos un citu ar to saistīto jēdzienu izpratnē.

Lai varētu runāt par valodas kompetenci, vispirms noskaidrojams pats kompetences jēdziens.

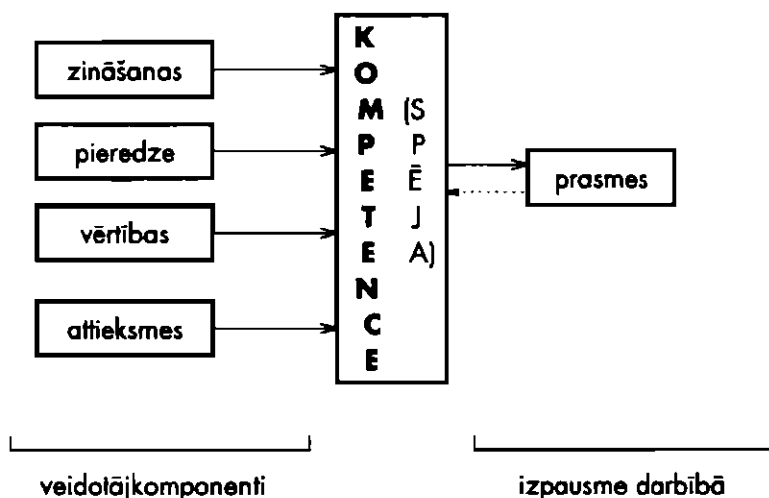
Latviešu lingvometodiskajā literatūrā līdz šim teorētisku pērijumu par aplūkojamo jautājumu nav, tāpēc tiek piedāvāti cittautu pētnieku atzinumi.

Krievu pedagoģiski metodiskajos pērijumos ar **kompetenci** tiek saprasta vispārējā spēja, kuras pamatā ir zināšanas, pieredze, vērtības, attieksmes, ko iegūst mācoties. Kompetence kā gatavība darbībai, spēja rīkoties īpaši organizētās vai reālās dzīves situācijās izpaužas prasmēs.⁶

Kompetences definējumā, kā redzams, izmantoti didaktikas un arī metodikas vispārīgie pamatjēdzieni, kļūdami par komponentiem kompetences vispārīgajā struktūrā. Shematiski tas attēlots 1.shēmā.

1.shēma

Kompetences vispārīgā struktūra

Kompetence nav iedzimta, tā ir procesuāli izkopjama (iegūstama) vērtība, taču jāpiebilst, ka mācīties var ne tikai skolā vien, bērns mācās arī no saviem vecākiem, līdzaudžiem, TV pārraidēm u.tml.

Ja zināšanas, kas apgūstamas, piemēram, var reglamentēt mācību programmā vai IS, tad skolēna pieredze, vērtības, attieksmes ikreiz ir visgrūtāk diagnosticējamie personības orientieri, jo tie katram skolēnam ir individuāli. Tāpēc teorētiski kompetences definējumos

visbiežāk izmanto tieši divus tās komponentus zināšanas kā veidotājkomponentu un prasmes kā kompetences izpausmi darbībā –, piem., kompetence ir prasme izmantot zināšanas.⁷ Taču nenoliedzami skaidrs ir tas, ka zināšanas, kuras neizmanto, kompetenci neveido.

Atkarā no kompetences struktūrkomponentu saturiskās orientācijas (ievirzes) šķir daudzveidīgas kompetences, piem., sociālo kompetenci, interaktīvo kompetenci, profesionālo kompetenci u.c.

Mūsdienu lingvistiskajās, sociolingvistiskajās un lingvopragmatiskajās koncepcijās valodas kompetence tiek reprezentēta kā komunikatīvās kompetences (turpmāk – KK) zemākais⁸, resp., pamatlīmenis, turklāt KK tiek definēta kā dažādu līmeņu valodas vienību pareiza izmantošana bezgalīgi daudzveidīgās dzīves situācijās.⁹

Visi autori ir vienisprātis par to, ka KK ir sistēmiska vairāklīmeņu parādība, kuras struktūru veido virkne dažādu komponentu, t.i., kompetenču, starp kurām pastāv noteiktas attiecības un sakari. Taču atšķirības (dažkārt tām ir tikai terminoloģisks raksturs) parādās kompetenču skaidrojumos. Var minēt, piemēram, J.Aršavskas¹⁰, Z.Aznaurovas¹¹, J.Bistrovas¹², V.Bogdanova¹³, E.Koseriu¹⁴, Palmera un Bahmaņa¹⁵, B.Spojska¹⁶, G.Zaikina¹⁷ u.c. autoru KK interpretācijas. Tomēr optimāls dzimtās valodas pilnveidē šķiet valodnieces un pedagogijas zinātnieces L.Ignatjevas veidotais modelis. Tā izpratne balstās uz krievu valodnieka J.Karaulova izstrādāto lingvālās personības attīstības koncepciju¹⁸, un autore KK vērtē kā "mērķtiecīgu daudzlīmeņu procesu, kura dominantes ir

valodas, runas un pragmatiskā kompetence, kas korelē ar lingvālas personības attīstības līmeņiem un ir konsekventas pakļautības attiecībā”¹⁹

Valodas jeb lingvistiskā kompetence²⁰ reprezentē skolēnu literārās valodas normu zināšanas un prasmes tās izmantot runā un rakstos, kā arī novērtēt runātu vai rakstītu tekstu saskaņā ar literārās valodas sistēmiskajām normām.

Runas kompetence ir stilistisko normu zināšana un prasme tās lietot verbālajā komunikācijā, kā arī novērtēt izteikumus atbilstoši stilistiskajām normām.

Jāpiebilst, ka latviešu lingvistiskajā literatūrā ir tendence terminoloģiski nešķirt valodu un runu. Pēc tradīcijas tiek vispārināts jēdziens *valoda*, ar to vienlaikus saprotot gan valodu, gan runu. Tomēr pēdējā laikā, īpaši metodiska rakstura darbos, teksta sintakses un runas kā darbības traktējuma ietekmē sastopams neviennozīmīgs terminu lietojums, piem., *valodiskā darbība*²¹, *runas darbība*, *runa*, *rakstruna*²², *runa* un *raksti*.²³ Mūsaprāt, visīsāko skaidrojumu šai jautājumā sniedzis valodnieks J.Rozenbergs: “Teksts ir tā pati runa, ja ar to nesaprotam runas darbību, procesu, bet gan tā rezultātu”; “teksts ir valodas rakstveida vai mutvārdu realizējums komunikācijā..”²⁴ Savukārt jebkurš teksts tiek veidots noteiktā valodas funkcionālajā stilā un to var novērtēt pēc atbilstīgajam stilam raksturīgajām normām.²⁵

No komunikatīvā viedokļa par pašu svarīgāko tiek uzskatīta **pragmatiskā kompetence**²⁶, kas veido KK augstāko līmeni. Ar to

saprot komunikatīvo normu pārzināšanu, prasmi orientēties verbālās saziņas situācijās, kā arī novērtēt saziņas efektivitāti.²⁷

Ne latviešu valodnieciskajā, ne psiholoģiskajā, ne pedagoģiskajā literatūrā pētījumu par komunikatīvajām normām nav. Praktiski tās pastāv nefiksētā veidā un ir saistītas ar cilvēka vispārējo kultūru, ar etiķeti; tās sakņojas bērna dzīves pieredzē, ko viņš pārņem no vecākiem noteiktās sociālās situācijās, tās meklējamas folklorā kā tautas pedagoģijas atziņas. Vispārcilvēciskās (ētiskās) normas, piemēram, formulētas kā desmit Dieva baušļi.

Pasaulē lingvopragmatiskās koncepcijas ietvaros komunikatīvās normas (jeb likumus, principus, postulātus, maksimas) formulējuši loģiķi un filozofi P.Graiss²⁸, D.Gordons un Dž.Lakofs²⁹ un G.Ličs³⁰

Galvenās komunikatīvās normas formulētas tā, lai verbālajā saziņā maksimāli tiktu pārraidīta informācija, kas gan ir tikai viena no saziņas funkcijām.

Galvenās normas jeb principi apkopoti 1. tabulā.

1.tabula
Komunikatīvās normas

Komunikatīvie principi	Maksimas	Maksimu saturs
Kooperācijas princips (pēc P.Graisa)	1 Informācijas pilnīguma jeb daudzuma maksima	<ul style="list-style-type: none"> • Tavā izteikumā jābūt ne mazāk informācijas, cik nepieciešams saziņas mērķu īstenošanai. • Tavā izteikumā nav jābūt vairāk informācijas, nekā tas vajadzīgs.
	2. Kvalitātes maksima	<ul style="list-style-type: none"> • Centies, lai tavš izteikums būtu paties: <ul style="list-style-type: none"> - nerunā to, ko tu uzskati par nepatiesu, - nerunā par to, par ko tev nav pietiekama pamatojuma.

	3. Attieksmes maksima (relevances postulāts) – kas tiek teikts	• Nenovirzies no temata.
	4. Veida maksima – kā tiek teikts	• Izsaki savas domas skaidri: – izvairies no nesaprotamiem izteicieniem, – izvairies no daudznozīmīguma, – esi lakonisks, – esi organizēts (lietišķs).
Pieklājības princips (pēc G.Liča)	1. Takta maksima	• Ievēro otra intereses.
	2. Augstsirdības maksima	• Neapgrūtni citus.
	3. Piekrišanas maksima	• Nerāj citus.
	4. Pieticības maksima	• Navērs no sevis uzslavas.
	5. Atbalsta maksima	• Izvairies no iebildumiem.
	6. Simpātiju maksima	• Izsaki labvēlību.

Kā redzam, komunikatīvās normas balsta filozofijas un loģikas jēdzieni – tāpēc tām plašs vispārīgs saturs un tās attiecināmas ne tikai uz verbālo saziņu, bet arī uz citiem starppersonu attiecību veidošanas aspektiem.

Maksimās orientē runātājus :

- 1) uz objektīvās realitātes izvērtēšanu (piem., P.Graisa pilnīguma jeb daudzuma maksima);
- 2) uz komunikācijas saturu (piem., P.Graisa formulētā attieksmes un vārda maksima);
- 3) uz starppersonu attiecību pilnveidi (visas G.Liča maksimas);
- 4) visas maksimas attiecināmas kā uz runu, tā uz rakstos īstenojamu komunikāciju.

Tātad, lai organizētu pilnvērtīgu verbālo komunikāciju, skolēniem jāveido ne tikai valodas kompetence (ar valodas līdzekļiem-modeļiem, abstrakcijām – vien ir par maz), bet pedagoģiskajā procesā daudz lielākā mērā jārada tādas situācijas, lai attīstītu abus (runas un pragmatisko) KK augstākos līmeņus.

Ja par mērķi tiek izvirzīta skolēnu KK pilnveide, tad kā to īstenot?

Visi dzimtās valodas metodiķi ir vienprātis par to, ka komunikatīvā mērķa īstenošanai derīgi izmantot komunikatīvo pieeju³¹ visā latviešu valodas mācību procesā, rosinot audzēkņus uz dialogu, uz sadarbību. Tomēr jāatceras, ka KK veidošana skolēniem ir ilglaicīgs process; šai nolūkā izmantojams atbilstošs mūsdienīgs pedagoģiski metodiskais instrumentārijs. Optimāli šāda mērķa īstenošanā, mūsaprāt, var būt dažādoti mācību uzdevumi, īpaši **situācijuzdevumi**³² (turpmāk – SU), un kooperatīvās mācību metodes resp. metodiskās struktūras.³³

Kopš 90. gadu sākuma SU uzdevumi iekļauti visu pamatskolas klašu latviešu valodas mācību grāmatu praktiskajā daļā, tāpēc var sacīt, ka komunikatīvais aspekts praktiskā skatījumā latviešu valodas mācību saturā vairs nav novitāte, kaut gan par šo problēmu pedagoģiski metodiskajā aspektā publikāciju vēl samērā maz.³⁴

Visi SU skolēnus orientē uz verbālo komunikāciju, kuras būtiska pazīme ir dialogiskums.³⁵ Tas var realizēties runā vai rakstos dialoga vai monologa formā.

Teorētiskajā literatūrā izdalīti trīs galvenie mijiedarbes tipi: 1) dialogs ar tekstu, t.i., metaforisks dialogs ar tā autoru vai teksta personāžu³⁶, 2) dialogs ar klasesbiedriem un skolotāju, analizējot un vērtējot valodiskus izteikumus, risinot problēmuzdevumus u.c.; 3) skolēna iekšējais monologs, resp., tas ir radošas domāšanas process, kas ietver paša runas kritisku uztveri un analīzi un saistīts ar pašvērtējuma un pašanalīzes prasmju pilnveidi.³⁷

SU pēc formas visbiežāk atgādina dialogu, un pēc sadarbības veida tie atbilst otrajam dialogiskās mijiedarbes tipam.

Nosacīti visus SU pēc komunikatīvā mērķa var klasificēt divās grupās. Tie ir:

- 1) SU, kuru pamatā īpaši izcelts kāds verbālās komunikācijas aspekts (komunikācija komunikācijas pēc);
- 2) SU, kuros ietverta kāda valodnieciska rakstura izziņas problēma (komunikācija jaunu zināšanu ieguvei); šī tipa uzdevumus var saukt arī par problēmuzdevumiem.

Pedagoģiski metodiskajā literatūrā minēts vēl trešais situāciju, resp. potenciālais SU veids, kurus varētu nosaukt par radošiem uzdevumiem. To pamatā kāds nereāls fantastisks notikums. Skolēniem šie uzdevumi jāpapildina, jāpabeidz to apraksti.³⁸

Šādu SU esamība nav noliedzama, tomēr šajā rakstā tās īpaši izceltas netiks, jo 1) radošas, mūsdiā, ir arī abas iepriekšminētās SU grupas; 2) arī šajās situāciju grupās īstenojas dialogiskums kā princips; taču, lai atkāptos no mācību grāmatu veidotāju tradīcijas pamatā skolēniem likt darboties ar valodas materiālu rakstu formā, derīgi sabalansēt abus valodiskās darbības veidus; 3) plašāka teksta

veidošanas uzdevumi robežojas ar citiem uzdevumu klasifikācijas tipiem, vai arī tie var tikt izdalīti kā atsevišķi tekstveides uzdevumi.

Interesanti būtu izpētīt SU īpatsvaru visu pamatskolas klašu latviešu valodas mācību grāmatās, to izmantojumu arī citos mācībspriekšmetos, noskaidrot skolotāju un skolēnu attieksmi pret tiem, to izmantojumu mācībās un citiem ar šo uzdevumu tipu saistītajiem jautājumiem. Taču ierobežotā raksta apjoma dēļ šeit aplūkoti tikai 8.–9.klasē izmantojamie mācību līdzekļi. SU īpatsvars visos pamatskolas 8. – 9.klases latviešu valodas mācību izdevumos – mācību grāmatās, vingrinājumos un uzdevumu krājumos un darba burtnīcās – norādīts 2.tabulā.

Tabulā apkopotie dati liecina, ka pēdējos desmit gados visos (1) izdotojos mācību līdzekļos, kurus reāli var izmantot pedagoģiskajā procesā, iekļauti SU. Atkarā no autora pedagoģiski metodiskās koncepcijas un uzdevumu didaktiskā mērķa to skaits variējas.

Abu grupu SU struktūru veido vairāki komponenti, kas pēc būtības atbilst komunikatīvā akta struktūrai. Tie ir saziņas situācija, situācijas dalībnieki, komunikatīvais uzdevums (mērķis), saskarsmes saturs, kas realizēties mutvārdu vai rakstiskā tekstā, kā arī starppersonu attiecības.

Mācību nolūkos kāds no šiem komponentiem var nebūt pietiekami izcelts, taču reālā komunikācija īstenojas tikai tad, kad visi struktūras komponenti "darbojas" kompleksi. Turpmāk tiks raksturoti komponenti, kas visiem SU ir līdzīgi.

Situācijuzdevumi 8. – 9. klases mācību izdevumos

	Mācību izdevums	Uzdevumu kopskaits	Situācijuzdevumu skaits	Situācijuzdevumi (%)
M Ā C Ī B U G R Ā M A T A S	Koluža R., Lāce R., Megi D. Latviešu valoda 8. un 9. klasei. – R.: Zvaigzne, 1990. – 320 lpp. (Turpmāk – Koluža R. LV)	559	29	5,18
	Veckāgana V. Latviešu valoda 8. un 9. klasei. – Lielvārde: Lielvārds, 1988. – 175 lpp. (Turpmāk – Veckāgana V. LV II)	187	1	0,53
V I N G R. K R Ā J U M I	Zaiceva Ā. Vingrinājumi un uzdevumi latviešu valodā 8.–9. klasei. – R.: Zvaigzne, 1991. – 101 lpp. (Turpmāk – Zaiceva Ā. VU)	334	27	8,08
	Veckāgana V. Latviešu valoda: Uzdevumu krājums 8. un 9. klasei. – Lielvārde: Lielvārds, 80 lpp. (Turpmāk – Veckāgana V. LV II)	154	5	3,24
D A R B A	Birzgale E. Latviešu valodas burtnīca 9. klasei. – 1. daļa. – Lielvārde: Lielvārds, 1994. – 63 lpp. (Turpmāk – Birzgale E. LV I)	63	5	7,93
	Birzgale E. Latviešu valodas burtnīca 9. klasei. – 2. daļa. – Lielvārde: Lielvārds, 1995. – 63 lpp. (Turpmāk – Birzgale E. LV II)	53	4	7,54

B U R T N ī C A S	Lāce R. Latviešu valodas uzdevumu burtnīca 8.klasei.- R.: Zvaigzne ABC, 1995.- 54 lpp. (Turpmāk – Lāce R. LV I)	66	14	21,21
	Lāce R. Latviešu valodas uzdevumu burtnīca 9.klasei.- R.: Zvaigzne ABC, 1996.- 47 lpp. (Turpmāk – Lāce R. LV II)	73	10	13,69
	Biteniece A. Dīvdabja teiciens: Darba burtnīca 8.—9.klasei.- R.: Zvaigzne ABC, 1997.- 32 lpp. (Turpmāk – Biteniece A. DT)	52	1	1,92

1. SU pamatā ietverta reāla vai iedomāta saziņas situācija. To raksturo darbības vieta, vide, laiks, ilgums u.c. faktori. Uzdevumos minētas tipiskas situācijas, piem., darbība noris skolā, bērnudārzā, frizētavā, uz ielas (sk. Zaiceva Ā. VU; 165., 180., 183.uzd.), imitēta mācību situācija (sk. Lāce R. LV I; 10.uzd. 24.lpp.), saruna sporta sacensībās (sk. Lāce R. LV I; 5.uzd. 30.lpp.) u.c.

Situācija veidota kā notikums, kurā izteikta intriga.

Ilustrācijai: Zaiceva Ā. VU; 165.uzd.

Skolotāja latviešu valodas stundā diktēja dažādus teikumus ar vienlīdzīgiem teikuma locēkļiem. Viens bija no J.Jaunsudrabiņa "Baltās grāmatas" – *Durvīm pretīm gulēja liels balts akmens*.

Skolotāja mudināja audzēkņus izteikties par uzrakstītā teikuma interpunkciju.

Marikai uzreiz viss bija skaidrs – teikuma beigās liekams punkts, starp vienlīdzīgiem apzīmētājiem *liels, balts* – komats.

Andris ieminējās, ka teikumu derētu vēlreiz skaji izlasīt. (Kāpēc?)

Sarunā iesaistījās arī Andrejs, paskaidrodams, ka var iztikt arī bez komata, jo autors vairāk gribējis izcelt vienu pazīmi – akmens krāsu. Ja liktu komatu, tad abas pazīmes – gan krāsa, gan lielums – būtu vienlīdz nozīmīgas. Un vispār... lasot kāda rakstnieka daiļdarbu, būtu vairāk jādomā par to,... (Pabeidziet Andreja domu!)

Pārrunājiet klasē Marikas, Andra un Andreja teikto! Kura skolēna viedoklis jums šķiet tuvāks? Kāpēc?

2. Situācijā darbojas divas vai trīs vārdos nosauktas (vai dažkārt arī neminētas) personas – situācijas dalībnieki –, kas pēc vecuma, zināšanām, problēmām, dzīves pieredzes varētu būt skolēnu līdzaudži. Tā, piem., izdevumos Koluža R. LV, arī Lāce R. LV I un LV II no iepriekšējo klašu latviešu valodas mācību grāmatām skolēniem līdzī "ceļo" Agnese un Agnis, krājumā Zaiceva Ā. VU ikreiz citas personas pieteic sevi kā problēmu risinātāji.

3. Uzdevumā minēto personu komunikatīvais mērķis saskaņā ar vispārējiem saziņas mērķiem ieskicēts divos darbības virzienos. Tā ir intelektuālās informācijas ieguve:

- 1) risinot problēmiskas situācijas;
- 2) gūstot emocionālu kontaktu, veidojot starppersonu attiecības.

Iepriekš minētajā uzdevumā skolēniem jāatrisina problēma – kāpēc radušies varianti pieturzīmju lietojumā – identificējoties ar situācijas dalībniekiem, "pieņemot spēles noteikumus", t.i., respektējot komunikatīvo mērķi un saziņas situāciju. Lai skolēni vēlētos iesaistīties šīs risināšanā, situācijai un mērķim būtu jābūt skolēniem aktuālam gan no izziņas, gan no saziņas viedokļa. Ja skolēniem nav intereses, nav motivācijas, nav arī vajadzības piedalīties.

4. Daļā SU saziņas saturs ir pakārtots 8.—9. klasē apgūstamajiem sintakses jautājumiem, piem., interpunkcijas problēmām dažādu sintaktisko konstrukciju teikumos, paligteikumu polisēmijai, uzrunas un uzrunas konstrukciju lietojumam konkrētās situācijās u.c.

Daudzos aplūkotajos SU skolēniem izvirzītas problēmas, kurām pieteikts risinājums, piem., Koluža R. LV; 42., 232., 245.uzd. Dažkārt uzdevuma risināšanas orientieri nav piedāvāti, tie jāatrod skolēniem pašiem, piem., Koluža R. LV; 74. 105., 241.uzd.

Gan viena, gan otra tipa SU risinājums resp. atrisinājums var būt variatīvs. Tā, piem., Zaiceva Ā. VU; 254.uzd. rosina domāt par to, kā vienu un to pašu domu atkarā no saziņas situācijas pateikt ar dažādiem valodas izteiksmes līdzekļiem; grāmatā Veckāgana V. LV II; 152.uzd. skolēniem piedāvāts pilnīgot valodas izteiksmi Aigas rakstītajā vēstulē – te katram skolēnam atkal var būt savs variants; Zaiceva Ā. VU; 181.uzd. rosina izvēlēties iederīgu uzrunas formu, ievērojot sarunas dalībnieku sociālās lomas; Koluža R. LV; 245.uzd. liek iejusties teikuma satura niansēs atkarā no interpunkcijas lietojuma u.c.

Tomēr jebkura izziņas jeb kognitīvā darbība vienlaikus funkcionē arī kā komunikatīva darbība, bet paši SU kļūst par skolēnu KK veidotājiem uzdevumiem, jo gadrīz visu SU risināšanā nepieciešamas:

- valodas sistēmas zināšanas un prasmes tās izmantot konkrētās situācijās (tātad valodas kompetence);

- prasmes ievērot literārās valodas normas, respektējot dažādus valodas funkcionālos stilus (runas kompetence);
- komunikatīvo normu zināšanas un prasmes tās ievērot verbālajā komunikācijā (pragmatiskā kompetence).

Tā, piem., svarīgi ievērot pieklājības principu, piedaloties diskusijā ar iedomātu uzdevuma personu vai reālu sarunas partneri; skolēniem jāveic konkrētas situācijas (problēmas) analīze, saskaņā ar sarunas tēmatu jāizsaka savas domas un vērtējums, jāvienojas par uzdevuma veikšanas paņēmieniem, jāpamato savs viedoklis, argumentēti jānoraida sarunas partnera iebildumi (kooperatīvais komunikācijas princips) u.c.

Ja citos mācību uzdevumos skolēni orientēti uz kādu vienu īpaši izceltu KK līmeni, tad SU parasti ietverti visi KK komponenti.

¹ Личностные аспекты языкового общения// Межвузовский сборник научных трудов. - Калинин, 1989; arī: Караулов Ю. Русский язык и языковая личность. М., 1986; Языковая личность: Проблемы выбора и интерпретации знака в тексте// Сборник научных трудов. - Новосибирск, 1994; Лексика, грамматика, текст в свете антропологической лингвистики. - Екатеринбург, 1995;

Bierwisch M. Essays in Psychology of Language//Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte 114. - Berlin, 1983; Nowak E. Sprache und Individualität//Die Bedeutung individueller Rede für die Sprachwissenschaft. - Tübingen, 1983 u.c.

² Valsts pamatizglītības standarts: Latvijas Republikas Izglītības un zinātnes ministrija, Izglītības satura un eksaminācijas centrs. - Lielvārde: Lielvārds, 1998. - 4.lpp.

³ Turpat, 13.lpp.

⁴ Turpat, 13.lpp.

⁵ Turpat, 13.lpp.

⁶ Ignatjeva I. Vecāko klašu skolēnu komunikatīvās kompetences veidošanās retorikas arguves procesā: Promocijas darba kopsavilkums. - R., 1999. - 7.lpp.

⁷ Богданов В. Нормализация компетенции и знания при языковом общении// Нормы человеческого общения: Тезисы докладов межвузовской научной конференции. - Горький, 1990. - Стр. 209.

⁸ Азнаурова З. С. Норма речевого общения. Языковая и коммуникативная компетенция// Там же. - Стр. 207 - 208; Зайкин Г.С. Уровни коммуникативной компетенции// Там же. - Стр. 220 - 221 u.c.

- ⁹ Ignatjeva L. Vecāko klašu skolēnu komunikatīvās kompetences veidošanās retorikas arguves procesā: Promocijas darba kopsavilkums. - R., 1999. - 7.lpp.
- ¹⁰ Аршавская Е.А. Национально - культурная форма существования коммуникативной компетенции//Культура, общение, текст. М.: Наука, 1988. - Стр. 26 - 40.
- ¹¹ Азнаурова Э. Норма речевого общения. Языковая и коммуникативная компетенция//Нормы человеческого общения: Тезисы докладов межвузовской научной конференции. - Горький, 1990. Стр. 208 - 209.
- ¹² Быстрова Е. Коммуникативная методика в преподавании родного языка// Русский язык в школе. -1996. - №1. - Стр. 3 - 8.
- ¹³ Богданов В. Нормализация компетенции и знания при языковом общении//Там же. - Стр. 208 - 209.
- ¹⁴ Coseriu E. Sprachkompetenz. Grundzüge der Theorie des Sprechens. - Tübingen, 1988.
- ¹⁵ Bachman, Palmer. Language Testing in Practice. - Oxford University Press, 1996.
- ¹⁶ Spolsky B. Measured Words. - Oxford University, 1995.
- ¹⁷ Завкин Г. Уровни коммуникативной компетенции//Нормы человеческого общения: Тезисы докладов межвузовской научной конференции. - Горький, 1990 - Стр. 220 - 221.
- ¹⁸ Караулов Ю. Русский язык и языковая личность. - М., 1986.
- ¹⁹ Ignatjeva L. Vecāko klašu skolēnu komunikatīvās kompetences veidošanās retorikas arguves procesā: Promocijas darba kopsavilkums. - R., 1990. - 8.lpp
- ²⁰ Terminu "lingvistiskā kompetence" [competence] pirmo reizi lietojis transformatīvās gramatikas pārstāvis N.Čomskis darbā "Aspects of the theory of Syntax", uzskatot, ka tā ir atkarīga no valodas likumiem, no teikumu dziļajām struktūrām un ir iedzimta; pretstatā tam tiek lietots termins *performance*; ar to tiek saprasta spēja lietot valodas likumus.
- ²¹ Kaltigina M. Komunikatīvi orientēta vingrinājumu sistēma.- R.: IAJ, 1994.
- ²² Ptičkina Ā. Rakstveida atstāstījumi un domraksti sākumskolai: Eksperimentāls metodisks līdzeklis. - R.: Zvaigzne ABC, 3. - 5.lpp.
- ²³ Freidenfelds I. Nozīmīga tendence latviešu valodas mācības saturā un skolotāju metodiskajā ievirzē//Mācību un audzināšanas satura attīstības galvenās tendences Latvijas PSR vispārīzglītojošā skolā: Zinātniskie raksti. - R.: Latvijas PSR Izglītības ministrijas Pedagoģijas zinātniskās pētniecības institūts, 1987
- ²⁴ Cepītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J. Latviešu valodas sintakse. - R: Zvaigzne, 1989. - 147.lpp.
- ²⁵ Turpat, 147.lpp.
- ²⁶ Terminu pirmo reizi lietojis amerikāņu antropologs D.Haimzs. Sk.: The English Language/Editor T.McArtur. - Oxford University Press, 1998 - P.138.
- ²⁷ Ignatjeva L. Vecāko klašu skolēnu komunikatīvās kompetences veidošanās retorikas arguves procesā: Promocijas darba kopsavilkums. - R., 1999. - 10.lpp.
- ²⁸ Грайс П. Логика и речевое общение//Новое в зарубежной лингвистике. - Выпуск XVI: Лингвистическая прагматика. М.: Прогресс, 1985. - Стр. 217 - 237
- ²⁹ Гордов Д., Лакофф Дж. Постулаты речевого общения//Там же. - Стр. 276 - 302.
- ³⁰ Citēts pēc: Арутюнова Н. Введение// Там же. - Стр. 27.

- ³¹ Sk., piem., Apinis M. Saskarsmes aspekta spēcīnāšana dzimtās valodas apgūvē//Latviešu valodas kultūras jautājumi. – 25.laid./Sast. A. Rubina. – R.: Avots, 1989. – 3.—10.lpp.; Freidenfelds I. Nozīmīga tendence latviešu valodas mācības saturā un skolotāju metodiskajā ievirzē//Mācību un audzināšanas satura attīstības galvenās tendences Latvijas PSR vispārīgglītojošā skolā: Zinātniskie raksti. – R.: Latvijas PSR Izglītības ministrijas Pedagoģijas zinātniskās pētniecības institūts, 1987.; arī Ptičkina Ā. Rakstveida atstāstījumi un domraksti sākumskolai: Eksperimentāls metodisks līdzeklis. – R.: Zvaigzne ABC
- ³² Latviešu metodiskajā literatūrā terminu ieviesis valodnieks un pedagoģs I. Freidenfelds rakstā "Nozīmīga tendence latviešu valodas mācības saturā un skolotāju metodiskajā ievirzē"; situācijuzdevumi pirmo reizi pamatskolas latviešu valodas mācību saturā reprezentēti 1987.g. izdotajā I. Freidenfelda darbā "Latviešu valodas mācība 6.klasei. Sintakse"
- ³³ Par to sīkāk sk. pedagoģiski metodisko rakstu krājumu "Mācīsimies sadarboties". – R.: Mācību grāmata, 1998.
- ³⁴ Par to sk.: Apinis M. Saskarsmes aspekta spēcīnāšana dzimtās valodas apgūvē// Latviešu valodas kultūras jautājumi. – 25.laid./ Sast. A. Rubina. – R.: Avots, 1989. – 3.—10.lpp.; Freidenfelds I. Nozīmīga tendence latviešu valodas mācību saturā un skolotāju metodiskajā ievirzē// Mācību un audzināšanas satura attīstības galvenās tendences Latvijas PSR vispārīgglītojošā skolā: Zin. raksti. – R.: Latvijas PSR Izglītības ministrijas Pedagoģijas zinātniskās pētniecības institūts, 1987.; Skudra D. Saziņas procesa modelēšana dzimtās valodas mācībās: Metodisks līdzeklis. – Liepāja: LPA, 1998.; Zaiceva Ā. Par dažiem mācību satura un metodikas jautājumiem mācību grāmatā "Latviešu valoda 5.klasei"// Aktuālas valodu un literatūras mācību problēmas: Zin. raksti.- R.: LU, 1994. – 34.—53.lpp.
- ³⁵ Par to sīkāk: Библер В. Мышление как творчество: Введение в логику мысленного диалога. – М., 1975.
- ³⁶ Šādu dialogu literatūras stundās atbalsta literatūras mācību metodiķi; sk., piem., Rudziņš J. Problēmiskis dialogs ar daiļdarbu klasē. – R.: PIAC, 1995.
- ³⁷ Ignatjeva L. Vecāko klošu skolēnu komunikatīvās kompetences veidošanās retorikas apgūves procesā: Promocijas darba kopsavilkums. – R., 1999. – 5.lpp.
- ³⁸ Par to sk.: Skudra D. Saziņas procesa modelēšana dzimtās valodas mācībās. Metodisks līdzeklis. – Liepāja, LPA, 1998.

SUMMARY

SITUATIONAL TASKS IN THE CONTENT OF THE LATVIAN LANGUAGE STUDY PROCESS IN FORMS 8 AND 9 OF AN ELEMENTARY SCHOOL

In the acquisition of the native language as well as in the pedagogical paradigm as a whole the 90-s are marked by an essential qualitative change. It is determined by the principle of anthropocentrism in pedagogical thinking as well as by an approach aiming at developing the personality and the general activity of a person. It is represented in Latvian and foreign humanist pedagogy and psychology as well as in the latest investigations in linguistics, and the notion of personality is introduced as a subject of scientific research. Furthermore, the present-day social situation requires the presence of a creative, informed, free, responsible and open personality in all socio-political, economic and cultural processes.

The reality of life makes it necessary to develop the pupil's competence and perfect his communicative skills through the activities of the native language teacher. This is reflected in the Standard of State Elementary Education.

The notion of competence is elucidated in the article. It is also concluded that language competence forms the lowest level of competence along with speech and pragmatic competence.

All three above-mentioned competences constitute a system, that of communicative competence.

It is possible to develop the pupil's communicative competence by various pedagogically methodological means although only two of them are supposed to be most optimal: situational tasks and cooperative study methods.

A detailed analysis of situational tasks is given in the article as well as the possibilities of their application in the Latvian language lessons in forms 8 and 9, to develop the pupils' communicative competence.